ISSN 2278-3199

Volume - 07, Issue - 01, January - June, 2018

A Half Yearly Peer Reviewed Multidisciplinary
National Research Journal of Social Sciences & Humanities...

National Journal on ...

SOCIAL ISSUES AND PROBLEMS

Gondia Education Society's

SETH NARSINGDAS MOR ARTS, COMMERCE &
SMT. GODAVARI DEVI SARAF SCIENCE COLLEGE

TUMSAR, DIST. BHANDARA - 441912.

ISSN 2278-3199

Volume - 07, Issue - 01, January - June, 2018.

A Half Yearly Peer Reviewed Multidisciplinary National Research Journal of Social Sciences & Humanities

National Journal on......

SOCIAL ISSUES AND PROBLEMS

Chief Editor

Dr. C. B. Masram

Principal

S. N. Mor Arts, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College,
Tumsar Dist. Bhandara.

Editor

Dr. Rahul Bhagat

Associate Professor & Head Department of Sociology,
S. N. Mor Arts, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College,
Tumsar Dist. Bhandara - 441912

Published By

DEPARTMENT OF SOCIOLOGY
S. N. MOR ART, COMMERCE & SMT. G. D. SARAF SCIENCE COLLEGE,
TUMSAR, DIST. BHANDARA - 441912.

Email-principalsnmorcollege@rediffmail.com / rjbhagat1968@yahoo.co.in
Website - www.snmorcollege.org.in
Phone No. - 07183-233300 / 07183-233301 Mobile - 09422113067 / 09420359657

A Half Yearly Peer Reviewed Multidisciplinary National Research Journal of Social Sciences & Humanities....

'Social Issues and Problems'

EDITORIAL BOARD

Chief Editor: Dr. C. B. Masram,
Principal, S. N. Mor Art, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College, Tumsar, Dist. Bhandara.

Editor: Dr. Rahul Bhagat,
S. N. Mor Art, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College, Tumsar, Dist. Bhandara.

Editorial Advisory Board -
Dr. Pradeep Aglave, *Head, P. G. Dept. Dr. Ambedkar Thought, R. T. M. N. U., Nagpur.*
Dr. Suresh Waghmare, *Head Dept. of Soci., Rajshree Shahu Maharaj College, Latur (MS)*
Dr. Jagan Karade, *Head Department of Sociology, Shivaji University, Kolhapur (MS)*
Dr. Sanjay Salunkhe, *Department of Sociology, D. B. A. M. University, Aurangabad (MS)*
Dr. R.N. Salve, *Department of Sociology, Shivaji University, Kolhapur, Dist. Kolhapur.(M.S.)*
Dr. Sujata Gokhale, *Head Dept. of Sociology, S. N. D. T. University, Mumbai (MS)*
Dr. Shivcharan Meshram, *Principal, Kamla Nehru Govt. Girls College, Balaghat (MP)*
Dr. B. K. Swain*, Head Department of Sociology, R. T. M. Nagpur University, Nagpur.*
Dr. Smita Awchar, *Professor, D. B. A. Marathwada University, Aurangabad (MS)*
Dr. Prakash Bobde, *Ex. Professor and Head, Dept. of Sociology, R. T. M. N. U., Nagpur.*
Dr. Ramesh Makwana, *Department of Sociology, Sardar Patel University, Gujrat.*
Dr. M. B. Bute, *Principal, Santaji Mahavidhyalaya, Nagpur.*
Dr. Ashok Kale, *Principal, M. B. Patel College, Deori Dist. Gondia (MS)*
Dr. Anil Surya, *President, S. M. S. New Delhi.*
Dr. Kalyan Sakharkar, *Head Dept. of Sociology, P. N. College, Pusad Dist. Yeotmal (MS)*
Dr. Arun Chavhan, *Head Dept. of Sociology, Vidhyabharti Mahavidhyalaya, Amrawati (MS*
Dr. Mahendrakumar Jadhao, *Head Dept. of Sociology,Night College of Arts & Commerce, Kolhapur.*

Editorial Board Member -
Dr. R. K. Dipte, *Dept. of English, S. N. Mor College, Tumsar.*
Prof. R. U. Ubale, *Dept. of Marathi, S. N. Mor College, Tumsar.*
Prof. R. O. Belokar, *Head Dept. of Pol. Science, S. N. Mor College, Tumsar.*

Associate Editors -
Dr. Saroj Aglave, *Head, Dept. of Sociology, Mahila Mahavidhyalya, Nandanvan, Nagpur.*
Dr. Dipak Pawar, *Head, Dept. of Sociology, Women's College, Nandanvan, Nagpur.*
Dr. M. V. Kolhe, *Principal, Br. Sheshrao. Wankhede College, Mohapa, Disi. Nagpur.*
Dr. Nalini I. Borkar, *Dept. of Sociology, Arts & Commerce Degree College, Petrolpump, (Bhandara)*
Dr. P. H. Gajbhiye, *Head, Dept. of Sociology, N.P. Shivaji College, Mowad Dist.Nagpur*
Prof. Priyadarshan Bhaware, *Head, Dept. of Sociology., Badrinarayan Barwale College, Jalna*
Dr. Rajendra Kamble, *Head, Dept. of Sociology., Indira Gandhi College, Kalmeshwar, Nagpur*
Prof. Jayendra Pendse, *Head, Dept. of Sociology, Sevadal Mahila College, Nagpur.*
Dr. Prakash Sonak*, Head, Deptt. of Sociology, Yeshoda Girls College, Nagpur.*

PEER REVIEW COMMITTEE

Dr. Sai Chandrmouli T. (English), *Railway Degree College, Secundrabad (AP)*

Dr. Balvindarsing Ghotra (English), *Govt. P. G. College, Jind (Haryana)*

Prof. J. V. N. Rao, (English) *S. N. Mor College, Tumsar Dist. Bhandara.*

Dr. Anil Nitnaware (Marathi), *M. B. Patel College, Sakoli Dist. Bhandara.*

Dr. Shailendra Lendhe (Marathi), *R. T. M. Nagpur University., Nagpur.*

Dr. Guruprasad Pakhmode, (Marathi) *Pragati Mahila College, Bhandara.*

Dr. Hariprasad Chourasiya (Hindi) *Principal, M. B. Patel College, Salekasa.*

Prof. Gajanan Polenwar, (Hindi) *Arts, Commerce College, Koradi.*

Prof. Mastan Shaha, (Hindi), *Department of Hindi, N. M. D. college, Gondia.*

Dr. R. R. Sinha (Sociology) *Head Dept. of Sociology, Hislop College, Nagpur.*

Dr. Sanjay Dudhe (Sociology), *Arts, Commerce College, Koradi Nagpur.*

Dr. Ashok Borkar (Sociology), *R. T. M. Nagpur University, Nagpur.*

Dr. S. S. Bahekar (Geography), *Principal, S. S. Girls College, Gondia.*

Dr. Deva Bisen (Geography), *M. B. Patel College, Deori Dist. Gondia*

Dr. Tarachand Gedam (History) *Sant Gadge Maharaj College, Hingna.*

Dr. Mubarak Qureshi (History), *G. B. Mahila College, Tumsar Dist. Bhandara.*

Dr. D. D. Kapse (History), *Samarth College, Lakhani Dist. Bhandara.*

Dr. Madhuri Nasre (Home Economics) *S. S. Girls College, Gondia.*

Dr. Vidhya Thawakar (Home Economics), *Ashok Moharkar College, Adyal.*

Prof. Subha Ghadge, (Home Economics)*, J. M. Patel College, Bhandara.*

Prof. Vikas Jambhulkar (Political Science)*, R. T. M. Nagpur University, Nagpur.*

Prof. Atul Kadu (Political Science)*, Bhiwapur Mahavidhyalaya, Bhiwapur.*

Dr. Sharda Mahajan (Political Science) *N. M. D. College, Gondia.*

Dr. S. S. Meshram (Economics), *J. M. Patel College, Bhandara.*

Dr. Manoj Sonkusre (Economics), *M. B. Patel College, Sakoli.*

Dr. Anuradha Patil (Social Work)*, Manavlok Social Work College, Ambejogai.*

Dr. B. R. Deshmukh (Social Work), *G. N. Aazad Social Work College, Pusad.*

Dr. Sanjay Aagashe (Phy. Edu.) *S. N. Mor College, Tumsar.*

The Editors or Publisher do not assume responsibility for the opinions expressed by the authors of the papers.

लेखकांना सूचना

- राष्ट्रीय शोध पत्रीका 'सोशल इश्यूस ॲन्ड प्रॉब्लेम्स' चा अंक वर्षातून दोन वेळा जून व डीसेंबर महिन्यात प्रकाशित होईल. या अंकासाठी प्राध्यापकांनी आपले लेख/संशोधन निबंध पाठवितांना जून च्या अंकासाठी 30 एप्रिल पर्यंत व डीसेंबर च्या अंकासाठी 30 ऑक्टोबर पर्यंत किंवा त्या आधी पाठवावेत.
- या शोधपत्रीकेसाठी समाजविज्ञान व कला शाखेतील सर्व विषयाशी संबधीत संशोधन निंबध/लेख मराठी/हिंदी/इंग्रजी यापैकी कोणत्याही भाषेत लिहलेला असावा. या शोधपत्रीकेसाठी पाठविलेला लेख इतरत्र कोठेही प्रसिध्द झालेला किंवा प्रसिध्दीसाठी पाठविलेला नसावा.
- प्रसिध्दीसाठी पाठवावयाचे लेख/संशोधन निबंध संगणकीय अक्षरजुळणी करून ई–मेल व्दारा पाठवावे. यासाठी मराठी व हिंदी फॉन्ट कृती देव–14 व इंग्रजीसाठी टाईम्स न्यू रोमण हे फॉन्ट वापरावे. संगणकीय लेखाची मुद्रीत प्रत स्वतंत्र टपालाने संपादकाच्या पत्यावर पाठवावे.
- प्रकाशनासाठी पाठविलेले संशोधनात्मक लेख विशेष करून संकल्पनात्मक व विश्लेषणात्मक असावेत. आढाव्यात्मक नसावे व लेखाची कमाल शब्दमर्यादा 3000 शब्दापर्यंत असावी. लेखाचा थोडक्यात सारांश लेखाच्या सुरूवातीलाच असावा. लेखामध्ये तक्ते व आकृत्या मर्यादित असाव्यात.
- लेखातील टीपा लेखाच्या अखेरीस द्याव्यात. संदर्भ ग्रंथाची यादी, लेखकाचे आडनांव, ग्रंथाचे शिर्षक, प्रकाशकाचे नांव, प्रकाशन वर्ष, व संदर्भाचा पृष्ठ क्रमांक देण्यात यावा. एखाद्या लेखाचा संदर्भ द्यावयाचा असल्यास लेखकाचे आडनाव, प्रकाशनाचे वर्ष, लेखाचे शिर्षक अवतरण चिन्हात, संपादकाचे नांव, प्रकाशकाचे नाव तसेच नियतकालिकामध्ये प्रकाशित झाला असल्यास लेखाच्या शिर्षकानंतर नियतकालिकाचे नांव, प्रकाशनाचा सप्ताह, महिना, वर्ष, संदर्भ पृष्ठ क्रमांक या पध्दतीने असावेत.
- या शोधपत्रिकेसाठी पाठविण्यात येणारे सर्व लेख त्या–त्या विषयाच्या तज्ञ व्यक्तीकडे परिक्षणासाठी पाठविण्यात येतील. परिक्षकांनी मान्य केलेल्या शोध निबंधानांच प्रकाशित केले जाईल. परिक्षकांनी अमान्य केलेले लेख/शोधनिबंध प्रकाशित केले जाणार नाही. परिक्षकांनी एखाद्या लेखाच्या संदर्भात दुरूस्ती संबधीच्या काही सूचना केल्यास त्या सूचनेनूसार लेखामध्ये दुरूस्ती करण्याचे अधिकार संपादकांना राहतील.
- राष्ट्रीय शोधपत्रिका 'सोशल इश्यूस ॲन्ड प्रॉब्लेम्स' या पत्रिकेतील लेखाच्या/शोधनिबंधाच्या प्रकाशनाबाबत संपादक मंडळाचा निर्णय अखेरचा राहील.

A Half Yearly Peer Reviewed Multidisciplinary National Research Journal of Social Sciences & Humanities....

'Social Issues and Problems'

- CONTENTS –

Sr. No.	Tital of Paper	Authar Name	Page No.
1.	Caste and Gender Discriminations in Hindu	M. S. Wankhede	…1
2.	Buddhist Philosophy and it's reflection….	Shuchismita Mishra	…7
3.	A Thematic Study of Cultural Alienation…	Manoj S. Madavi	…11
4.	Rape Culture Prevailing of India…	Jayant C. Ghatage	…14
5.	Teaching Self-Concept…	K. M. Pardhi, S. G. Sharma	…19
6.	Smokeless Tobacco and Women Health in India	Alka W. Patil	…22
7.	Sustainable Development Goals	Kawita Lende	…26
8.	Gender Discrimination….	Anita Sarve	…30
9.	Migration and Problems in Current Scenario	Anil Kosamkar	..28
10.	महानगर पालिका क्षेत्र के वृध्दाश्रमो के वृध्दो का स्वास्थ्य	राजेंद्र बगाटे	…34
11.	तथागतांचा मानवी कल्याणासाठी दिलेला दुःखमुक्तीचा मार्ग	विश्रांती मुनेश्वर	…40
12.	भारतातील अल्पभूधारक शेतक–यांच्या आर्थिक समस्या	विलास बी. कांबळे	…43
13.	फुलेकालीन स्त्रीजीवन : एक अध्ययन	राखी तुरस्कर	…45
14.	जैवविविधता आघाताचे मूल्यमापन	अल्का पी. दुधबुरे	…48
15.	कृषी आणि आधुनिक तंत्रज्ञान	एम. व्ही. कोल्हे	…52
16.	मुंबई येथील केंद्रीय ग्रंथालयातील वेब ओपॅक चे उपयोग	सुनिल कान्होलकर, आनंद मलेवार	…56
17.	तंजावरकडील मराठी विदग्ध परंपरा	संजय पाखमोडे	…58
18.	महात्मा फुल्यांची धर्मचिकित्सा – पुस्तक समीक्षा	नलिनी बोरकर	…61
19.	भंडारा–गोंदिया लोकसभा मतदार संघातील सत्तातरंण	पितांबर उरकुडे	…66
20.	भारतीय शेती : समस्या व उपाययोजना	राहुल भगत	…68
21.	सुखकर वृध्दत्वाकरीता वृध्द व कुटुंबियांची भूमिका	दिपक पवार	…72
22.	गोसीखुर्द प्रकल्पग्रस्तांचे पुनर्वसन आणि समस्या	राजेंद्र कांबळे	…75
23.	भारतातील स्थलांतराची प्रक्रिया : एक लिंगभावी आकलन	ललित भवरे	…78
24.	ब्रिटीशकालीन अकोला जिल्हयाची स्थिती	मनोज सोनोने	…82
25.	अकबराच्या धार्मिक धोरणाचा चिकित्सक अभ्यास	प्रमिला भोयर	…85
26.	शिव–शाहू कालीन जलव्यवस्थापन आणि वर्तमानातील संदर्भ	हनुमंत मिसाळ	…87
27.	भंडारा जिल्हयातील भात आणि उस पिकाचे आर्थिक व्यवस्थापन	विजय दरवडे, सुधाकर झांबरे	…92
28.	भालचंद्र नेमाडे यांचा भाषाविचार	संजय सिंगनजुडे	…95
29.	डॉ. जी. एस. घुर्ये यांचे जातीविषयीचे समाजशास्त्रीय विश्लेषण	डॉ. सरोज आगलावे	… 100

संपादकीय....

प्रिय प्राध्यापक व विद्यार्थी मित्रांनो,

सेठ नरसिंगदास मोर कला, वाणिज्य व श्रीमती गोदावरी देवी सराफ विज्ञान महाविद्यालय, तुमसर जि. भंडारा येथील समाजशास्त्र विभागातर्फे प्रकाशित होत असलेल्या 'नॅशनल जर्नल ऑन सोशल इश्युज ॲन्ड प्रॉब्लेम्स' या जर्नल ला आज सहा वर्ष पूर्ण होवून ते सातव्या वर्षात पदार्पण करीत आहे. सातव्या वर्षातील हा पहिला अंक. आपले जर्नल विद्यापीठ अनुदान आयोगाने प्रसिध्द केलेल्या प्रतिष्ठित जर्नलच्या यादीत समाविष्ट होते हे आपणास माहितच आहे. तथापी 2 मे 2018 ला विद्यापीठ अनुदान आयोगाने ज्या जर्नल ची पुरेशी माहिती उपलब्ध नाही, ज्यांचा स्कोअर लो आहे, आणि ज्या जर्नल ची स्वतंत्र वेबसाईट नाही, असे 4305 जर्नल युजीसी च्या लिस्ट मधून काढून टाकलेले आहेत. त्यात आपलेही जर्नल आहे. परंतू विद्यापीठ अनुदान आयोगाने या जर्नल ची मान्यता कायमची रदद् केलेली नाही. या सर्व जर्नलने जर स्वतंत्र वेबसाईट बनविली आणि स्कोअर कम्प्लीट केला तर या जर्नलला युजीसी च्या लिस्टमध्ये पुन्हा समाविष्ट केले जाणार आहे. आपण सुध्दा आपल्या जर्नलची स्वतंत्र वेबसाईट बनविली आहे आणि पुन्हा युजीसीकडे लिस्टमध्ये समाविष्ट करण्यासाठी आपण आवेदन करणार आहोत. त्यामुळे पुन्हा एकदा आपले जर्नल युजीसी च्या लिस्ट मध्ये समाविष्ट होणार आहे. तथापी या अंकात प्रसिध्द झालेले सर्व लेख व संशोधन पेपर अे. पी. आय. व पिएच. डी. प्रबंध सादर करण्यासाठी मान्य आहेत. कारण 2 मे ला युजीसी ने ज्या जर्नल ला आपल्या यादीतून वगळले आहे त्या जर्नलकडे 2 मे पर्यंत आलेले सर्व लेख व संशोधन पेपर मान्य राहतील अशा आशयाचे पत्र आपल्या वेबसाईटवर प्रसिध्द केले आहे. आपण सर्वांनी आपले लेख व पेपर 30 एप्रिल 2018 च्या अगोदर पाठविलेले असल्याने ते मान्य आहेत. या संदर्भात काही प्रश्न निर्माण झाल्यास आपण मला संपर्क साधून विद्यापीठ अनुदान आयोगाचे ते पत्र माझेकडून प्राप्त करू शकता. आपण आत्तापर्यंत आम्हाला भरपूर सहकार्य केले आहे आणि आपल्या सहकार्यामूळेच आमच्या या प्रयत्नाला भरपूर यश प्राप्त झालेले आहे. आपला लोभ असाच असु द्यावा.

'National Journal on Social Issues and Problems' चे आत्तापर्यंतचे सर्व अंक आमच्या महाविद्यालयाचे संकेतस्थळ www.snmorcollege.org.in व जर्नलची स्वतंत्र वेबसाईट www.journalsnmcsip.org.in या वेबसाईटवर ऑनलाईन उपलब्ध आहेत. वाचक व सदस्यांना ते डाउनलोड करून घेता येईल. या नंतरचा अंक डिसेंबर, – 2018 मध्ये प्रकाशित होत आहे. तेंव्हा या अंकासाठी सुध्दा आपण असेच सहकार्य कराल ही अपेक्षा. अंकाविषयीच्या सर्व प्रतिक्रियांचे स्वागत आहे. धन्यवाद !

मुख्य संपादक	संपादक
डॉ. चेतन मसराम	**डॉ. राहुल भगत**

प्रतिकिया पाठविण्यासाठी पत्ता
डॉ. राहुल भगत
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, सेठ नरसिंगदास मोर कला, वाणिज्य व
श्रीमती गोदावरी देवी सराफ विज्ञान महाविद्यालय,
तुमसर जि. भंडारा – 441912
Email – rjbhagat1968@yahoo.co.in
Mobile – 09420359657, 09834988337

Home About Us Organization Commission Universities Colleges Publications

UGC Approved List of Journals

You searched for **22783199** || Home ||

Total Journals : 1

Show 25 entries Search:

View	Sl.No.	Journal No	Title	Publisher	ISSN	E-ISSN
View	1	45230	NATIONAL JOURNAL ON `SOCIAL ISSUES AND PROBLEMS`	Department of Sociology, S. N. Mor Arts, Commerce and Smt. G. D. Saraf Science College, Tumsar Dist. Bhandara 441912 (Maharashtra)	22783199	

Showing 1 to 1 of 1 entries Previous 1 Next

For Students

- About NET | UGC NET Online
- Ragging Related Circulars
- Fake Universities | Educational Loan
- Supreme Court Judgments
- Edu Abroad for Indian Students
- Scholarships & Fellowships
- E-Content URL

For Faculty

- Honours and Awards | UGC Regulations
- Pay Related Orders | M R P
- Faculty Recharge | Faculty Development
- List of faculty engaged in teaching and learning Sanskrit |
- Model Curriculum
- University Technology Database |

More

- Notices | Circulars | Tenders | Jobs | UGC ROs | Right to Information Act
- Other Higher Education Links
- Contact

india.gov.in

Copyright © 2017 University Grants Commission New Delhi, India | Feedback Webmaster | Disclaimer | Contact

UGC Journal Details

Name of the Journal :	NATIONAL JOURNAL ON `SOCIAL ISSUES AND PROBLEMS`
ISSN Number :	22783199
e-ISSN Number :	
Source:	UNIV
Subject:	Social Sciences(all)
Publisher:	Department of Sociology, S. N. Mor Arts, Commerce and Smt. G. D. Saraf Science College, Tumsar Dist. Bhandara 441912 (Maharashtra)
Country of Publication:	India
Broad Subject Category:	Arts & Humanities

Print

Caste and Gender Discriminations in *Hindu*

Dr. M. S. Wankhede, Associate Professor of English, Dhanwate National College, Nagpur (Maharashtra)

Abstract: *'Hindu', a novel, originally written in Marathi by Sharankumar Limbale is translated into English by Arun Prabha Mukherjee. Although it is a fiction yet it represents the contemporary Hindu fold that makes discriminations on caste and gender basis and denies the freedom and social justice to the marginalized communities in India. It clearly indicates that the Hindu Social Order still wants to have caste-and-gender-based hegemony. The novel focuses its attention over the oppression of Dalits and women in every walk of life. The oppression of Dalits and women represents social and cultural issues based on Varna and caste system. The identity of Dalits and women is multi-layered. The novel is centralized on social, cultural, religious and regional features prevalent in the Hindu Social Order that has been prevalent in the modern India also. For ages, Dalits and women have been oppressed cruelly and inhumanly. The author has presented the life of Dalits and women in his novel. The gender-based oppression is still there in India; even Dalit men victimize their women. This clearly indicates that women may belong to any caste –touchable or untouchable – are always victimized; just the degree of oppression differs. The oppression of Dalits and women is deeply rooted in religion based on Manusmruti, which is the root of male hegemony. In spite of the human rights provided by the Indian constitution, Dalits and women are denied equality on the basis of shastras.*

Key Words: *Dalit, savarna, avarna, hegemony, untouchable*

'Hindu' by Sharankumar Limbale is a fictionalized text but it represents the contemporary Indian society in which there is caste hegemony because of only Hindu Social Order which is the product of Manusmriti. In this novel the author has presented the contemporary story of the real independent India, although it is a fiction. It covers the period of the last decade of the 20th century and the first decade of 21st century. What culture we have to adopt: Social or Indian culture. When we concentrate on the term "culture", we seem to be confused. The term has several meanings. It is related to our knowledge, language, tradition, rituals, beliefs, customs, habits, lifestyles, attitudes, etc. All these terminologies produce various types of confusion in the minds of people that ultimately create chaos in the society. All such social units develop various types of cultures based on history, experiences, language patterns, rituals, habits, and customs. And the base of it is nothing but 'thinking'. So we need to think about self and others also that we all are human beings. Cultures associated with a 'society' or a 'nation' may have certain changes in their lifestyle and working for society or nation. When we think of social or national culture, we need to understand the significance of historical events and characters and not any mythical characters and events. There may be different philosophies of governments, social customs, family practices, religions, economic philosophies, beliefs and value systems, concepts and systems of law but all of us belonging to any caste, creed, gender, region, or whatever language we may speak have to concentrate only on humanity without any kind of discriminations.

The present paper focuses its attention on oppression of Dalits and women exhibited in the novel entitled 'Hindu' that reflects facts in the Hindu Social Order. Thus the readers can find the correlation between fiction and fact. This novel is completely based on the life-experiences of Sharankumar Limbale, who is a Dalit and he played a significant role in boosting up Dalit Literature. In this context M. S. Wankhede says, "Dalit Literature is the post-independent movement aimed at bringing out the creative recommendation of numerous castes, tribes and communities condemned for centuries to voiceless existence" (2018:23). Further he adds, "The main concern of Dalit Literature is to provide an opportunity to all those who have been suffering a lot for centuries to give expression to their human rights" (2018:23). Dalits males or females have been suffering tremendously even to-day. Dalit women are doubly marginalized. In the preface of *The Danger of Gender: Caste, Class and Gender in Contemporary Indian Women's Writing* Clara Nubile, explains: "Indian women – both fictional and real – do suffer from the burden of gender, regardless of their caste, class, religion." Bur Clara fails to understand the meaning of the concept of "Indian women" as, she says, "it does not present a clear, distinctive or homogeneous form". In spite of that she concludes:

"Indian women are deeply linked to social, cultural, religious and regional features and their identity is thus multi-layered". One more point Clara clarifies that there is no distinction in the segregation, oppression, depression and marginalization of Indian women to whatever caste they belong. In the novel, 'Hindu', Sharankumar Limbale has presented the real picture of Dalits in India and women too.

Limbale's novel reflects contemporary conflicts in Indian society. The author is from Maharashtra and so he sets the novel in a village in Maharashtra. He narrates that in the village panchayat elections are to be held. The author has taken the support of the Indian constitution which has provided Dalits and Shudras categorized as SC, ST, OBC, etc. the social, educational, political reservation. Ultimately the reservation policy has provided an opportunity to the backward communities to be the part of governance as per their population. Tatya Kamble is an artist and famous for his Ambedkarite jalsa all over the region. Through his artistic role in folk theatre, he tried to depict the role of Dalits to bring awareness among them about their own enslavement. It was his intention to make his people stand up for their self-respect and they must also turn to political participation for the brightness and prosperity of the future generation. As per the reservation policy the sharing is based on the percentage of the backward population. Under the rules of reservation policy about the seats in politics, the post of the village sarpanch goes to the share of scheduled caste or Dalit. So, a Dalit candidate is successfully fielded by his upper caste employers. This made the upper caste people really frustrated and angry. Even today such caste based discrimination is prevalent in our country. Because of the reservation policy caste-based discrimination has been propagated in India. The caste relations pave the way for the new political compromise. Sometimes such compromises emerge slowly, sometimes violently, and sometimes demarcated considerately. In this novel Milind Kamble, a Dalit is a friend of Tatya Kamble and he plays the role of the first person narrator. The other two characters from the upper caste are Gopichand and Manikchand. They are the most corrupt and self-indulgent characters. And their intention is to make politics a successful business investment for themselves as well as for the upper caste people. They are the second person narrators. There exists a third person narrator also. In the text there are various contradictions within most individuals. The condition of the Dalits is the most pitiable. They are considered worse than the slaves. In this regard Dr Ambedkar says:

The law of slavery permitted emancipation. Once a slave, always a slave was not the fate of the slave. In untouchability there is no escape. Once an Untouchable always an Untouchable. The other difference is that untouchability is an indirect and therefor the worst form of slavery (1989:15).

It is clearly indicative that slavery and untouchability are two opposite poles. From slavery one may get emancipation but form untouchability there is no escape at all. The plight of Dalit males or females is almost the same. But the Dalit women are doubly marginalized. The women characters suffer gender discriminations regardless of their caste. The novel presents two categories of women – savarna and avarna. Even minority women are also victimized. The segregation, oppression, depression and marginalization of women, savarna, avarna or minority, make no distinction except that of degree.

'Hindu' is not simply a text but it is an essence of Limbale's hurt that he experienced in his life and also through his literary efforts he would effortlessly try to cure such hurt and injury. So he mentions in the introduction of the text: "*Hindu* is not just a literary text, but also about my literary role. It is my response to the casteist climate of my country today" (xii). Even though to-day Dalits are living in the democratic country, they are not in position to enjoy their human rights. Dalits are still considered as untouchables. The narrator, Milind Kamble utters, "It's fine if birds and beasts drink from your well, but it's not fine if an untouchable does so, because he is a Hindu" (1). The author seems to be overwhelmed by the very act of Dr. Ambedkar's conversation to Buddhism. And he opens his text with an ongoing process of conversions that would bring change in the life of untouchables. But this process is viewed as not a personal choice but an exercise of political agency. That is completely wrong because the character like Tatya Kamble was very much impressed by the act of Dr. Ambedkar. So Limbale mentions, "A storm called Babasaheb Ambedkar had engulfed every hutment" (10). It clearly indicates that Tatya Kamble is a successor of the Ambedkarite movement.

So far, panchayat election is concerned reservation of seats for the Dalits created a flux in the

minds of the casteist Hindus. The issues of election campaigns, the conversion of Dalits to Buddhism, Islam or Christianity, restriction of atrocities and other socio-political factors created instability in the village. As per the democratic power the Dalits began to get status as human beings. It created disappointments and frustrations in the minds of the upper caste Hindus. Moreover Tatya Kamble became very famous in the nearby villages as the propagator of Ambdekarite movement and the village came to be by his name. Limbale mentions, "The villagers found it hard to accept that their village was known by a Mahar's name" (11). It is the full proof that the casteist mentality has not been washed off from the minds of the upper caste people. Even there came the fractured religious identity in the village. Tatya Kamble, Kabir Kamble and Rohit Kamble with their great efforts tried to create a sense of identity as human beings in the society. The narrator introduces Tatya Kamble as the central figure in the novel. Dalits began to admire Tatya Kamble for his influential role as a public orator and an activist. So Limbale mentions,

Anybody can do a Patil's job, but no one else can replicate the way Tatya Kamble enacts the insolent Patil in his jalsa...These two (Tatya Kamble and Kabir Kamble) are like the two eyes of our movement" (5).

Tatya Kamble helped Ambedkarite movement to be prosperous in the village that ultimately created a sense of revenge in the minds of the upper caste people against Dalits. The narrator had a close alliance with, Gopichand and Manikchand, the casteist Hindutvawadi. Two kinds of Dalit identity came into force: Dalits believing in the Hindu scriptures and Ambedkarite Dalits. This dual identity really hurt to the characters like Shankar Pujari. "Shankar Pujari became mentally disturbed. His belief that it was not a crime to kill a Dalit who went against religion was shattered... For the first time, those who refused to accept Dalits as human beings were made to feel that everyone was equal before the law" (34). Moreover many Dalits from the village including Tatya Kamble and the other Mahars refused to do traditional jobs based on caste identity. Tatya Kamble becomes the new face of the emerging Dalit consciousness called Ambedkarite movement. As an artist Tatya Kamble tried to mesmerize Dalits to accept Buddhism and follow Dr. Ambedkar. Tatya Kamble, an artist, tried to bring awareness among the Dalits through the art form called 'Jalsa'. Tatya Kamble's efforts of creating awareness among his people deeply had impact on casteist Hindus who then planned to kill Tatya Kamble. His murder clearly creates two types of identities of the people in the village: the caste Hindu forces and the Dalit voice. The casteist Hindus began to feel that because of the support of the government Dalits are not in a mood to do their traditional jobs. So all the upper caste Hindus have become insolvent and they have become like stepchildren. The following quote from the text makes it clear:

Dalits stopped performing their traditional menial jobs, making the villagers' blood boil. At last Dalit self-pride had awakened. If anybody deceived them, they filed a police case against him (34).

The constitution allowed the Dalits to use human rights for their development. But it comes to notice from the text that the caste Hindus do not want to provide the Dalits their human rights. Under the guise of Hinduism the caste Hindus want to have their monarchy over the Dalits. Dr. Ambedkar questions:

Does Hinduism recognize their worth as human beings? Does it stand for their equality? Does it extend to them the benefit of liberty? Does it stand for their equality? Does it extend to them the benefit of liberty? Does it at least help to forge the bond of fraternity between them and the Hindus? Does it teach the Hindus that the Untouchables are their kindred? Does it say to the Hindus it is sin to treat the Untouchables as being neither man nor beast? Does it tell the Hindus to be righteous to the Untouchables? Does it preach to the Hindus to be just and humane to them? Does it inculcate upon the Hindus the virtue of being friendly to them? Does it tell the Hindus to love them, to respect them and to do them no wrong? In fine, does Hinduism universalize the value of life without distinction? (1989:411-412)

No person from upper caste can answer to these questions. If the entire casteists Hindus take these questions positively with humanity, then no one would consider any kind of caste discriminations.

The murder of Tatya Kamble created a chaos among the Hindus and the Dalits. At this stage Hinduism and the Dalit consciousness became rivals. These statements: "Bhau, seventy generations of Tatya Kamble lived off the scraps we would discard. But Tatya Kamble did not respect our charity" (17)

clearly show that the mentality of the caste Hindus has not been changed. The same response came from professor Bansode, a Dalit activist came while accepting the dead body of Tatya Kamble for cremation: “As long as the murderers remain at large, we will not take the body for cremation, Prof. Rahul Bansode declared” (24). Such mentality is still prevailing in our country. Nowadays sloganeering like ‘Bharat Mata ki Jai’, ‘Hindustanmein rahana hoga, vande mataram kahana honga’, ‘Gau Mata ki Jai’ are creating anarchy in the Indian society. Hinduism and nationalism are two different issues. At JNU and other universities the students were not just shouting slogans but “They were demanding a different society, a society that ensured human rights and justice for all–precisely the kind of society that converts a country into a nation” (Thapar 2016:54). When the issue of secularism is raised, the staunch Hindus do not take it positively. As per the constitution we can follow any religion as it is our personal matter but in public life we should not bring in any religion. The thinking over religious matter and diverting the meaning of secularism is nothing but power politics. Nowadays the writings of Dr Ambedkar, without reading, have been taken with wrong intention by the casteist Hindus. On the contrary, the followers of Dr Ambedkar take his writings and views with positive attitudes. “Dalit consciousness had taken strong root among the community’s youth. Like famished men gorging on food, they greedily devoured Babasaheb’s writings” (96). The divergence of views was there in the village. The road on which Tatya Kamble was killed was named as ‘Hutatma Tatya Kamble Path’ and the main road joining it was named after ‘Jagannath Pandit’, one of the accused in Tatya Kamble’s murder case who committed suicide in the jail.

For political gains, Manikchand and Gopichand made use of Sadanand Kamble, the brother of Tatya Kamble as a slave under their control. When Sadanand Kamble became the sarpanch of the village, the villagers prevented him to hoist the national flag as, according to them, his touch could pollute it. It shows the rubbish mentality of the caste Hindus. Manikchand and Gopichand increased the vote bank of Sadanand Kamble when they realized that he would not go beyond his position as an untouchable. The following statements indicate caseteism:

We did good deeds in our past life, so now we want to sin, Manikchand said. You must have sinned in your past life. That’s why you were born a Mahar, Gopichand teased (7).

As per the Manusmriti, the scripture of Hinduism, anyone takes birth on his past karma. So, “To this day, a Dalit cannot sit together with savarnas as an equal to drink water, but I drink liquor with them” (8). This indicates that the notions of purity and pollution are prevalent.

“Though I drink liquor, I am a Hindutvavadi, a right wing Hindu. You are against Hindutva. I think we should keep ideology and life styles separate. I can drink liquor with you because at the level of flesh and blood we are all the same” (92). Hindutva philosophy does not permit the marginalized section of the society to be the part and parcel of the Hindu Social Order. On the other hand Dalits are not in a position to restore the lost order of the society because of their divisions. Not only Dalit segregation and oppression is there but also gender discrimination is there in the Hindu fold. In this country everyone must get social justice. For that “Social democracy is a way of life that gives space to liberty, equality and social justice on equal grounds” (Wankhede, 2018:249).

Not only the discrimination of Dalits has been discussed in the novel by Sharankumar Limbale but also he discussed the issues of gender discrimination. In this regard the issues of Sonali Patil, Surekha Mane, Hema Pandit, Rama Babar and Draupadi have been discussed in the text. Wankhede expresses, “For women, Dalit literature has played a very crucial role. They witness two worlds: the brutal past is dying for them and the bright present is shining” (2018:249). Caste and gender discriminations clearly are under the control of the religious scriptures. The Hindu mind-set does not permit to break the Varna and caste hegemony. Only because of the religious hegemony there exists inequality in the Hindu Social Order. On this context, Jeremey Seabrook says “*Inequality* is an abstraction” (2005: 13). It explains that inequality leads to all kinds of oppression, repression and segregation. Dalits and gender oppression finds its source in religious scriptures. In the introduction of the novel, *Hindu*, the translator Arun Prabha Mukherjee mentions that “*Hindu*, in its portrayal of Sonali and Draupadi demonstrates that gender oppression cuts across caste lines and caste privilege *is often not* accessible to savarna women”

(xxv). She does not stop here only but further expresses:

Hindu, by delineating Sonali's restricted choices makes us ponder the high cost of rebelling. While Draupadi Mang and Sonali Kavale face different forms of oppression, both are brutal. A number of female characters are presented in *Hindu* as the victims of gender oppression. In the case of Draupadi, the dalit woman, it is attempted rape, disrobing, and public humiliation, analogous to the *Mahabharata* Draupadi. However, no Lord Krishna arrives to lengthen her sari. It is the dalit youth who risk their lives and runs towards the village to rescue her from the attackers (xxv).

Limbale describes the scene Draupadi in these words, "A crow sat atop the temple and crowed, 'Look, here lies the corpse of humanity...The village watched all this like the blind Dhritrashtra" (147). Sonali Patil, while studying in a college, was writing poetry and a good reader of short stories and novels. Also she was a dancer of Bharatnatyam. She also liked folk dances. Rohit Kamble, a Dalit boy was studying in the same college. They liked each other and the newspapers also published their photographs dancing together and those photographs reached to her home. Finally Sonali's father Baliram Patil put an end to her education. "Now, like a kite whose string has snapped, she lived under the weight of terrible mental tension" (40). Her father took a fast decision got her married with Prabhakar Kavale, the murderer of Tatya Kamble. Sonali, though an upper caste girl, was a victim of gender oppression. Sonali was made dumb by the Hindu traditions and patriarchy. Even, "Sonali avoided Jagannath Pandit's gaze. She felt he had lecherous eyes" (45). Acquittal of Prabhakar Kawale was managed. Sonali was happy but her joy could not long last as Kabir Kamble shot her husband dead on spot. Surekha Mane, the wife of Deepak Mane, one of the murderers of Tatya Kamble, had to bear the terrible experiences after her husband was sent to jail. "Surekha Mane was well established now in the business. She was running the household since Deepak Mane went to jail. She had seen a lot of naked men by now and was therefore no longer afraid of the male species" (66). When Surekha Mane visited the farmhouse of Manikchand and Gopichand, she was the victim of their lust. Finally she ran away with Mangesh Kamble.

In the village, Achalpur, Hema Pandit, the widow of Jagannath Pandit, one of the murderers of Tatya Kamble was not spared by Manikchand and Gopichand. The villagers were not ready to offer Hema Pandit the post of sarpanch because "a widow could not be considered for the job" (104). Rama Babar, a Muslim but was an Ambedkarite activist and she worked with Professor Rahul Bansode, "an incorruptible and honest activist" (03). She was unmarried and "her unmarried status was the most discussed facet of her personality" (03). Even the Dalits began to look at her contemptuously. Thus she was also a victim of the male hegemony. The case of Draupadi was the case of anti-humanity. Draupadi was a Mang by caste and her traditional duty was sweeping the village streets without any return. She had to be satisfied with whatever the savarnas gave her. Vishnu Pujari was very much attracted at her body. Once, Vishnu Pujari called her. She came and stood near the steps of the temple. To satisfy his lust Vishnu Pujari called Draupadi to come inside the temple to take some prasad. When she climbed the steps Vishnu Pujari grabbed her hand and started "dragging her towards the back of the temple" (129). When she did not get seduced to his lust he threatened her with these words: "I will tell that you entered the temple to steal the prasad. That you have polluted the temple" (130). Draupadi not only became the victim of Vishnu Pujari but the villagers blamed her for stealing the Prasad from the temple and polluting it by her entry into the temple. She was made naked by the villagers. When this news came to Bhimnagar, Dalits rushed to the Mahadev temple screaming and shouting. All the villagers ran away but "Draupadi stood in the front of the courtyard of Mahadev temple, motionless like a stone statue" (147). She was victimized. Humanity was lost. It is quite clear that gender discrimination, oppression and victimization are not new things in the Hindu fold. "Hunger is the byproduct of the poverty. Due to starvation, the oppressed women are easily deceived and sexually exploited by the thugs" (Wankhede, 2018:249).

To conclude, the novel *Hindu* is the representation of the downtrodden and women who have been suffering terribly for ages in the Hindu Social Order. Dalit Literature has to be judged with the views of humanity. *Hindu* is no exception to it. When we think of political democracy, it fails until and unless social democracy takes place. "Unless the atrocity on Dalits ceases, the Dalit writing cannot change its form. They must change a political

democracy into a social democracy" (2018:249). The novel does not simply narrate the fictional events but it touches to the reality in the Hindu Social Order related to the life of untouchables and women from upper caste and lower caste communities.

Works Cited:

1. Ambedkar, B. R. (1989). *Dr. Babashaeb Ambedkar Writings and Speeches*, Vol. 5. Bombay: Education Department, Government of Maharashtra
2. Limbale, Sharankumar (2010). *Hindu*. Kolkata: Samya
3. Morton, Stephen (2003). *Gayatri Chakravorty Spivak*. London and New York: Routledge
4. Nubile, Clara (2010 rep). *The Danger of Gender: Caste, Class and Gender in Contemporary Indian Women's Writing*. New Delhi: Sarup & Sons
5. Omvedt, Gail (2008 rep). *Dalit Visions*. New Delhi: Orient Longman
6. Seabrook, Jeremy (2005). *The Non-sense Guide to Class, Caste & Hierarchy*. Jaipur, New Delhi, Bangalore, Mumbai: Rawat Publications
7. Thapar Romila (etl.) (2016). *On Nationalism*. New Delhi: Aleph Book Company
8. Wankhede, M. S. (2018). *Dalit Writings: Reality of Marginalized Communities in India*. Jaipur: Yking Book

BUDDHIST PHILOSOPHY AND IT'S REFLECTION ON HUMAN RIGHTS PRACTICES IN BUDDHIST SOCIETY

Dr. Shuchismita Mishra, HOD, History, VMV College, Nagpur. shuchismita_m@rediffmail.com

Abstract : The subject "Buddhism and human rights" garnered attention in recent times. It is difficult to think of a more urgent question for Buddhism in the late twentieth century than human rights. The purpose of this paper is to understand the contribution of Buddhist philosophy in practice of human rights. The Neo-Buddhist Movement is one of the most effective Identity based New Social Movement in Modern India led by the architect of the Indian constitution and the Human rights champions of India's former untouchables, Dr Babasaheb Bhimrao Ambedkar. The sole purpose of this movement was to put an end to the age old social conflict arising out of untouchability, discrimination and atrocities perpetuated against the low caste untouchables by the upper caste Hindus. The untouchables constitutes more than 17% of India's population today and are historically called by different names like oppressed class, depressed class, Dalits, Ashuts, etc.

Introduction: It is difficult to think of a more urgent question for Buddhism in the late twentieth century than human rights. Human rights issues in which Buddhism has a direct involvement feature regularly in discussion. The obvious question was , "How do we reconcile the perception of Buddhism as a philosophy of peace with this ugly reality of Buddhist-led agitations?. The need for critical discourse on Buddhism and human rights is arguably greater now than ever before.

Today's human rights theory goes beyond a logical interpretation of mere legal stipulation by asking what human dignity assumes to be the ideal image of man. This expresses a tendency to a normative comprehension of human rights. The point where Buddhist thought and the human rights theory intersect is not in their interpretation of individual stipulations about human rights, but rather in their basic understanding of human dignity. Modern human rights theory presupposes an individualistic image of man--an independent, autonomous being, responsible for his physical actions., Buddhism, in contrast adopts an image of man in which everyone is open to possibilities beyond his present individual situation and, although an autonomous being, he nevertheless exists in mutual interdependence with others. Here it is important to note that the ethical aspects of one's inner world play an important role in achieving peaceful and harmonious coexistence with others. The question of how much this Buddhist approach can contribute to a new definition of the human rights theory is yet to be worked out, but one thing at least is clear, that it can supply a fruitful impetus for further discussions about the nature of human dignity.

However, New Buddhism In India and the western liberal tradition of human rights are two intellectual genealogies that have developed more or less in isolation from each other. The UDHR is ostensibly intended to be culturally universal. The DL's well-known advocacy of the UDHR is indicative of this, and it portends even more multicultural encounters between the two traditions. It is hermeneutically consonant with the intent of the creators of the UDHR to try to reconcile its ideology with the philosophical and psychological presuppositions in Neo Buddhism.

The British government under the parliament Act of 1935 and the Indian government after the independence listed all the untouchable castes in India in a single common schedule and put them in constitution as scheduled castes. The situation of the Scheduled castes in India even after the 65 years of the self-rule has not changed much. Sangharakshita1 a western thinker and a Buddhist by choice who spent much of his time in India and worked with the untouchables to the spread of Buddhism in India.

Conflicts and Conversions : Social apartheid, untouchability and discriminations, denying access to resources and basic amenities to some social groups on the basis of their caste identities is a source of conflict between the backward caste and forward castes in India since thousands of years. According to Dr Ambedkar the untouchables are born out of these conflicts Today, the scheduled castes in India are often called as former untouchables in the academic discourse but it is quite misleading to call them as former untouchable because the untouchability as a problem still persist in India either in old, traditional form or in anew and modified forms. It is because of

these ill-treatment and discriminations that have forced them to renounced Hindu religion and adopts some other faith where they will be treated as a human being and will enjoy equal rights at par with other fellow citizens. The scheduled castes have asserted themselves by way of converting to other religions and today we can see them in all the faiths in India. The Table No. 2.1 presented below is self-explanatory of this fact.

Table1.1: Religion wise distribution of Scheduled Caste/Tribes

Scheduled Caste/Tribes and their Religions in India			
Religion	Scheduled Caste	Scheduled Tribe	Total
Buddhist	32%	7.1%	39.1%
Christians	09%	56.0%	65.0%
Sikh	21%	0.9%	21.9%
Hindu	38%	35%	73.0%

According the Sachar committee Report 2006, revealed that scheduled castes and scheduled tribes of India are not limited to the Hindu religion. The survey found that 31.9% of Scheduled castes are the followers of Buddhists religion and 21 % of them follows Sikhism, and 65% SCs and STs follows Christianity, and 73% of them follows Hinduism.

An analysis of Buddhist affirmations of human rights might begin in India, the birthplace of Buddhism. There in 1956 another Hindu, B. R. Ambedkar, converted to Buddhism and took some four million other untouchables with him. Sangharakshita, a Buddhist who played an important role in the mass conversion movement that Ambedkar set in motion, writes of Ambedkar: "In the end, after years of unsuccessful struggle for the basic human rights of his people, he was forced to recognize that there was going to be no change of heart on the part of the Caste Hindus, and that the casteless, "Protestant" Hinduism of which he had sometimes spoken so enthusiastically was only a dream". As early as 1935 Ambedkar had threatened to leave Hinduism, when in a speech to a conference of the depressed classes he "Spoke bitterly of the failure of their attempts to secure their basic human rights as members of the Hindu community".

He suggested that fraternity was only another name for democracy, which is essentially an attitude of respect and reverence towards [one's] fellow men. Buddha transformed attitudes of respect and obedience contained in the ethnic Hindu notion of *dharma* into a universal morality. By admitting members of lower castes and women into the Bhikshu Sangha, the Buddha took "concrete steps to destroy the gospel of inequality". Ambedkar argued that for Buddhists the *dharma* is that universal morality which protects the weak from the strong, which provides common models, standards, and rules, and which safeguards the growth of the individual. It is what makes liberty and equality effective".

Many Buddhists are reluctant to identify the *dharma* with human rights. Buddhist scholar Masao Abe writes that "the exact equivalent of the phrase 'human rights' in the Western sense cannot be found anywhere in Buddhist literature". The Western concept of human rights concerns only humans. By marked contrast, in Buddhism a human being is not grasped only from the human point of view, that is, not simply on an anthropocentric basis, but on a much broader trans-homocentric, cosmological basis. More concretely, in Buddhism human beings are grasped as a part of all sentient beings or even as a part of all beings, sentient and non sentient, because both human and nonhuman beings are equally subject to transiency or impermanency.

On the basis of this Buddhist analysis, Abe makes the following recommendations to foster human rights and overcome religious intolerance. First, attachment to doctrine and dogma should be eliminated, for this is the cause of intolerance. Second, wisdom rather than justice should be emphasized, as this is the basis of compassion and love. Third, monotheistic traditions must come to understand the Oneness of ultimate reality in a non dualistic way in order to avoid exclusivity and intolerant attitudes toward other traditions.

Similarly, Kenneth Inada acknowledges the importance of human rights, but suggests that for Buddhists human rights are "ancillary to the larger or more basic issue of human nature." Human nature is understood as part of the process of "relational origination (*paticcasamupada*)," which is the greatest doctrine of Buddhism:

It means that, in any life-process, the arising of an experiential event is a total, relational affair. A particular event does not arise in a vacuum, nor does it result by the imposition of external forces of elements. It is a unique arisal which is vitally dependent on or related to all the elements present within the surroundings. Thus, in the process there is nothing which is fragmentary or has any gaps, since

it relates with the complete fullness of all the elements present. Each relationship is full insofar as the process is concerned. This means that relational origination is a most concrete way in which life-process goes on.

This is the *Dhamma* (*dharma*), for the Buddha said: "He who sees relational origination sees the *Dhamma* and he who sees the *Dhamma* sees relational origination." Therefore, there is an intimate and vital relationship of the Buddhist norm or *Dhamma* with that of human rights. In its concern for fellow beings, it demonstrates the best concrete illustration of the doctrine of relational origination—in which every being is involved in every other being . It is not only the beginnings of harmony with other beings, but more important, the sustenance of harmony within the changing ambient world.

The Bodhisattva ideal reminds us that there is no actual, individual experience, for it speaks to us of equality, liberty, and security from the total perspective. Human rights are an extension of human nature. Thus, in the Buddhist perspective they flow from right human relations. Human rights are legal matters which can be legislated, but only to a certain extent, especially so in a divided world. Human nature, however, is an existential matter which can neither be legislated nor measured; therefore, one must resort to persuasion and self-realization in order to seek one's unique existence. The fact that the Buddhist tradition in its past history has had little to say about personal rights in the current sense of the term does not mean that Buddhists were not concerned with human well-being, with the dignity and autonomy of the spirit. Moreover, contemporary Buddhism must clarify what it has to offer to the concept of personal rights and its realization for all people.

The key to the Buddhist contribution, is its notion of the human person. The human person is a part of the interdependence of all life. Thus, the Buddhist teaching of no-self (*anatman*) makes possible an appreciation of persons as more than entities or individuals. This awareness liberates a person from the enslaving concepts and practices of culture and religion, such as those imposed by the Hindu tradition of caste. By negating the metaphysical basis of traditional values and practices the Buddha affirmed instead the crucial nature of human conduct and *virtus* as determining what is truly human. He also stressed reliance on the powers of analysis and autonomous reason and rejected revelation, authority, and tradition as sources of knowledge. The Sangha was to model this image of the human person, as a society of equals—regardless of birth or lineage or whether one was rich or poor, man or woman. People are human in relation to others and nature, by virtue of their conduct and character.

Rights are a reflection of this interdependent reality. When one realizes the interconnectedness of all life, one realizes that rights are fundamental not only for people but equally for all sentient beings, as well as for nature itself. Buddhism belives in respect for the individual and the recognition of rights is not a static but a dynamic fact which makes it imperative that as we affirm our own individual rights we must also be willing to give up ourselves in order to affirm the rights of others. When, however, we affirm only our own rights at the expense of the rights of others—including the rights of humanity over nature, one nation or one race over another, one belief or view over others—we become tyrannical and oppressive. Only with such an understanding of interdependent reality will assertions of human rights contribute to a society of equals. In this way will we see that the person is not one among the many, but one as the absolute subject, the negation of the many; and the many is not simply a collection of ones, but many as the common good, the negation of separate ones going their different ways.

Thus, from a Buddhist perspective, human rights need to be grounded in what today might be described as an ecological view of nature and humanity, and rights need to be conceived for other forms of life and not just for humans, if the ego-centeredness often associated with personal rights is to be avoided. In this respect, religion has often been a stumbling block. The most subtle forms of disguised self-centeredness appear in all world religions; we see it in sectarianism and triumphalism, classism and sexism. How can we root out this radical egocentricity, all the more difficult because it is affirmed in noble language? How can we affirm plurality, cherishing our own beliefs without negating those of others? Good will and tolerance have been inadequate as evidenced in the world today. What is necessary is a new understanding of reality, a new vision of the ideal community, based on the interdependence and interconnectedness of life.

Therefore, it is necessary for contemporary Buddhism to come forth with a clear a unequivocal statement on personal rights, to aid in the development of an adequate foundation for human rights. Buddhist philosophy has much to offer human rights considerations.

Contemporary Advocacy

Apart from these theoretical considerations, Buddhists have begun to speak of human rights in various ways. Buddhists protest "human rights violations" in China, Tibet, Laos, and Korea. Buddhists join with other members of religious traditions in conferences concerned with human rights. Buddhists participate in resolutions on human rights, such as the Seoul Declaration of the Asian Conference on Religion and Peace, which declared: Human dignity must be safeguarded by human rights, through which human dignity can be fully manifested.

References:

1) Attar Chand, Politics of Human Rights and Civil Liberties - A Global Survey (Delhi: UDH Publishers, 1985)
2) Nagendra Singh, Enforcement of Human Rights (Calcutta: Eastern Law House Pvt. Ltd, 1986)
3) Yogesh K. Tyagi, "Th rd World Response to Human Rights," Indian Journal of International Law, Vo .21, No.1 (January -March 1981).
4) Paramjit S. Jaswal and Nishtha Jaswal, Human Rights and the Law, 1st edition. (New Delhi: Ashish Publishing House, 1995).
5) Z.A. Nizami arid Devila Paul, ed. Human Rights in the Third World Countries (New Delhi: Kirs Publications, 1994)

A Thematic Study of Cultural Alienation and Subjugation of Tribal In Postcolonial Novel "The Strange Case Of Billy Biswas"

Manoj S. Madavi, A. G. College, Nagpur-440013 manojmadavi2015@gmail.com. Mob.No. 9970329380

Abstract: Indian English fiction shows the development of Indian English literature which comprises the social, political, psychological past and present of the nation. Themes of partition, gender, poverty, colonialism has been taken for granted. A huge corpus of aesthetic literature written in English by the novelist. Postcolonial Indian English literature gives voice to subaltern and marginalizes section of society. But it seems that Indian English writer has not presented tribal life, culture and problems from realistic point of view. Today Tribal is facing, numerous problems including displacement and genocide but literary world is remaining silence about them. Present research paper studies the social marginalization and economical subjugation of tribal in the most celebrated novel **"The Strange Case Of Billy Biswas"**. Through this article, we can understand that mainstream literature should notice the several suffering of tribal life and they should show their intensity and involvement while depicting tribal world with their social, cultural background their problems.

Key Words: Decolonization, Indigenous, Fourth world, Subjugation, Disposition, Romanticization.

In the history of Indian writing in English, we find many glorious poet, dramatist, novelist who have given their tremendous contribution to give realism to the social, political, economical and cultural life of India after independence period. Mulkraj Anand, R. K. Narayan, Raja Rao, Bhabhani Bhattacharya played an important role in bringing social realism in literature. Arun Joshi is another name who has presented modern Indian life and its humdrum through his novels. His **"Foreigner", "The Apprentice", "The Last Labyrinth" and "The Strange Case of Billy Biswas"** are the celebrated novel. He is a writer of magnetic skill. We find traumatic postmodern world, sense of detachment and crave for salvation its novels show spirituality and eastern religious ideology which is still sustain in a society, therefore these values system plays a vital role in cultural decolonization. Regarding the powerful messages of Arun Joshi from all his novels, critic M. K. Naik observes:

"Joshi is a novelist seriously interested in existential dilemma and equally acutely aware of both the problems of post – Independence Indian society and the implications of East west encounter. He is a skill matador and can even make an entire novel a long monologue without losing hold over the reader's attention. (Naik: 2008: 23)

When we go through the novel "The Strange Case of Billy Biswas" we find no hope no identity for native-tribal characterization in the novel. If we studied the characterization of Bilasia and Dhunia, we can notice the 'Internal Colonization' about tribal character when we reads Billy's statement about Bilasia, we makes sure about this internal colonialism,

"I stated to the knot and all the time I was thinking of Bilasia the fever rising within me once and my chest beginning to chock. Finally I stopped clutching the ball in my hands as though it were a limb of Bilasia, her head, her breast", (Joshi: 1971: 17)

The above sentence of Billy shows the typical mentality of internal colonizers towards the native tribal. Billy's sexual thrust is very deep in the novel. There is not respectful approach for tribal women in Billy's mind. It is opinion about tribal Bilasia is the perfect example of body celebration of tribal women just happens in popular culture and in the writing of popular writers. Women finds prominent place in tribal community. Regarding the matriarchical authority in tribal communities K. Srilatha comments:

'Many tribal adivasi societies are madrilène and women in such social structure enjoy inhabitance rights and privileges that are absent in patriarchic societies. (Poovilangothai: 2016: 2005)

Just like Bilasia, Tribal leader Dhunia also seems bare exist and subaltern. In novel, he is powerless and handicapped character. He presents everything normal in tribal life. It seems really in convincing that he reclaim Billy as avatar of God for tribal's who came to save them Dhunia show his praise for Billy, "He is like rain on parched land, like balm on a wound. These hills have not seen like him since the last of our kings passed away". (115). It seems character of Dhunia is used to glorify Billy but not to

explain the circumstances of tribal life. Notice the statement of Dhunia when he describes the strength of Billy;

"Have not you seen the way he stands? Who else but a king can hold you with his eyes the way he does. What is more, the Devi would never have returned if he had not been the king himself". (Joshi: 1971:112)

Novel "The Strange Case of Billy Biswas" set in a tribal territory of Malaika Hills of Madhya Pradesh during 1980 which was a period of tribal unrest. Tribal movement was in its peak about tribal rights of land, forest and water. Everything is romanticized about tribal in the novel. About the realism of tribal life which could be a part of real writing of tribal culture and disposition. In this regards Dinesh Mishra wrote:

"Globalization resulted in more money pouring in for mining, old drilling and many other destructive enterprises. An ever-growing number of industries usurped thousands of acre of precious land which had traditionally and always belongs to the tribal people, now ruthlessly being thrown out of their habitat in a most unjust and inhuman way".(Mehra : 2015 : 144)

Billy's observation about tribal seems very unreal. The main reason for the tribal revolt in history was illegal taxation and encroachment of their land. Tribal life is not the life of singing, dancing and merrymaking but it is substitute only with the struggle and struggle for self-dignity and their ancestral rights over their land, water and forest.

"Industrialization and deforestation are playing havoc with the lives of tribal. Technological advancement and developmental projects that may be beneficial to the civilized world are causing irreparable loss to the tribal". (Singh: 2015: 289)

When the tribal region of central India was in the state of insurgency, Joshi is presenting tribal life very cool and without any knowledge of worldliness. Billy's insufficient knowledge of anthropology and day to day hardship of tribal life exposed when he observes his comments about tribal:

"What kept us happy, I suppose were the same things that have kept all primitive happy through the ages the earth, the forest, the ram bows, the liquor from Maua, an occasional feast, a lot of dancing and lovemaking and more than anything else, no ambition, none at all". (Joshi : 1969 : 86)

Both the statements mention above from the novel, shows novelists ignorance about tribal ethos. If novelist recklessly comments that tribal has no concern for rising prices of grain, food and more over the one ambitionless, this show the exaggeration of tribal life. Novelist has not studied the past of tribal's where tribal leaders like Jaypal Singh Munda has started a movement of tribal's for their rights on land, water and forest. In later age, Ramdayal Munda, started the tribal movement for constitutional of tribal rights. A big record of massive Adivasi revolt took place in Indian colonial history but the Hero of the novel, Billy says that tribal's are engaged in drinking and lovemaking. This is the subjugation of tribal from the centuries and English writing could not present the gloom of their life in their mainstream literature yet. In this regard critic Anand Mahanand Comments:

"It is surprising that a novelist writing about the tribal's in the 1970's fails to see any tribal movement or struggle active in the regions and portrays the tribal's as quiet and peaceful a lot one also gets the sense that the tribal world as described in the novel is an isolated one and that there is no connection between tribal's and civilized society. Billy gets into it and appoints himself its savior as if the tribal's were in need of Billy's intervention for their well being". (Mahanand: 2011: 82)

Novel shows the romanticization, glonfication of tribal life. Marginalization and subjugation of tribal is at the center of novel where all the sympathy, greatness and focus is on the Billy Biswas and again Bilasia, Dhunia, tribal suffering, draught life remains in darkness, Joshi has painted the characters of Billy as the savior of Adivasis by strengthening him supernatural power which Billy perform a number of miracles which create a sense of great respect for Billy:

"A tiger had been roaming in the jungle for a week, killing our cattle's. Billy bhai went into jungle and spoke to the tiger and the tiger went away. That was when we first come to know of his power". (Joshi: 1971:114)

If Billy had the power to control the man-eater of that region then he could also save them from the draught like situation. Dhunia conceder him that Billy is like rain for on parched land, like balm on a wound, Billy could certainly save them at certain extent from the exploitation of feudal lords and capitalist who are ready to hunt tribal's land and were responsible for the process of tribal's

desulfurization and identical transformation. Regarding the tribal struggle for identity and human rights Raja Shekhar Patteti opines:

"Due to the modernization, expansion and extension of town and cities, tribal one driven out of their homes, this is forest and hills. Koel karo, Narmada project, are some of the example of this Because of all this, the adivasis are displaced in their own country". (Pateti: 2011: 423)

While delimiting tribal life and culture in this novel, it seems that Joshi totally swiped out colonial revolts of tribal's for their forest rights. It really seems unconvincing that tribal life was so ideal without having any problem of livelihood and survived against the deadly policies during seventies. Novelist has completely missed the three ling of tribal revolt in colonization in postcolonial India and postcolonial writing. Regarding the colonial tribal struggle and role of forest in tribal revolt, Crisping Bates opines:

"The conflict over Indies forests has been one of the most important form of protest ascribe to tribal's and it has played out all over the subcontinent since colonial times. In these conflicts, the experiences of those labbled tribal's was no different from those of the border categories of poor peasant living in the same area. Ultimately the crucial issue which underpinned the conflict was revelry between the needs of local communities and the demands of commercial forestry sponsored by colonial government". (Bates/ Shah: 2014 : 04)

During the 1970-1080, industrialization took placed in central India, particularly in tribal dominated scheduled territory. This novel set in Malaika Hills of MP but Saranda forest of Jharkhand is another tribal belt which was ruin because of the corporate policies. Both Malaika Hills and Saranda forest are full of natural resources, so how could the tribal life be in such romantic, cool, exaggerated mode as seen in "The Strange Case Of Billy Biswas", about the real situation of tribal in that region activist Gladson Dungdung opines:

"Historically, the Saranda Forest belongs to the Adivasis. They are the first settles of the territory and they have undisputed symbolic relationship with the forest. However the Adivasi resistance to the denial of their ownership rights over their land territory and resources has never ceased despite the state attempts to suppress them through brutal killings in so called crossfire, torture and sexual exploitation of their women". (Dungdung: 2015: 239)

Finally I would like to conclude that the cultural alienation, disposition, and subjugation of tribal do not find proper presentation in the novel. "The Strange Case of Billy Biswas", it focuses on mainstream holocaust culture rather ancient tribal culture. A Thousand years of Indian history is the evidence that such glorification of could never save tribal from exploited machinery of capitalistic world system. I conclude my research with the realistic lines of poet Brijendra Bramha :

"The Flaudulent outsiders
forced you to ride in jungles
looted by outsiders
You become outsider in your own land
The outsider becomes the owners of your land."

Work cited :

1. Bates /Shah, Savage Attack – Tribal Insurgency In India. Delhi: Social science Press: 2014. Print.
2. Dungdung, Gladson, Mission Saranda – A War For Natural Resources, Ranchi: Bir Boru Ompay Media. 2015 print.
3. Devy, G. N. Indigeneity – Culture and Representation / Ed. Adivasi Literature – An Emerging Consciousness. New Delhi: Orient Blackswan.2012.Print.
4. Joshi, Arun. The Strange Case of Billy Biswas: Delhi: Orient Paperback: 1971.Print.
5. Mehra, Pramod Kumar. Literature and Social Change, Delhi, Kalpazs publication, 2015, print.
6. Mahanand, Anand. Representing Tribal India In Fiction. Berlin: Lap Lambart.2011.Print
7. Poovilangothai, P. Unearthing The unexplored- A Critical Companion To Fourth World Literature. Delhi. AuthorPress 2016
8. Singh, Krishna. Postcolonial Subaltern Issues-Introspection. Delhi: Authoerpress.2016.Print.

"RAPE CULTURE PREVAILING OF INDIA": A SOCIO-LEGAL STUDY

Mr. Jayant C. Ghatage, Sociology Department, Associate Prof. Dr. Babasaheb Ambedkar College, Peth Vadgaon. Mobile - 09823303626

Introduction : Harassment, humiliation, torture and exploitation of women is as old as the history of family life all over the world. As far as the situation of India is concerned, during the ancient times Indian women held a high place of pride and respect in the society. They were given the status of Goddesses and prayed by the society. But later on as of the social, economic and political changes, women lost their status and were relegated to the background. Today, the reality is that they are not safe in their own homes, schools, workplaces, and also on the streets in the nation. In this research paper I have tried my best to flash light on the fourth most important and heinous crime against women, namely rape.

Definition of Rape: a) According to Oxford English Dictionary, "Rape is an act of seizing and carrying away by force or violence or ravishing a woman." While according to John, "Rape is the carnal knowledge of woman by man forcibly or against the will." While Indian Penal Code defined rape as, 'A man is said to commit "rape" who, except case hereinafter excepted, has sexual intercourse with a woman in circumstances falling under any of the six following descriptions: i) Against her will, ii) Without her consent, iii) With her consent, when her consent has been obtained by putting her or any person in whom she is interested, in fear of death or of hurt, iv) With her consent, when the man knows that he is not her husband, and that her consent is given because she believes that he is another man to whom she believes herself to be lawfully married, v) With her consent, when, at the time of giving such consent, by reason of unsoundness of mind or intoxication or the administration by him personally or through another of any stupefying or unwholesome substance, she is unable to understand the nature and consequences of that to which she gives consent, vi) With or without her consent when she is under sixteen years of age.

Explanation: Penetration is sufficient to constitute the sexual intercourse necessary to the offence of rape.

Exception: i) A medical procedure or intervention shall not constitute rape; ii) Sexual intercourse by a man with his own wife, the wife not being under fifteen years of age, is not rape. The above definition excluded marital rape, same sex crimes and considered all sex with a minor below the age of sixteen as rape. After 3rd February 2013, the definition was revised through the Criminal Law (Amendment) Act 2013, which also raised the legal age of minor to eighteen. Even after the 2013 reform marital rape when the wife and husband live together continued no to be a crime in India. Article 376B of the 2013 law made forced sexual intercourse by a man with his wife-if she is living separately-a crime, whether under a decree of separation or otherwise, punishable with at least a 2-year prison term. Forced sex by a man on his wife may also be considered a prosecutable domestic violence under other sections of IPC, such as Section 498A as well as the Protection of Women from Domestic Violence Act 2005. All Sexual acts between the members of the same sex, consensual or forced, remains a crime under Section 377 of IPC, after 2013 Criminal Law reform, with punishment the same as that of rape.

Rape Statistics: In 1983, the there were 6019 reported cases of rape, which increased to 9,099 and 9519 in 1990. In 2012 there were 24023 cases. This was the year when a special law against child abuse, the Protection of Children from Sexual Offences Act was enacted. The criminal law Amendment Act was passed in early 2013. Instead of a deterrent that year saw a sharp increase of 8500 cases and a further increase of 3000 cases in 2014, peaking at an all-time high figure of 36735 cases. A slight drop of 5.7% was seen in 2015 when the numbers came down to 34651 cases. But in 2016, this figure increased to 38947 cases. Over 34,600 rape cases have been reported across the country in 2017 which explains that over five rape cases reported every day in 2017, with Madhya Pradesh and Delhi topping the infamous list of states and union territories respectively. We also look into the statistics about rape of minors for understanding the magnitude of rape culture in India. Using a small sample survey, Human Rights Watch projects more than 7,200 minors -1.6 in 100,000 minors- are raped each year in India. Among these, victims who do report the assaults are alleged to suffer mistreatment and humiliation from the police. Minor girls are

trafficked into prostitution in India, thus rape of minors conflates into a lifetime of suffering.

Estimates of unreported rapes: Most rapes go unreported because rape takes place within our homes and in our neighbourhoods. As per a 2016 NCRB report 95% of the rape victims knew their assailants. A child under 12 does not walk alone to the police station to report the crime. It is the family members who report the crime. In cases of incest, there will be even greater reluctance to report. Issues will be settled through family and neighbourhoods, placing the child at even greater peril. Indian parliamentarians have stated that the rape problem in India is being underestimated as a large number of cases are not reported, even though more victims are increasingly coming out and reporting rape and sexual assaults. Few states in India have tried to estimate or survey unreported cases of sexual assaults. The estimates for unreported rapes in India vary widely. A comparison between data from the NCRB and the NHFS in 2005 shows that 5.8% of rapes were reported. It has been estimated that the women who faced sexual violence by their husbands was forty times the number of women who faced sexual violence by men they do not know. Madiha Kark estimates 54% of rape crimes are unreported. A UN study of 57 countries estimates just 11% of rape and sexual assault cases worldwide are ever reported.

Jammu and Kashmir: There have been allegations of rape and mass rape in Jammu and Kashmir. Reports have been shown that rape has been carried out by both Indian armed forces and Islamic militant groups. In 1991, the 4 Rajputana Rifles unit are alleged to have entered the village of Kunan Poshpora and raped between 30 and 100 women aged between 13 and 70. The rapes by Islamic militants have been reported since the Indo-Pakistani War of 1947. On 22 October 1947, Pashtun militants invaded Baramulla in a Pakistan army truck, and raped women including European nuns. In March 1990, Mrs, M. N. Paul, the wife of a BSF inspector was kidnapped, tortured and gang-raped for many days. Militant organizations such as Hizb-ul-Mujahideen, Jamiat-ul-Mujahideen and Harkat-ul-Ansar have been accused of carrying out rapes. Following the rise of rapes by the Indian armed forces and militants, HRW has submitted that the victims of rape suffer ostracism and there is a "code of silence and fear" that prevents people from reporting such abuse. According to the HRW, the investigation of case of rape by Indian forces and militants is difficult because many Kashmiries are reluctant to discuss it for the fear of violent reprisals.

Participation of India and During Riots: During the participation of India, some 1000000 women claimed to have been kidnapped and raped. Along with this in recent years variety of rapes have taken place during the communal riots. During the post 2002 Godhra train burning, in the certain parts of Gujarat, rape was carried out by rioters. Thirteen rape cases and assault cases were reported during the 2013 Muzaffarnagar riots.

Tourist advisories: In March 2013, a Swiss couple who were cycling from Orchha to Agra, decided to camp for a night in a village in Datia District. They were physically assaulted by eight locals, robbed, the man was overpowered and tied up, while 39-year-old woman was gang-raped in front of her husband at the village.

Religious Rape: The So called Goodman's like Ram Rahim Baba and Assaram Bapu had been arrested for large number of rape cases of their devotees. They both are under custody and waiting for the result.

Notable incidents: In 1978, Rameeza Bee was gang raped by policemen in Hyderbad; Mathura, a 16-year old tribal, was gang-raped by policemen within a police station in Maharashtra. In 1992, upper caste men raped social eorker Bhanwari Devi (Rajasthan). The gang rape of a 23-year-old student on a public bus, on 16th December 2012, in August 2013, a 22-year-old photojournalist, who was interning with an English-language magazine in Mumbai, was gang-raped by five persons, in May 2014 two girls aged 14 and 16 were allegedly gang raped and murdered in the northern state of Uttar Pradesh, on 14th March 2015, a 71-year-old was allegedly gang raped in Ranaghat, West Bengal, on 29th March 2016, the corpse of Delta Meghwal, a 17-year old dalit girl was found in her hostel's water tank. On 17th January, Asifa, a 8-year old minor girl was raped and murdered in Rasana village near Kathua in Jammu and Kashmir. On 5th May 2018 a minor girl 0f 17-years was allegedly raped by three teen agers at Chokhi Dadri in Haryana, A 50 year old man raped a 10-year minor girl in Andhra on 4th May 2018. A study across socio-economic groups found that 42% children had been subjected to CSA, 15 % severely abused. A nation wide Study on Child Abuse (Ministry of Women and Child Development,

2007) indicates that some 53% children have faced CSA.

Role of Social Media: Social Media sites according to Carrie A. Rentscher, can become both "aggregators of online misogyny" as well as key spaces for feminist education and activism. They are spaces where "rape culture," in particular, is both performed and resisted, and where a feminist counter public can be formed.Reporters who cover sexual violence say a pervasive attitude of victim blaming, which has implications of consent, often underpins Indian coverage. "If someone comes and claims they have been raped, then the first question, is "what did this girl do wrong?" said former times of India reporter Smriti Singh. An example of this is the 2014 Delhi taxi driver rape case, in which it was widely reported that the victim fell asleep in the back of the car. "The media talks about personal behaviour but it's done in a very objective manner. But there is an underlying thought to it. It's always brought up too much when a a girl lapses in her security," said Hindustan Times reporter Avantika Mehta. The press can also effects on the public policy. A number of English-language publications used the December 16 rape as an opportunity to pursue their own campaigns to change India's laws. In 2015 against the advice of the Verma Committee, the Indian government amended the juvenile justice law to lower the age of criminal responsibility from 18 to 16 in the case of "heinous crimes" like rape and murder. The Times of India celebrated the success of their campaign with the headline: "Now 16-18-yr-olds won't get off lightly for serious crimes." But Indian Express editor Praveen Swami is skeptical about how much influence the Times actually had on government policy, arguing that the campaign fit with a pre-existing belief about mass urban migration: that young men are becoming lawless and out of control. "One of the great vanities is that what we write actually shapes public or political discourse, but the fact is, successive governments don't really give a toss about what was said on a whole host of issues," he said.

Legal response: The Indian law prior to the Nirbhaya Incident took into account only acts of penile-vaginal intercourse within the definition of rape and forcible acts of penetration of vagina, mouth, urethra or anus through penis or an inanimate object did not fall within the definition of rape. A large number of rapists would be let-off because there was no law to punish such acts. The definition was expanded in 2013 to consider rape as any acts like penetration by penis, or any object or any part of body to any extent, into the vagina, mouth, urethra or anus of a woman or making her to do so with another person or applying of mouth to sexual organs without the consent or will of the woman constitutes the offence of rape. The section also clarified that penetration means "penetration to any extent", and lack of physical resistance is immaterial for constituting an offence. Except in certain cases aggravated situation the punishment will be imprisonment not less than seven years but which may extend to imprisonment for life, and shall also be lible to fine. In aggravated situations, punishment will be rigorous imprisonment for a term which shall not be less than ten years but which may extend to imprisonment for life, and shall also be liable to fine. Section 53A of the Code of Criminal Procedure deals with the medical examination of the victim. The revised statutes of 2013 Indian law, in section 376A, mandates minimum punishment in certain cases. For instance, if the sexual assault inflicts an injury which causes death or causes the victim to be in a persistent vegetative state, then the convicted rapist must be sentenced to rigorous imprisonment of at least twenty years and up to the remainder of the natural life or with a death penalty. In the case of "gang rape", the same mandatory sentencing is now required by law. The convicted is also required to pay compensation to the victim which shall be reasonable to meet the medical expenses and rehabilitation of the victim, and per Section 357 B in the Code of Criminal Procedure. Death penalty for the most extreme rape cases is specified. The 2013 law also increased the age of consent from 16 to 18 years, and any sexual activity with anyone less than age of 18, irrespective of consent, now constitutes statutory rape. The new law has made it mandatory for all government and privately run hospitals in India to give free first aid and medical treatment to victims of rape. On 3 November 2015 the Allahabad High Court observed that a child born out of rape will have inheritance rights over the property of the assaulter and will be treated as illegitimate, however if the child is taken for adoption then he/she will not have any rights on the property of the biological father.

Fast track court: As a result of the 2012 Delhi gang rape case, the Indian government implemented a fast-trach court system to rapidly prosecute rape

cases. This fast-track court system has been welcomed by some, but their fairness questioned by legal experts and scholars. The Legal scholars state that the fast-track courts may not be fair in an impoverished country where millions of cases are backlogged, and there are an average of just 14 judges per million people-among the lowest in a United Nations of 65 nations. Fast track courts divert limited judicial resources and add delays to prosecution of other crimes. They noted that Delhi state had instituted five fast-track courts in 2013 to handle rape cases, but there are no fast-track courts for murder. Mirnal Satish, of New Delhi's National Law University said, "there is a risk that in this emotional response and clamor for immediate justice, we could end up putting innocent people in prison. As far as the conviction rate for rapists has fallen at a steep rate over the past 40 years. Out of all the rape trials in India, only one out of four leads to a conviction. The rate for rape cases in India was 44.3% in 1973, 37.7% in 1983, 26.9% in 2009, 26.6% in 2010, 26.4% in 2011, 24.2% in 2012 and 27.1% in 2013. Indian courts heard 64,138 child rape cases during 2016 under POCSO Act 2012. On 1st May 2018 the Supreme Court expressed shock at finding that 1,12,628 cases under POCSO are pending before trial courts across the country. It had earlier noted that "implementation of POCSO is in a shambles". Despite the sheer volume as well as routine brutality of rape and CSA cases, justice remains elusive. Perpetrators enjoy impunity. The SC has issued directives that police chiefs should constitute Special Task Forces to investigate POCSO cases, high courts must ensure fast-track trials by designated Special Courts, and ensure a 'child-friendly atmosphere'. These directives for speedy probe and trials merely rehash what POCSO already enjoins. The Union cabinet's ordinance instituting death penalty for those convicted of raping under-12-year-olds is misconceived. It fails to understand the social foundations of rape, and undermines human rights and women's movement struggles for a violence-free world.

Potential abuse concerns: In 2013, Judge Virender Bhat has suggested that the legal proposition of relying upon the sole attestation of the victim became "an easy weapon" to incriminate anyone in rape case. Justice Kailash Ghambhir of the Delhi High Court stated that penal provisions for rape are often being misused by women as a "weapon for vengeance and vendetta" to harass and blackmail their male friends by filling false cases to exort money and to force them get married. In 2014, as per a report submitted by Delhi Commission for women 53% of reported rapes in 2012-13 were found to be 'false'. This report considered the cases that were dropped before going to trial as false, it failed to differentiate between the cases dropped due to coercion and cases where it was clear that women were lying. The Hindu Journalist, Rukmini Shrinivasan, investigated the cases further by only considering the cases that went to full trial. Out of 460 such cases in Delhi district court in 2013 only 2% were found to be committed by strangers. 41% were field by parents to criminalize and end consented sexual relationships, 24% were field under the breach of promise to marry and 30% were found to be committed by acquaintances and relatives.

Conclusion: The new ordinance of death penalty by the cabinet is not the solution of curbing rape cases. I think it is the only response to the protestors to calm down their tempo. Death penalty is not solution of this social evil. I am of the opinion that we must try to increase self esteem of the child and women. We need to intervene to ensure respect for the basic rights, fulfillment of basic needs, socialization and education that builds self-confidence and skills for self-assertion. It requires systematic inputs by schools, communities, health services, police and law. Child rights' and women's organizations have the requisite to support and led this effort. Along with fighting for the justice we have to provide safety, rehabilitation to the survivors. On the government's side the Ministry of Health and Family Welfare unveiled resource material relating to health issues to be used as a part of a nationwide adolescent peer-education plan called Saathiya. Among other subjects, the material discusses relationships and consent. The material states, "Yes, adolescents frequently fall in love. They can feel attraction for a friend or any individual of the same or opposite sex. It is normal to have special feelings for someone. It is important for adolescents to understand that such relationships are based on mutual consent, trust, transparency and respect. It is alright to talk about such feelings to the person for whom you have them but always in a respectful manner…….. Boys should understand that when a girl says 'no' it means no. It becomes our duty to form more and more NGO's who took this task on

their shoulders and fight for the rights and justice forever.

References:

1. Mitra, Hem Chandra; Mukhurji The Indian Penal Code, Act XLV of 186. Calcutta. P. 322.
2. Metha, Siddharth (April 2013), Rape law in India: Problems in prosecution due to loopholes in thr law."
3. Ghosh Abntika (21 Feb.2017) Same Sex Attrection is OK, boys can cry, girl's no means no.
4. Shanmugam, Ramalingam (2013) "Informatics about fear to report rspe using bumped-up Possion model.
5. The Hindu, Chennai: (27th August 2013) India; Majority of rape cases go unreported: MPs"
6. S. Rukmini: (22 Oct. 2014) "Marital and other rapes grossly under-reported".
7. Faminist Media Studies Journal vol. 16, 2016-issue 6: Rape Culture and social media: young citiesand a feminist counterpublic".
8. Flavia Agenes "Darconian and Dangerous," Indian Express 30th April 2018 p. 8.
9. Ramu Rawat and Tadapatri Masthanaiah: "explosion of Rapr Cases in India: Last One Decade" International Journal of Current Research.
10. Deepti Priya Mehrotra: "The Last Child First", The Indian Express, May 7th 2018.
11. A minor girl was allegedly raped by three teen agers at Chrkhi Dadri in Haryana, Indian Express 5th May 2018.

Teaching Self-Concept Of Urban And Rural Successful Teachers

K. M. Pardhi, Research Scholar, Dep. Of Education, RTM, Nagpur University, Nagpur.
Dr. S. G. Sharma, Research Guide (Education), RTM, Nagpur University Nagpur

Abstract : Teaching Self-Concept is the totality of teachers' belief s, preferences, opinions and attitude organized in a systematic manner towards their personal experience. Thus teaching self-concept is a crucial quality of teachers influencing their teaching learning process. So it is evident to study about TSC of teacher. Present research paper is an persistent endeavor to compare the TSC of urban and rural secondary school successful teachers.

Teaching Self-Concept is teacher's belief about himself / herself including the teachers attributes and who and what the teacher is.

Teaching Self-Concept is now an important term for both social psychology and humanism. Social psychology is about understanding individual behavior in a social context.

Baron, Byrne and Suls (1989) defined social psychology as the scientific field that seeks to understand the nature and causes of individual behavior in social situation.

It therefore looks at human behavior as influenced by other people and the social context in which this occurs. Social Psychology therefore deals with the factors that leads to behave in a given way in the presence of others, and look at the condition under which certain behavior/ actions and feelings occur social psychology is to do with the way these feeling, thoughts, beliefs, intentions and goals are constructed and how such psychological factors intern influence the interactions with others.

School is a miniature society where students from various religion, caste, creeds and socio-economic status-families come to study. Here teacher imparts knowledge, lit the lamps of various developments. Hence Human Society is optimistic with respect to schools and colleges. These are the crucial places where useful personalities are developed for self, society and nation.

Teaching Self-Concept can be strictly defined is the totality of teachers' beliefs, preferences, opinions and attitudes organized in a systematic manner towards their personal existence. Simply put; it is how teachers think of themselves and how they should think, behave and act out various their life roles. The Teaching-Self is perhaps the most complex unit to study. Each teacher has different personality traits, ability and preferences that sometimes can not be understood what is really going on inside of us. While teachers may not be able to exactly explain why they think this way or why do they behave in that manners the teaching self-concept theory is a good foundational knowledge on the importance of teachers' perceptions towards their personal existence.

A Teaching Self-Concept is an understanding the teacher himself having of himself that is based on his personal experiences, body image, the thoughts he has about himself and how he tend to label himself in different situations.

A Teaching-Self-Concept can also be defined as an all encompassing awareness the teacher had of himself in the past, the awareness he has of himself at a future time. Teachers' teaching-self-concept is built upon perception. Teaching-Self-Concept is the construct that negotiates these two selves; in other words connotes first the identification of the ideal teaching self as separate from others and second it encompasses all the behavior vetted in the actual teaching self that the teacher have engage into reach the ideal teaching self. Thus it is often asserted that the teaching self-concept is the sole perspective from which one teacher can understand individual's behavior because it includes all the dimensions of teaching self including how he looks (Self image) and what the teacher knows (Self-Knowledge) and the ways in which these exists for others. (fulfilling the ego)

Teachers' own opinion regarding his worth as a person influences much of his thinking and his classroom behavior. Regardless of how inaccurate or distorted the individual's self evaluation may be he perceives and reacts to others in terms of how he perceives and evaluated himself. The teaching self-concept of an individual therefore, determines his personal relationship with his colleagues and students. It is believed that a teachers total behaviour how he speaks and moves in the class room, the words he uses to say about, the contents of his

subjects is fully determined by his own teaching self-concept.

The researchers have reported that the teacher's self-concept plays an important role in teaching effectiveness such as Milly (1960) reported that more effective teacher trainees on the whole have a higher as more effective teaching self-concept in all areas and also in the total self-concept. Vock (1970) also positive rather than negative view of self. Hatfield (1961) compared and teaching self-concept of the student -teachers with Superior Class teaching and the self-concept of student-teacher with inferior class-teaching. He found that the Self-Concept of the student-teachers with superior class teaching was significantly higher than the self-concept of the student-teachers having inferior class-teaching. A Thomus and Firestone (1973) studied the relationship between self-concept of teachers and their teaching effectiveness. They found non-significant relationship between teachers' self-concept and teaching effectiveness

From the studies reported above it is noticed that teaching self-concept is an important variable related to teaching effectiveness, classroom interactions and teacher behavior. Since teachers with equal qualifications and approved by education officers are working in Urban high schools and rural high schools. So, it is a spot-light to find out the difference of Teaching-Self-Concept of Urban and Rural Secondary Successful School teachers along with the difference on their quality of teaching Self-Concept. Here it is evident to make the concept of Successful Teacher very clear.

The present research-paper writer is a Ph. D. (Education) Scholar of R.T.M. Nagpur University, Nagpur and in his registered topic of Ph.D.(Education) research he wants to find out the teaching self-concept of Successful teachers along with other crucial three variables. So first he collected the data of Successful teachers from Urban and Rural Secondary Schools, using standard test of successful-teachers. In the huge sample of secondary school teachers he found out and separated successful teacher who retained following some characteristics such as-Knows the subject matter well, Lively presentation, Humorous, Interested in teaching, has pleasant voice, Neat in dress, Friendly personality, and Good control on the class.

Objectives of the study : For this pilot study and research paper he framed following objective :-

i) To find out the successful teachers of Urban and Rural Secondary School.
ii) To know the Teaching-Self-Concept of Urban and Rural Successful teachers.
iii) To work-out the difference of Teaching Self-Concept (TSC) between Urban and Rural successful secondary school teachers.
iv) To investigate the difference of Teaching-self-Concept (TSC) between Urban and Rural male successful secondary school teachers.
v) To identify the difference of Teaching-Self-Concept (TSC) between Urban and Rural female successful secondary school teachers.

Hypothesis :- Null hypothesis is considered.

i) There is no significant difference of TSC in Urban and Rural Secondary School successful teachers (ST)
ii) There is no significant difference of TSC in Urban and Rural male Secondary School successful teachers.
iii) There is no significant difference of TSC Urban and Rural female Secondary School successful teachers.

Sample:- Selective Sample method is used in this research. 100 Urban ST and 100 Rural ST have been considered. 50 Urban male 50 Urban female ST have been selected. 50 rural male and 50 rural female ST have been grouped.

Tool:- i) Standard Test of Successful Teachers developed by Dr. Ashok Sharma with reliability 0.85 and validity 0.78. ii) Standard Test of Teaching Self-Concept prepared by Dr. Mathew George with reliability 0.76 and validity 0.72.

Procedure of Data Collection:- Successful Teacher Test was given to all teachers of Secondary School considered in the sample randomly situated in Urban and rural secondary high school of Gondia district. After collecting the tests duly responded it was scored as per proposed procedure and successful teachers were obtained. Thereafter TSC Test was given to these ST. Responded TSC tests were also scored as per procedure and thus data was collected for further analysis.

Sr. No.	Data Analysis	Successful Teachers		TSC Mean & SD Urban		TSC Mean & SD Rural		CR
		Urban N	Rural N	M	σ	M	σ	
1.	TSC Difference between Urban and Rural ST.	100	100	670.93	36.74	279.7	72.27	52.51**
2.	TSC Difference between Urban male and Rural male ST.	50	50	315.5	46.10	272.80	74.84	3.24**
3.	TSC Difference between Urban Female and Rural Female ST	50	50	311.75	48.37	250.42	71.78	5.47**

** Significant on 0.01 level

Data analysis of the collected data is shown in the above table 1. Here at Sr. No. 1 difference of TSC between Urban and Rural ST with N-100 is computed it is found to be (R=52.51** which is most significant at 0.01 level resulting TSC of Urban Secondary School Successful Teacher is more better than Rural Secondary Successful Teacher.

At Sr. No.2 Teaching Self-Concept Difference between Urban male Successful Teacher and Rural Male Successful Teacher is shown where value of CR is 3.24** which is again significant at 0.01 level indicating that Urban Male Successful Teachers are having high leveled TSC than Rural Male ST.

At Sr. No.3 TSC Difference between Urban Female ST and Rural Female ST is found out which CR=5.47 significant at 0.01 level. It reveals that Urban Female ST retain high level of TSC than rural female ST.

Conclusion:- Thus it is concluded that Urban ST including also male and female have better level of Teaching concept than rural successful teachers including and separate male female.

It is evident that as the TSC is better certainly their teaching attitude and teaching quality, teaching interest will be better that affects the students and growth of the institutions.

Refernce

1. Adaval, B.B. (1979) "*Quality of Teacher*", Allahabad, Amitabh Prakashan
2. Amindon, E.J & Hunter,E. (1966) "*Improving Teaching the Analysis of Classroom Verbal Interaction*", New York
3. Baquer Mehadi, (1981) "Teacher Education in India, some considerations. Teacher Education , Special Number ,Vol. XV, Nr. 142-15, pp.112-114.
4. Broome, (1984), Arun Gupta, Intelligence and Teacher Effectiveness, Teacher Education Cument and Prospects, New Delhi, Sterling Publishers Pvt. Ltd.
5. Deo, P. Stability of the Self-Concept, Indian Psychological Review, Vol. 8 No. 1.

Smokeless Tobacco (SLT) and Women Health in India : An urgent attention

Alka W. Patil, Assistant Professor & Head, Department of Economics, S. S. Girls´ College, Gondia.
Email: alkapatil3106@gmail.com Mobile: 09766725595

Abstract : Tobacco use in women is a major public health challenge in India. About 20.30% women use tobacco (SLT & non SLT). Now a day we can observe consumption in boys and girls (10-14 years) and women is increase habit of SLT. Eventually this habit spread among women and children through tobacco consuming male society. Highest rate of consuming tobacco in the least educated, poorest, schedule caste, schedule tribe and those who performing intensive laborious task. By the serving report GATS-2 It is an important health issue in India. So we need an urgent attention on this problems.

Keywords : Women, smokeless tobacco(SLT) , Health ,India, Diseases, Consumption.

Introduction : India is the second largest consumer of tobacco product in the world. In spite of the advances in public health campaigns complemented with tobacco control law, nearly 9.00,000 (9 lakh) die every year in India. Due to diseases attributed to tobacco , along with the smoking of cigarettes, bidis , pipes ,cigar and smokeless tobacco product like pan masala , khaini, ghutaka, mishri, gudakhu, dry snuff and traditional forms like betal quid. Now a day use of tobacco increasing day by day not only among men but also in boys and girls (age 10-15year) and women in India.

Tobacco use several types of cancers, heart disease and lungs disease which effect on nearly every organs of the body. In this article we are going to discuss about women consumption smokeless tobacco and its effect on her health.

Tobacco consumption in non smoking forms is culturally accepted among women. In India smokeless consumption dominates the smoke tobacco product. SLT is available in many forms in India and widely used by all social group. It is more prevalent among the disadvantaged and people live in rural areas. Economic Time report said around 70-80 million women in India aged 15 year and above use smokeless tobacco (SLT), and one factor influencing them to consume it is the desire to suppress hunger while performing laborious task. Tobacco consumption by women is known to have grave consequences. Smoking and using tobacco by women in India is still socially unacceptable but SLT use in women is common in India. According Global Adult Tobacco survey (GATS-2) female about 14.2 % of total population consumed tobacco in smokeless forms. It was 18.4% in GATS survey of 2010. Govt. tried to decreasing percentages of tobacco consume habit among women in India, by the awareness programs with laws, but still this problem is not yet negligible.

Finding GATS-2 (fact sheet 2016-2017) :

1. 20.30% of Adult women use tobacco product (SLT and non SLT).
2. Over 90% women tobacco user consume smokeless tobacco Of 42.4% of men ,14.2% of women and 28.6% and 28.6% of all adult currently either smoke tobacco or use smokeless tobacco.
3. Prevalence to tobacco use has decreased by six percentage point from 34.6% in GATS-1 in 2009-10 to 28.6 in GATS-2 in 2016-17.
4. 29.6% of men, 12.8% of women and 21.4% of all adult currently use smokeless tobacco.

Chewing tobacco consumption is the highest in the least educated, poorest and Scheduled Caste and Scheduled Tribe, and those who performing intensives laborious task in India. Education emerged as a stronger indicator than wealth and occupation. It is likely that poor and less educated women are less aware of the health hazards of tobacco consumption. Tobacco consumption among female residing in slum areas is very common.

Objectives:

1. To brings awareness about the harmful effect of tobacco.
2. To provide essential information about social problem.
3. To aware about social and economical health issue among women in India.
4. Urgent attention on to remove desire to suppress hunger by tobacco consumption.
5. Provide necessities on workplace.

Methods: Primary and secondary data analysis research article , Gov. report, research papers, newspaper report, Government survey report etc. has been studied for this articles.

Smokeless tobacco types, mostly consumed by women :

1. Khaini (□□□□) : This is one of the most common methods of chewing tobacco. Dried tobacco leaves are crushed and mixed with slaked lime and chewed as a quid (a lump of tobacco for chewing) in mouth between check and gums causes mostly cancer of the gums. It is the most common mouth cancer in India.

2. Gutkha (□□□□□) : Ghutkha use is responsible for increased cases of oral cancer and other disorders of mouth and teeth in young ones. (In Nagpur Medical Hospital got a case of 13 year girl child name Sheetal affected by cancer due to eating of gutkha.) Now a day it is increasing consumption of Gutkha in women of vidharbha in Maharashtra.

3. Paan with Tobacco : It is commonly used in India. Paan eating with tobacco or without tobacco is part of habits , custom and tradition.

4. Mishri, Gudakhu(□□□□□, □□□□□□) and toothpast: Mishri is roasted tobacco powder that is applied as a tooth powder. It is also increasing the risk of cancer of gums and mouth.

5. Dry snuff (□□) : This is a mixture of dry tobacco powder. And some scented chemicals. It is inhaled and is common in elderly population in India. Snuff is responsible for cancers of the nose and jaw.

By global health organization smokeless tobacco use is significant health risk and causes of disease.

Short term health effects by consuming SLT :- Bad breath, stained teeth, Ulcer, Cavities, gingivitis, High blood pressure, Addiction , Ruins senses of taste and smell, Mouth sores, Decreased Athletic, Dizziness and nausea.

Long term health effect by consuming SLT :- Leukoplakia (a disease of mouth). Cancer of mouth esophagus, Pharynx and Larynx, Stomach and pancreas. Heart disease, including heart attack and stroke. Tooth and bone loss.

Percentage of use SLT India :-

Tobacco user	Men %	Women %	Urban %	Rural %	Total % GATS 1	Total % GATS 2
Currest smokeless tobacco user	29.6	12.8	15.2	24.6	21.4	25.9
Daily smokeless tobacco user	25.1	11.1	12.8	21.1	18.2	21.4
Current tobacco user (using form of tobacco)	42.4	14.2	21.2	32.5	28.6	34.6
Sources :- GATS 2 (fact sheet) Indian 2016-2017						

Types	Males	Females
Tobacco user	47.9 %	20.3%
Smokers	24.3%	2.9%
Smokeless tobacco	32.9%	18.4%
Sources :- GATS (2010)		

274.9 million use tobacco in some forms or other.
163.7 million use smokeless forms of tobacco.
68.9 million smoke tobacco.

Percentage distribution of adult by tobacco use :

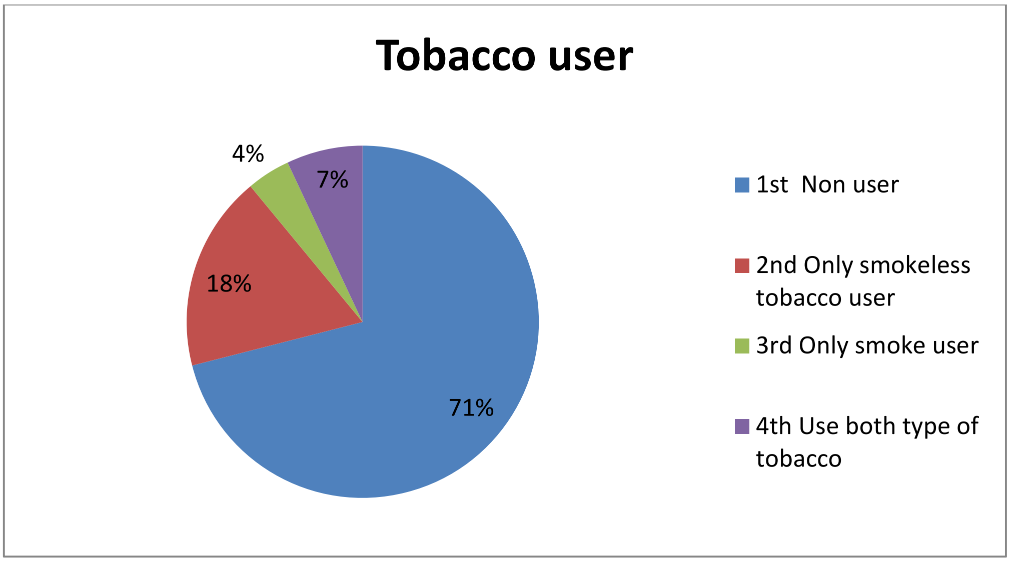

Sources :- Survey GATS-2 (Global Adult tobacco survey 2016-17)

Percentage of tobacco user by Age group:

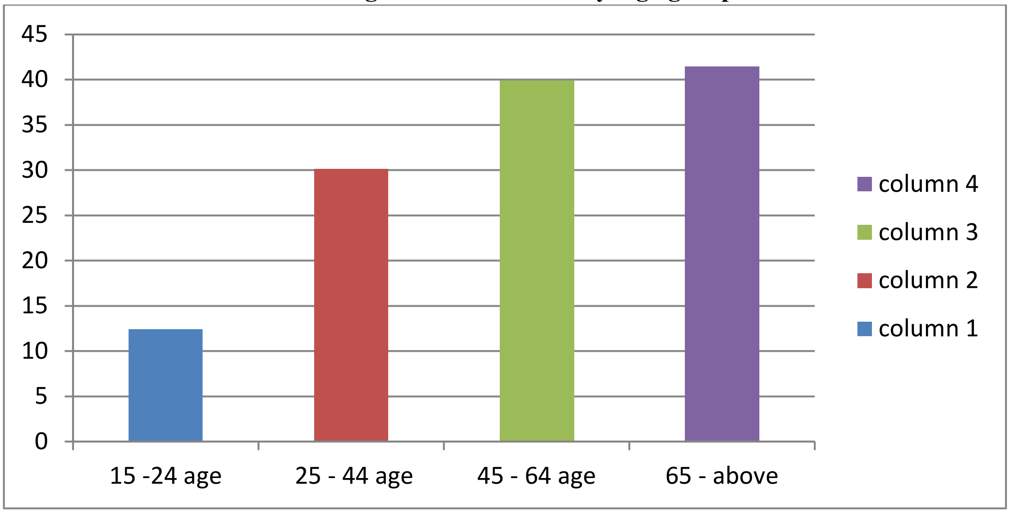

Sources :- Survey GATS-2 (Global Adult tobacco survey 2016-17)

The prevalence of tobacco use in India has fallen from 34.1% to 28.6 % . The report says comparing data from two round of the Global Adult Tobacco Survey (GATS-2) in 2009-10 and 2016-17 respectively. The key finding of GATS-2 including the reduction in the number tobacco user in India, by nearly 81 lakhs in the 7 year between GATS-1 and GATS-2 reports was released by government of India.

Challenges and Opportunities: In view tobacco control being a major public health challenges for everyone in India. The state have implemented the tobacco control policies and programs with various level of success, but still need an urgent attention on it.

Suggestion:

1. Provided health and counseling center in slum.
2. Small project of university level for faculty and student.
3. Organize health check-up camps by the government and NGO's.
4. Awareness activities for teenagers.

Conclusion :- Nearly 8-9 lakhs person die in India due to tobacco user every year. 30% of cancer death majority of cardiac vascular and lungs disorders. 40% of T.B. and other related diseases are

attributed to tobacco consumption. Over 80% of oral cancer caused due to tobacco uses. (No separate data of diseases is available for women in India).

Tobacco control policies in India should adopt a targeted based approach to control and reduced tobacco consumption by various level activities and awareness programs in India.

References :-

1. https://wwwmohfw.gov.in/GATS fact sheet.pdf
2. Report- 'Tobacco control in India. Achievements and remaining challenges ' by Ministry of Health and Family Welfare Govt. of India
3. http://rchiips.org/NFHS/districtfactsheet_NFHS-4.shtml
4. Indian J.Med Paedialr oncol.2015 Jul-sep ;36 (3) 176-182
5. https:// googleweblight.com.
6. Duru Shah (2018) 'Tobacco use among women – An Increasing concern in India'.
7. GATS-2 (Global Adult Tobacco Survey) Report by Tata memorial hospital on Dec,09,2017.
8. https://times of India.Indiatimes.com.
9. https://en.wikipedia.org/wiki/smoking in India.
10. Thavarajah rooban, Journal of Dr. N.T.R. University of health science.
11. 'Prevalence of chewable smokeless tobacco in India women: secondary data analysis from NFHS 2005-2006'.
12. Dattatraya Ramkrishna Sinalkar, Rajesh Kunwar, Renuka Kunte, Madhuri Balte (2015) Medical Journals of Dr. D. Y. Patil vidyapeeth 'Tobacco consumption and its association with various socio demographic factors among female' vol.8 , issue 6 pg. 724-728
13. 'Smokeless Tobacco and public Health in India' executive survey by ministry of health and family welfare govt. of India.
14. 'Tobacco use in India : An evil with many faces (2009) by American cancer society Inc. No.011286-Rev 06/10 Indian Project
15. www.cpag India.org
16. Gauravi A. Mishra, Sheetal V. Kulkarni (2015) "Smokeless Tobacco use in urban Indian women :Prevalence and predictors" vol.36, issue 3, pg. no. 176-182.
17. https// www.ncbi.nlm.nih.gov
18. Report 2014 'Smokeless Tobacco and public Health : A Global perspective' public health publication.
19. Www tobacco freeutah.org/pdfc/hltssmkls.pdf 5/12/2018 ; 3.02p.m.
20. https:// www tobacco freeutah.org/smokeless. Html
21. Global Adult Tobacco Survey fact sheet India 2016-2017, ministry of health and family welfare.
22. Ncd- bengaluru tobacco -control-India.pdf.
23. Jagdish Kaur, D.C. Jain (2011) , Indian Journals of Public health 'tobacco control police in India: Implementation and challenges' vol.55 issue 3 pg. 220-227

SUSTAINABLE DEVELOPMENT GOALS (SDGs)

Dr. Kawita K. Lende, Department of Commerce, S. N. Mor College, Tumsar Dist. Bhandara

Abstract: In developing countries like India, perceptive modern concept of sustainable development is latest catch phrase, rather consciousness in economic & social development aspiring to environmental safeguards. Conceptually, it has key challenge to satisfy the present needs but not at the cost of compromising future generation.

The sustainable Development Goals (SDGs) collection of 17 Global goals set by the United Nations. The broad goals are interrelated through each has its own targets to achieve.

The present paper aims to analyze how much Sustainable Development Goals has succeeded in its modern from for National Developmental.

(Key words: **challenges, national development, NITI Aayog, Goals, Targets, Collaborative Efforts, Sustainable Developments.)**

Introduction : There is no doubt to raise that sustainable development becomes a catch phrase after its modernization. History of sustainability dates back by Aristotle in 400 BC explaining its Greek term. The term sustainable development is said to be initiated with NEPA as well as EPA, and its conceptual growth in Sweden's United Nations Conference on the Human Environment also. No doubt it has wider applicability.

The present paper, in the first phase, attempts to analyze the conceptual view of sustainable development. In the second phase, role of sustainable development in development process of the nation is explored with due emphasis on role of NITI Aayog and 17 Sustainable Development goals. The sustainable Development Goals (SDGs) are a collection of 17 global goals set by the United Nations. The broad goals are interrelated through each has its own targets to achieve. The total number of target is 169. The SDGs cover a broad range of social and economic development issues. These include Poverty, hunger, health, education, climate, change, Gender, Equality, Water, Sanitation, Energy, Urbanization Environment and Social Justice.

The SDGs are also known as Transforming our world the 2030. Agenda for Sustainable Development or 2030 Agenda in short.

What is Sustainable Development? : Sustain implies to cause or allow something to continue for a period of time while sustainable means able to continue over a period of time. 'Sustainable development is development that meets the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs' (Brundtland Report, WCED 1987: 43). The definition provides a challenging view for sustainable development not only to utilize available resources effectively but also to sustain it for near future.

Another significant definition associated with Sustainable development considers it an organizing principle to meet HR goals and further its capacity to sustain as well. However, it also states its key feature to meet present demands without affecting the future. As the time flows, the term sustainability got associated with holistic approach. It is related with temporal processes that lead us to its final destination. Sustainable development however, gets criticized often as what is to be sustained in the process.

Some of the definitions can be analyzed as follows:

- Sustainable Development implies a future in which standard of life is improved would wise through economic development where local environment and biosphere are protected and science is mobilized to create new opportunities for human progress (Dr. M. S. Swaminathan).
- The preservation of the reduction possibilities of an economy to provide the some goods and services obtained from the state of nature (K.Parikh).
- The most object and potentially measurable criteria for Sustainable Development is the preservation of the productivity and the full functioning of the resource base (Raymond).

The concept is being interpreted in many different ways, but at its focal point is a balancing approach for development and preservation of environmental, social and economic needs. Sustainable development has multi dimensions

embracing biological, geological, ecological, social, cultural, demographic and economic.

Sustainable Development in India :- The term has got popularized worldwide. India has set sustainable development goals from country's point of view. These goals are set to bring together development and environment into a single set of targets. Sustainable Development goals for India can be connoted with preservation and conservation of its vast but limited resources. It includes preservation of natural ecosystems, wildlife, agricultural biodiversity, land from degradation, protection from pollution etc.

It has centred on its fundamental elements encompassing environment, economy and society, nation's perception which seeks its wider applicability with bottom down approach in the spheres of education & technology, business & commerce, management & organisational development, science & engineering etc.

The role of sustainable development at various spheres in any country should aim for Nation building, which should be the ultimate goal. Its attainment necessitates framing sub-goals, keeping time frame for achievement, making efforts with continual analysis.

The country has observed declination in natural ecosystems, degradation of land, declination in agricultural biodiversity, threats of extinction of wildlife, growing pollution, increasing industrial wastes etc. All these deficiencies have been considered as serious concern at the national level and the county has taken preventive actions to overcome the same. Gradually a number of projects initiated in the country with emphasizing the significance of sustainable development. One of the significant steps includes starting projects for the Clean Development Mechanism. These projects are being undertaken at larger scale for industrial processes, energy effectiveness, fuel switching etc. It has pre-dominance role of private sector also.

Another important step is ratifying Paris Agreement which not only taken care of Kyoto Protocol but also alert all countries to take necessary steps for climate change. It also encompasses state action plans on climate change. These tasks are well administered by NSCCC at Ministry of Environment, Forest and Climate Change (MoEF&CC). Recently the country has also established NAFCC to assist in meeting the cost of adaptation measures. NAFCC has approved six detailed project reports so far submitted by the states of Tamil Nadu, Kerala, Orrisa, Manipur, Punjab and Himachal Pradesh.

Niti Aayog :- The country may be considered as fortunate enough to recognize its due importance for national development, bestowing responsibilities to its various ministries with NITI Aayog as a nodal body. The NITI Aayog , also National Institution for Transforming India, is a policy think tank of the Government of India. It is established in 2015 replacing the Planning Commission with the objectives to achieve Sustainable Development Goals. The Hon'ble Prime Minster of India is Chairperson of this Aayog. Its initiatives include "15 year road map", "7-year vision, strategy and action plan", AMRUT, Digital India, Atal Innovation Mission, Medical Education Reform, Agriculture reforms, Indices Measuring States' Performance in Health, Education and Water Management etc.

It has 03 sub-groups and 02 task forces to participate in development process of the country. The Sub-Groups have rationalized existing 66 Centrally Sponsored Schemes (CSSs) into 28 umbrella schemes. An important step is launching Swachh Bharat Mission (SBM) on October 2, 2014 to accelerate efforts to achieve universal sanitation coverage, improve cleanliness and eliminate open defecation in the country by 2019.

The Government has also formed a Group of Secretaries (GoS) to examine and streamlining the development and welfare activities. NITI Aayog had organized a Transforming India Lecture Series in 2016 as an important step. NITI Aayog, in collaboration with MyGov, and the United Nations in India, had organized the Women Transforming India Award function also. The Aayog has also responsibilities to draw strategies and future vision beyond the Twelfth Five Year Plan. The Committee constituted by the Aayog has made recommendations in respect of 74 sick/loss-making/non-performing Central Public Sector Enterprises (CPSEs). The NITI Aayog had also set up an Internal Committee for strategic disinvestment which has been recommended in two phases.

Role of Niti Aayog in Sustainable Development :- One of the significant move is adoption of resolution on "*Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development*" on September, 2015, which is adopted by 193 nations. NITI Aayog has been entrusted with the role to co-ordinate

'Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development', framing 17 Sustainable Development goals. Moving ahead from the Millennium Development Goals (MDGs), Sustainable DevelopmentGs have been evolved through a long inclusive process for achievement during 2016-2030. The same acted as major development leading the country to frame 17 Sustainable Development goals, which included 169 targets. These goals centre for people, planet, prosperity, peace and partnership. The goals are developed for eradication of poverty and hunger, improvement of standards of living, providing quality education, achievement of gender equality and prevention of climate change.

The Ministry of Statistics and Program Implementation (MoSPI) has key role to play in the Vision Document replacing Five-Year Plans. MoSPI has framed an initial Draft National Indicator Framework on Sustainable Development Goals, which was reviewed by NCPEDP. The document outlined Vision for India:

"By 2031-32, we must transform India into a prosperous, highly educated, healthy, secure, corruption-free, energy-abundant, environmentally clean and globally influential nation"

Sustainable Development Goals :- The seventeen Sustainable Development Goals had replaced earlier Millennium Development Goals (MDGs). Those eight national level goals were framed in the areas of poverty alleviation, education, gender equality and empowerment of women, child and maternal health, environmental sustainability, reducing HIV/AIDS and communicable diseases and building a global partnership for development.

These goals are expected to be more ambitious covering economic as well as social aspects and the same has aimed to achieve existing government schemes and programmes. It has 169 targets, 75 targets are considered as assessable targets, 26 targets follow the other targets and 68 targets are not related to Indian context.

These seventeen Sustainable Development Goals can be analysed as follows:

SN	SD Goals	Nodal Ministry
01	No poverty	Rural Development
02	Zero hunger	Agriculture & Farmers Welfare
03	Good health and well-being	Health & Family Welfare
04	Quality Education	Human Resources Development
05	Gender Equality	WCD
06	Clean Water and Sanitation	Ministry of Water Resource s, River Development & Ganga Rejuvenation (MoWR, RD&GR)
07	Affordable and Clean Energy	Power
08	Decent Work and Economic Growth	Labour & Employment
09	Industry, Innovation and Infrastructure	Commerce & Industry
10	Reduced Inequalities	Social Justice & Empowerment
11	Sustainable Cities and Communities	Urban development
12	Responsible Consumption and Production	MoEF&CC
13	Climate Action	MoEF&CC
14	Life Below Water	Earth Sciences
15	Life on Land	MoEF&CC
16	Peace, Justice and Strong Institutions	Home Affairs
17	Partnerships for the Goals	Finance Science & Technology MEA Commerce & Industry MoEF&CC MOSPI

These goals are framed with the objectives, as expressed by respective goals, for eradication of poverty and hunger by achieving food security and improved nutrition and promote sustainable agriculture, assurance of health by ensuring healthy lives and promote well-being for all at all ages, ensuring Quality Education inclusive and equitable and promote lifelong learning opportunities for all, achieving Gender Equality to empower all women and girls, ensuring availability and sustainable management of water and sanitation for all, ensuring access to affordable, reliable, sustainable and modern energy for all, promoting sustained, inclusive and sustainable economic growth, full and productive employment and decent work for all, building resilient infrastructure, promote inclusive and sustainable industrialization and foster innovation.

It also aims to achieve development of the nation by reducing inequality within and among countries, making cities and human settlements inclusive, safe, resilient and sustainable. sustaining consumption and production patterns, combating climate change : Take urgent action to combat climate change and its impacts, conserving and sustaining use the oceans, seas and marine resources for sustainable development, protecting, restoring and promoting sustainable use of terrestrial ecosystems, sustainably manage forests, combat desertification, and halt and reverse land degradation and halt biodiversity loss, promoting peaceful and inclusive societies for sustainable development, provide access to justice for all and build effective, accountable and inclusive institutions at all levels and strengthening

the means of implementation and revitalize the global partnership for sustainable development.

Sustainable Development Goals and Targets :-

SN	SD Goals	Targets
01	No Poverty	End Poverty in all its forms every where
02	Zero Hunger	End Hunger, achieve food security and improved nutrition and promote Sustainable Agriculture.
03	Good health and well-being	Ensure Healthy lives and promote well being for all at all ages.
04	Quality Education	Ensure inclusive and equitable quality educations and promote lifelong learning opportunities for all.
05	Gender Equality	End all forms discrimination against all women and girls every where
06	Clean Water and Sanitation	Achieve Universal and equitable access to safe and affordable water to all
07	Affordable and Clean Energy	Ensure universal access to affordable reliable and modern energy services.
08	Decent Work and Economic Growth	Sustain per capita economic growth in accordance with national circumstances and in particular, at least 7 percents gross domestic product growth per annumin the least developed countries.
09	Industry, Innovation and Infrastructure	Develop quality, reliable, sustainable and resilent infrastructure, including regional and trans broder infrastructure to support economic development and human well-being with a focus as affordable and equitable access to all.
10	Reduced Inequalities	Progressively achieve and sustain incurve growth of the bottom 40% of the populations at a rate higher than the national average.
11	Sustainable Cities and Communities	Ensure access for all to adequate, safe and affordable housing and basic services and upgrade slums.
12	Responsible Consumption and Production	Implement the 10 years framework of programme on sustainable consumption and production all countries taking action, with developed countries taking the lead, taking into account the development and capabilities of developing countries.
13	Climate Action	Strength resilience and adaptive capacity to climate related hazards and natural disasters in all countries.
14	Life Below Water	Prevent and significantly reduce marine pollution of all kinds in particular from land based activities, including marine, debris and nutrient pollution.
15	Life on Land	Insure the conservation restoration and sustainable use of terrestrial and inland freshwater ecosystems and their services in particular for wetlands, mountains and drulands in line with obligations under international agreements.
16	Peace, Justice and Strong Institutions	Significantly reduce all forms of violence and related death rates everywhere.
17	Partnerships for the Goals	Strengule domestic, resource, mobilization including through international support to developing countries to improve domestic capacity for tax and other revenue collection.

Conclusion :- The concept of sustainable development is broad and certainly has wider applicability for the benefit of Nation. It is therefore future India has lots of expectations from its Sustainable Development goals framed for the overall development. The task of these goals is entrusted on various nodal ministries of the Government. It can be attributed to commerce and industry as well as it has lead role to shoulder the tasks of achieving various goals. Though it is not Commerce & Industry, business development primarily depends upon commerce and industry. Industrial development directly leads to overall economic development of the country. Capital goods and industrial development provide brings savings and profitability for the whole nation, if available resources are utilised effectively. It is only through business and commerce, the economy can be strengthened. The same would also help in achieving other SD goals as well. Sustainable development, if utilized properly can yield fruits for the next generations and can secure economy as well.

REFERENCES:

1. http://rethinkingprosperity.org/a-short-history-of-sustainable-development/
2. https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/15693430600
3. http://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/0007650315570
4. www.sd-commission.org.uk›Whatis sustainable development
5. http://www.moef.nic.in/divisions/ic/wssd/doc2/ch1.html
6. https://www.jagranjosh.com/current-affairs/sustainable-development-and-india-1503408725-1
7. https://timesofindia.indiatimes.com/city/lucknow/Indias-New-Economic-Model-Sustainable-Development-the-Buddhist-Way/articleshow/47150865.cms
8. http://rethinkingprosperity.org/a-short-history-of-sustainable-development/
9. http://niti.gov.in/writereaddata/
10. http://niti.gov.in
11. http://in.one.un.org/page/sustainable-development-goals-a-handbook/
12. http://www.ncpedp.org/nitiaayog
13. https://currentaffairs.gktoday.in/tags/niti-aayog
14. http://pib.nic.in/newsite/PrintRelease.aspx?relid=168846
15. http://pibphoto.nic.in/documents/rlink/2016/nov/.pdf
16. http://www.thehansindia.com/posts/index/Civil-Services/2017-05-02/NITI-Aayog-vision-for-higher--Indian-economic-growth----Part-I/297341
17. https://en.wikipedia.org/wiki/NITI_Aayog
18. https://www.livemint.com/Politics/tZcrEEkQJzi8hd8CHteYCJ/Achieving-Sustainable DevelopmentGs-and-169-targets-linked-to-them-will-be-a-chal.html
19. www:NITI.gov.in

Gender Discrimination-A Main Problem in Current Scenario

Anita Sarve, Research Scholar, Department of Sociology, R. T.M. Nagpur University, Nagpur

Introduction :- Empower a girl and she can change the world. Some are celebrated all over the globe yet they have to face many problems. They are the embodiment of power, worshipped in the form of goddesses and yet at the same time shamed for their gender. In every aspect of life, in every field of work they have to face discrimination and struggle to make a place for themselves. The crime rates offer a clear view that atrocities on women are continuously rising.

Some of the major problems faced by women are – 1. Gender Discrimination. 2. Dowry system. 3. Violence against women. 4. Sexual harassment. 5. Selective abortion and female infanticide. 6. Lack of education of girl child. 7. Inadequate nutrition. 8. Struggles at workplace. 9. Pay difference between man and woman. 10. Child marriage. 11. Lack of implementation of laws protecting women and regarding safety of women. 12. Lack of women rights. 13. Physical abuse. 14. Domestic violence. 15. Patriarchal mindset of society.

The list itself suggests that being women is not easy in the Indian society. Women belonging to the lower and middle class families suffer more than women of the higher class families as there is lack of education and opportunities in the lower class. Often they are considered as a burden in the family when born and hence not treated properly and married off. In the modern age the woman also faces a lot of struggle in her career and growth. She is forced to choose between having and taking care of a family or enhancing her career and pursue her dreams. She often has to face workplace harassment and ill-treatment by other workers.

There are a number of female role models yet all of them have faced atrocities and hardships like Indira Nooyi, Mother Teresa, Michelle Obama .Activists are struggling to create equality yet the fault see the goal being achieved.

Even though an educated woman is the backbone of the family, the girl child is not educated and taught about her rights. She is taught to be inferior to men.

Definition - Gender discrimination- "A situation in which someone is treated less well because of their sex, usually when a woman is treated less well than a man" or "the act of treating a person, usually a woman, unfairly because of their sex"

Female infanticide - Section 315 of the Indian Penal Code defines infanticide as" killing of an infant in the 0-1 year age group."

"Female infanticide is the deliberate killing of newborn female children. Also it is a practice of of aborting the fetus when the person finds out that the fetus is female after undergoing a sex determination test known as prenatal diagnostic tests.

Characteristics of violence against women :- 1. This type of violence is gender-biased, meaning that the acts of violence are committed against women expressly because they are women. 2. Violence against women is a manifestation of historically unequal power relations between men and women. 3. It is one of the crucial social mechanisms by which women are forced into a subordinate position compared with men. 4. It is a problem of pandemic proportions. 5. At least one out of every 3 women around the world has been beaten, coerced into sex, or otherwise abused in her lifetime with the abuser usually someone known to her. 6. Violence against women can fit into several broad categories. These include violence carried out by "individuals" as well as "states". 7. Some of the forms of violence perpetrated by individuals are: rape, domestic violence, sexual harassment, reproductive coercion, female infanticide, prenatal sex selection, obstetric violence, and mob violence, as well as harmful customary or traditional practices such as honor killings, dowry violence, female genital mutilation, marriage by abduction and forced marriage. 8. Some forms of violence are perpetrated or coerced by the state such as: war rape, sexual violence and sexual slavery during conflict, forced sterilization, forced abortion, violence by the police and authorities personnel, stoning and flogging,and forced prostitution. 9. "Violence against women isn't cultural, it's criminal. Equality cannot come eventually, it's something we must fight for."

Causes of violence against women :- 1. Men's violence is a result of gender norms and inequality. 2. The urge of men to feel dominant and in control. 3. Men controlling decision-making. 4. Limits of women's independence in public and private life. 5.

Interactions between men that are aggressive and disrespectful towards women. 6. Accepting and sometimes approving of men's violence against women. 7. Discrimination between men and women. 8. Experience of and exposure to violence. 9. Alcohol and substance use. 10. Some cultural and religious practices. 11. Loss of traditional family and community support systems. 12. "Violence against women is an appalling human rights violation. But it is not inevitable. We can put a stop to this."

Effects of violence against women : Physical Health Effects Include – 1. Broken bones. 2. Burns. 3. Stab wounds. 4. Concussions. 5. Perforated ear drums. 6. Loss of hair. 7. Palpitations. 8. Firearm wounds. 9. Bruises. 10. Bites/cuts. 11. Sprains. 12. Internal injuries. 13. Chronic headaches. 14. High blood pressure. 15. Detached retina. 16. Substance abuse uses.

Sexual Health Effects Include – 1. Sexually transmitted diseases. 2. Chronic genital or pelvic pain. 3. Bruising or tearing of the vagina or anus. 4. Frequent pregnancies. 5. Fear of sexual intimacy. 6. Miscarriages. 7. Chronic vaginal or urinary track infections. 8. Painful intercourse. 9. Infertility.

Psychological Health Effects Include – 1. Low self esteem. 2. Difficulty in forming/maintaining relationships. 3. Anxiety. 4. Lack of appropriate boundaries. 5. Self degradation. 6. Chronic stress. 7. Uncontrolled or rapid anger response. 8. Memory loss. 9. Loss of concentration or productivity. 10. Self abusive behavior. 11. Problems with parenting children. 12. Frequent crying. 13. Passivity. 14. Phobias.

Psychiatric Health Effects Include – 1. Depression. 2. Eating disorder. 3. Obsessive compulsive disorder. 4. Suicidal thoughts. 5. Post-traumatic stress disorder. 6. Dissociation.

Conclusion :- India is tipped to be the next superpower. India is said to be the next economic powerhouse. India is said to be the upcoming global leader. But, the harsh reality is, that judging by the direction in which India and its basic sense of morality is heading, none of this is important. In a country where basic human qualities of morality and righteousness are simply missing, what use is economic and scientific development? In a society where an entire gender is disrespected, disregarded, ill-treated, subdued and deprived of basic rights including that of living what value does innovation and invention have? Where people have no shame and feel no guilt at murdering a defenseless, innocent, unborn baby .what is progress and development? Female feticide is simply the most heinous, atrocious, and disgusting practice humans could have come up with. Just where is the humanity in these humans? If India has to develop or progress, if it has to be something more than a piece of land on the world map, if it has to take even one step further for something good it'll have to first, and foremost, eradicate this menace of female feticide.

We need to come together. We need to work and work hard. Till this evil is not completely eradicated from our system from our society. Because unless we learn to value the female gender, we are not going to progress. And unless we do anything about it now, we are going to learn this the hard way. Change will not take place overnight it never does. It may already be too late. But every moment we put off the action, the consequences will turn graver.

Yet hope is not lost. our female leaders ad idols along with the nation shall continue to fight gains gender discrimination and India shall attain new heights as never seen before and it is rightly said "feminism is not about making women strong. Women are already strong. It is about changing the way the world perceives that strength"

References-

1. Greener, IAN, 2011, Designing Social Research :Sage publication
2. Gurpit Mahajan, Explanation and understanding in the human sciences 2011, Oxford University Press
3. IPPF-International Planning Parenthood Federation
4. Narain's Social problems and welfare :2011, Lakshmi Narayan Agrawal Educatinal publishers, Agra
5. National Media Colligation in India.
6. O. R. Krishanaswami and M.Ranganathan 2009: Methodology of Research in Social Sciences : Himalaya publishing House.
7. Richard T. Schaefer 2011 : Sociology: A brief introduction: Tata McGraw-Hill Edition
8. "Youth against female foeticide and gender inequality" Programme of Empower people
9. Wikipedia
10. William Havilland, Cultural Anthropology, 2009 Cenagage Learning publication.

Migration and Problems in Current Scenario

Anil Kosamkar, Associate Professor, Dept. of Sociology, Art & Commerce College, Pawani Dist. Bhandara

Introduction :- For development, there is a need to work together from all sides. There are many social project initiated by government for solving the problems in particular area. Government requires land for developing social initiative projects, construction of roads and for dam purpose. In this requirement there in a need to settle villages or people those are in that region. Some time government mechanism fails to settle them in right way and displaced people started suffer.

In this article, focused has been given on rehabitation of displaced people, role of government, political involvement, issues role of NGO's, other regional factors concerning to the displacement and rehabitation.

There is a close relationship between displacement, displacement and rehabitation. Country develops due to the efficiency, literacy, human resources and indulgence of science and technology. Rehabilitation is the re-integration into society of a convicted person and the main objective of modern penal policy, to counter habitual offending, also known as criminal recidivism.

Rehabilitation describes specialized healthcare dedicated to improving, maintaining or restoring physical strength, cognition and mobility with maximized results. Land rehabilitation is the process of returning the land in a given area to some degree of its former state, after some process (industry, natural disasters, etc.) has resulted into damage.Many projects and developments will result in the land becoming degraded, for example mining, farming and forestry.

Moving from one place to other called as a migration India is well-known for migration rural to urban society. In displacement also, when any project taken by, government cause for displacement. Rehabitation process starts up from government as per the procedure. Development and progress of particular region is a main aim behind the displacement.

Industrialization, urbanization and globalization are also included in displacement and rehabitation process. Political rehabilitation is the process by which a member of a political organization or government who has fallen into disgrace is restored to public life. It is usually applied to leaders or other prominent individuals who regain their prominence after a period in which they have no influence or standing.

Strategy of displacement and rehabitation policy in current scenario :- Post independence, India move towards progress. Many social projects, dams, industries opened by government for requirement of such projects government need land in India 'SEZ' is a well-known example of displacements.

Displacement and rehabitation are the two sides of same coin. Rehabitation of displaced people is a change and problem. Affected people have to leave their land, home property and settle to other place.

In displacement, social, political cultural and religious factors are included. Displaced people need to adjust with new place and adjust according to lifestyle.

Responsible causes for Displacement :-

1. Natural Factors-
2. Flood, earthquake, draught natural problems, people move other places.
3. Economic factors-
4. Poverty unemployment etc are responsible economic factors are also responsible for displaced people.
5. Political factors-
6. Political culture etc are related to displacement.
7. Urbanization and Industrialization-
8. Extension of urban migration and establishing industries are also cause for displacement.

Causes of social problems :-

1. Natural calamities and problems
2. Indebtness
3. Lack of supplementary occupation
4. Totally dependency on agriculture
5. Bad habits and alcohol problem
6. Laziness
7. Joint family system
8. Seasonal unemployment in rural society.
9. Traditional method of agriculture
10. Lack of required facilities for marginal farmers.
11. Illiteracy and lack of update knowledge
12. Fragmentation of land

13. Conflict, dispute among family members
14. Unwanted activities and expenditure
15. Other supplementary related directly or indirectly causes

Most of the part in India about rehabitaion, shown the remarkable fechers. Due to various government project, industrialization and urbanization affected people who rehabited at other places.

Suggestions on displacement:- As per the rule, its mandatory to rehabition the affected persons. It is a need of time to do efforts from all levels. There is also provision to depute the project officer for the effective rehabitation process.

1. Arrangement of disaster management
2. Proper land employment technique and facility of agriculture allotment
3. Fulfillment of basic needs
4. Counseling method for removal of emotional factors
5. Compensation money to be given on time to affected people.
6. Creation of capital and other basic facilities.
7. Civil arrangement and role of local facilities.
8. Collaboration between rehabited people and political parties.
9. Facilities of job and planning for the future.

Conclusion :- Displacement and rehabitation are an important process to the affected person. Elimination of rehabitated people is cause for conflict and disturbance. Effective settlement of displaced people most essential process and can play important role.

Regional disparities, geographical imbalance, projects, construction works etc are related to the rehabitaion process. Problems and issues lying in the process of development is need to check seriously and maintain law and order for effective social control.

References :-

1. Social problems in India- Ram Ahuja
2. Social problems and Social disorganization in India – Dr. C.B. Memoria
3. Gilin- Social problems.
4. Lydia Potts. The World Labour Market, Zed Books Ltd., London and New Jersey, 1990.
5. Stephen Castles and Mark J. Miller. The Age of Migration, The Gulford Press, New York, 1993.
6. Swain, B. K., Changing Occupational Structure in Vidarbha, India, Himalaya Publishing House, Bombay, 1998.

"महानगर पालिका क्षेत्र के वृध्दाश्रमो में रहने वाले वृद्धों की स्वास्थ्य स्थिति"

डॉ. राजेंद्र बगाटे, पोस्ट–डॉक्टरल फेलो; समाजशास्त्र विभाग, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विश्वविद्यालय, औरंगाबाद

प्रस्तावना : बुढापा यह मानवी जीवन की अंतिम, अटल और सार्वोभौम स्वरूप की घटना है। निरंतर बढती हुई वृद्धों की जनसंख्या यह वैश्विक जनसंख्या का लक्षण है। याने जनसंख्या बढ रही है वैसे वृद्धों की जनसंख्या भी बढ रही है। घटता हुआ जन्मदर और मृत्यूदर से वृद्धों का प्रमाण बढ रहा है। इसलिए वृद्धत्व समस्या निर्माण हुई है। वृद्ध वे हैं, जो 60 वर्ष की उम्र पूरी कर चुके हैं और काम कर पाने में उतने सक्रिय नहीं हैं, जितना होना चाहिए। "21 वी शताब्दी का सबसे बडा लक्षण यह है की यह शतक वयावर्धन का है।"[1] याने इस शतक में वृद्धों की जनसंख्या बडे पैमाने मे बढ गई है।"संयुक्त राष्ट्र संघ द्वारा कीए गए सर्वेक्षण के अनुसार भारत में इ. स. 2025 तक वृद्धों की जनसंख्या 17 कोटी 74 लाख होने का अनुमान है। यह जनसंख्या विश्व के वृद्ध लोगो की तुलना में 15 प्रतिशत होगी। अब विश्व के 60 प्रतिशत वृद्ध विकसनशील राष्ट्रों में रहते है।"[2] जनसंख्या संक्रमण से राष्ट्र को जैसा जनसांख्यिकी लाभांश का फायदा होता है, वैसे ही कालांत से नई चुनौतीयो का भी सामना करना पडता है। इन अनेक चुनौतीयो मे से ही जनसंख्या में बढता वृद्धों का प्रमाण एक बडी चुनौती है।

"आज विश्व मे कुल 58 करोड वृद्ध लोग रहते है, इन मे से 38 करोड वृद्ध विकसनशील राष्ट्रों के है। इस का अर्थ यह है की आज वृद्धों की जनसंख्या 10 प्रतिशत है। इ. स. 2020 तक विश्व में 100 करोड वृध्द होंगे, इन मे से 70 करोड विकसनशील राष्ट्रो में होंगे।"[3] याने विकसनशील राष्ट्रों मे वृद्धों का प्रमाण जादा रहने वाला है। "2011 के जनगणना अनुसार भारत मे 10 करोड वृद्ध (60 वर्ष के उपर) जनसंख्या है, आज के समय देश मे 12 करोड वृद्ध रहते है और आगे के 15 वर्षो मे याने 2030 मे यह जनसंख्या 30 करोड होने का अनुमान है।"[4] 2011 के जनगणना अनुसार भारत के नागरी क्षेत्र मे लगभग 30 प्रतिशत वृद्ध है।

आज स्वास्थ्य की दृष्टी से चिकित्सा विज्ञान और आधुनिक उपचार तकनीकि ने अनेक रोगो पर मात की है, इसके परिणामस्वरूप आज मनुष्य का अयुर्मान बढा है, एक तरफ यह अच्छी बात होते हुए भी इसका एक दुःखद पहलू यह है कि बुजुर्गो के लिए सम्मानजनक परिस्थितियां घटी हैं और समाज उन्हें एक तरह का बोझ समझने लगा हैं। चाहे घर हो या बाहर सभी जगहों पर वृद्धों को असुविधा व असहजता झेलनी पड रही है। परिणाम स्वरुप आज वृद्धत्व यह समस्या निर्माण हुई है। कारण वृद्ध काल मे इन वृद्धों की सेवा कौन करेगा? यह बडा प्रश्न आज परिवार के सामने निर्माण हुआ है। इसलिए परिवार मे सतत वाद–विवाद हो रहे है और वृद्धों को बुरे अनुभवों का सामना करना पड रहा है। इसलिए उनको अकेले जीवन बीताना पड रहा है तथा घर–परिवार छोडकर वृद्धाश्रमों मे रहना पड रहा है।"इ. स. 1950 मे भारत में मनुष्य का आयुर्मान 41 वर्ष था, 1990 मे यह 62 तक बढा और 2020 तक 70 वर्षो तक बढेगा। आज विश्व के 20 राष्ट्रो के मनुष्यों का आयुर्मान 72 वर्ष है, आज ही कुछ प्रगत राष्ट्रो मे वृद्धों की जनसंख्या यह कुल जनसंख्या के 20 प्रतिशत बढी है।"[5] इसलिए वृद्धों की समस्यांएं गंभीर हो रही है। उनको सुलझाने के लिए ध्यान दिया जाए और वृद्धों का जीवन आनंदमय, चैतन्यमय रहे इसलिए प्रत्येक राष्ट्र ने उन दिशा मे कार्य करने की जरूरत है।

बुढापा एक प्राकृतिक प्रक्रिया है, पैदा होने वाला हर व्यक्ति जन्म से बुढापे की ओर बढ़ रहा है। लेकिन "जब विश्व की जनसंख्या में वृद्धो का प्रतिशत बढ रहा था तब शासन ने विशेष रूप से नियोजन बोर्ड और सामाजिक कार्यकर्ताओं ने, इस मुद्दे पर विशेष ध्यान दिया। बुढापा यह एक मात्र सामाजिक प्रश्न नहीं है, बल्की आज के राज्यकर्ताओं के लिए यह एक बड़ी चुनौती है।"[6] इसलिय आज वृद्धों की तरफ ध्यान देना जरुरी है। ऐसा लगता है कि, "यदि किसी वरिष्ठ व्यक्ति के पास वित्तीय संरक्षण नहीं है या यदि वह समाज में शामिल किया नहीं जाता है, तो ऐसे वरिष्ठ व्यक्ती अकेले ही रहेंगे और उनका जीवन याने एक प्रकार का सामाजिक मृत्यू ही है, और इस समय वरिष्ठ व्यक्ति खुद को परिवार और समाज पर बोझ समझने लगते है।"[7]

आधुनिक भारत में 'वृद्धों' की समस्या एक ज्वलंत समस्या है। "भारतीय समाज के संयुक्त परिवार के क्षरण और अर्थव्यवस्था के परिवर्तन से यह एक नई समस्या पैदा हुई है। इस समस्या की तीव्रता की अनुभूती भारत के साथ साथ चीन जैसे देश को भी हो रही है। 19वीं शताब्दी तक भारत में वृद्धों के बारे में कोई भी प्रश्न नहीं था, लेकिन 21 वीं सदी में, अखबारों, पत्रिकाओं आदि में वृद्धावस्था की समस्याएं उजागर की जा रही हैं। अब वृद्धों की समस्या सिर्फ एक देश की नहीं है, यह एक वैश्विक समस्या है।[8] इसी कारण इस मुद्दे पर ध्यान देने की जरूरत है.

बुजुर्गों की समस्या की वैश्विक प्रकृति को ध्यान में रखते हुए, संयुक्त राष्ट्र संघ ने 1999 को अंतर्राष्ट्रीय वरिष्ठ नागरिकों के वर्ष के रूप में घोषित किया था। क्योकी लोगों को इस समस्या पर ध्यान देना चाहिए और इस संबंध में योजनाबद्ध योजनाओं को लागू करने का उद्देश इस के पिछे था। "भारत में वृद्ध लोगों की समस्या शहर, महानगरों में जादा दिखाई पडती है। लेकीन ग्रामीण समाज में भी यह समस्या बढ रही है. ग्रामीण समुदाय की तुलना में शहरी समुदाय में अकेले वृद्धो का प्रश्न जटील हुआ है।"[9] इसलिय वृद्धो को कई समस्याओं का सामना करना पड रहा है।

प्राचीन भारतीय समाज में संयुक्त परिवार प्रणाली अस्तित्व में थी। युवा व्यक्ति को प्रासंगिक सलाह और मार्गदर्शन वृद्ध व्यक्ति को ही करना पडता था। लेकिन आज वैश्वीकरण, आधुनिकीकरण, औद्योगिकीकरण और शहरीकरण के कारण, संयुक्त परिवार प्रणाली में भारी बदलाव हुए, आज बदलते वक्त के दौर में संयुक्त परिवारों में टूटन शुरु हो गयी और एकल परिवार व्यवस्था अस्तित्व में आई। एकल परिवार में पति–पत्नी और उनके अविवाहित बच्चों के रहने के कारण वृद्ध लोगो की उनको कठिनाई लग रही है। इस कारण, वृद्ध लोगों का महत्व कम हो के उनपर वृद्धाश्रमो में रहने का समय आ रहा है।

विकासशील देशों में वृद्धों के स्वास्थ्य की स्थिति :–

1. ऐसा अनुमान है की 2020 तक विकासशील देशों में तीन–चौथाई मौतें वृद्धावस्था से संबंधित होगी। इनमें भी सबसे अधिक मौतें रक्तवाही तंत्र के रोगों, कैंसरों तथा मधुमेह जैसे असंक्रामक रोगों से होगी। 2. एशिया के कुछ भागों में होने वाली मौतों के दो बड़े कारण रक्तवाही तंत्र के रोग व कैंसर हैं। भारत, इंडोनेशिया और थाईलैंड में कुल वयस्क आबादी का 15 प्रतिशत हिस्सा उच्च रक्तचाप से प्रभावित पाया गया है शहरी आबादी में मधुमेह से प्रभावित लोगों की संख्या औद्योगिकशत देशों के बराबर है। 3. फिलहाल अफ्रीका, एशिया और (लातिन) अमेरिका में वृद्धावस्था में होने वाली विमूढ़ता (डिमेंशिया) से करीब 2 करोड़ 90 लाख लोग प्रभावित हैं। आकलन के अनुसार, 2020 तक इनकी संख्या 5 करोड़ 50 लाख से भी अधिक हो सकती है। 4. उम्र के साथ दृष्टि–दुर्बलता और दृष्टिहीनता तेजी से बढ़ते हैं। इसका एक उल्लेखनीय उदाहरण मोतियाबिंद है। हालाँकि मोतियाबिंद कई कारणों से हो सकता है, लेकिन ज्यादातर मामलों में वह उम्र के बढ़ने की प्रक्रिया से जूडा होता है। 5. वर्तमान में संसार में 4 करोड़ 50 लाख लोग अंधे हैं और 13 करोड़ 50 लाख लोग दृष्टि–दुर्बलता का शिकार हैं। दुनिया भर में मोतियाबिंद के कारण 1 करोड़ 90 लाख लोग दृष्टिहीन हैं। एशिया और अफ्रीका के अधिकांश देशों में 40 प्रतिशत से भी अधिक लोग मोतियाबिंद के कारण दृष्टिहीन है।

भारत में बुजुर्गों के स्वास्थ्य की स्थिति :–

1. जनगणना के आंकड़ों के अनुसार, 1995 में ग्रामीण भारत में वृद्धों की मृत्यु के तीन सबसे बड़े कारण श्वासनली–शोथ/दमा (25.8 प्रतिशत), दिल का दौरा (13.2 प्रतिशत) और लकवा (8.5 प्रतिशत) रहे हैं।

2. भारत के कुछ अस्पतालों में वृद्धों के स्वास्थ्य की देखभाल के लिए वृद्ध चिकित्सालय है।

3. भारत में 10 प्रतिशत से अधिक वृद्ध विषादग्रस्त हैं और इस आयुवर्ग के 40–50 प्रतिशत लोगों को अपने जीवन की संध्या में कभी न कभी मनोचिकित्सीय या मनोबैज्ञानिक हस्तक्षेप की आवश्यकता होती है।

52 वें नेशनल सैम्पल सर्वे (1995– 96) के अनुसार –

1. उम्रदराज लोगों में दीर्घकालिक रोगी की मौजूदगी बहुत अधिक पाई गई। ग्रामीण क्षेत्रों (25 प्रतिशत) के मुकाबले शहरी इलाकों (55 प्रतिशत) में इस आयुवर्ग के लोगों को ये रोग अधिक थे।

2. वृद्ध लोगों में सबसे गंभीर रोग था 'जोड़ों की समस्या'। इससे ग्रामीण इलाकों में 38 प्रतिशत और शहरी क्षेत्रों में 43 प्रतिशत उम्रदराज लोग प्रभावित थे। दूसरी अधिक गंभीर और आम बीमारी खाँसी थी।

3. ग्रामीण इलाकों में पुरूषों के मुकाबले महिलाएँ 'जोड़ों के समस्या' से ज्यादा ग्रस्त पाई गई।

4. शहरी इलाकों में पुरूषों के मुकाबले महिलाएँ 'जोड़ों के समस्या' उच्चत्तम रक्तचाप और कैंसर से ज्यादा ग्रस्त पाई गई।

5. ग्रामीण इलाकों में 40 और शहरी इलाकों में 35 प्रतिशत उम्रदराज लोग किसी न किसी प्रकार की शारीरिक अक्षमता (दिखने, सुनने व बोलने इत्यादि से संबंधित) से ग्रस्त पाए गए।

वृद्धावस्था की ओर बढ़ना एक ऐसी शारीरिक प्रक्रिया है जिसे उल्टा नहीं जा सकता, जो व्यक्ति के समूचे जीवन में घटित होती रहती है और बिना रुके मृत्यु तक चलती रहती है।[10]

वृद्धाश्रम किसे कहते है ? – वृद्धाश्रम ऐसे आवासीय केन्द्र हैं जिसमें 60 वर्ष से अधिक उम्र के कम से कम 25 लोगों के रहने की व्यवस्था की जाती हैं।"[11]

शोध के उद्देश –

१. महानगर पालिका क्षेत्र के वृद्धाश्रमो में रहने वाले वृद्धों की स्वास्थ्य स्थिती जानना।

२. महानगर पालिका क्षेत्र के वृद्धाश्रमो में रहने वाले वृद्धों को उपलब्ध स्वास्थ्य सुविधाओं का अध्ययन करना।

परिकल्पना –

१. महानगर पालिका क्षेत्र के वृद्धाश्रमो में रहने वाले वृद्धों की स्वास्थ्य स्थिती बुरी है।

२. महानगर पालिका क्षेत्र के वृद्धाश्रमो में रहने वाले वृद्धों को स्वास्थ्यविषयक सुविधाएं नही दी जाती है।

शोध विधि – प्रस्तुत शोध का अध्ययन क्षेत्र महाराष्ट्र राज्य का मराठवाडा विभाग है, मराठवाडा विभाग के कुल ३ महानगर पालिका क्षेत्र के 7 वृद्धाश्रमो में रहने वाले कुल ३२० वृद्धों में से १६० याने ५० प्रतिशत वृद्धो को सोद्देश्य नमूना चयन विधि के नुसार नमुना के रूप में चुना गया है। प्रस्तुत शोध के लीए प्राथमिक तथा द्वितियक स्त्रोतो का उपयोग किया गया है, प्राथमिक स्त्रोतो में साक्षात्कार सूची का उपयोग किया गया है और यह साक्षात्कार अक्टूबर से दिसंबर 2014 में लीए गए है।

प्रस्तुत शोध में महानगर पालिका क्षेत्र के वृद्धाश्रमों में रहने वाले वृद्धों की स्वास्थ्य की स्थिती कैसी है, यह खोजने का प्रयास किया गया है, यह आगे की जानकारी से अधिक स्पष्ट होगा।

उत्तरदाताओं की व्यक्तिगत जानकारी

सारणी संख्या			वृद्धों की संख्या	प्रतिशत
१	आयु समुह	६०–६६	४३	२६.६०
		७०–७६	६४	४०.००
		८०–८६	४८	३०.००
		६० वर्ष से उपर	०५	०३.१०
२	लिंग	स्त्री	८७	५४.४०
		पुरुष	७३	४५.६०
३	धर्म	हिंदु	१४०	८७.५०
		बौद्ध	३	१.६०
		जैन	८	५.००
		सिख	८	५.००
		इसाई	१	०.६०
४	जति वर्ग	खुला	११३	७०.६०
		अनुसूचित जाति	१०	६.३०
		अन्य मागास	३५	२१.६०
		विशेष मागास	०२	१.३०
५	शिक्षा	अशिक्षित	६३	३६.४०
		प्राथमिक	४६	२८.८०
		माध्यमिक	३५	२१.६०
		उच्च माध्यमिक	०४	२.५०
		स्नातक	०६	३.८०
		स्नातकोत्तर	०४	२.५०
		प्रौढ़ शिक्षा प्राप्त	०२	१.३०
६	वैवाहिक स्थिति	अविवाहित'	५	३.१०
		विवाहित	४१	२५.६०
		'विधवाए'	७४	४६.३०
		विधुर	३६	२४.४०
		तलाकशुदा	१	०.६०
		कुल	१६०	१००.

सारणी संख्या 1. के अवलोकन से स्पष्ट होता है कि ६० से ६६ वर्ष इस 'जवान वृद्ध' आयु समुह के २६.६० प्रतिशत वृद्ध वृद्धाश्रामो में रहते है, तथा ७० से ७६ वर्ष इस मध्यम वृद्ध आयु समूह के ४० प्रतिशत वृद्ध रहते है, तथा ८० से ८६ वर्ष इस वृद्ध–वृद्ध (ब्सक.ब्सक) आयु समूह के ३० प्रतिशत वृद्ध रहते है, तथा ६० वर्ष से उपर इस अति वृद्ध आयु समूह के ३.१० प्रतिशत वृद्ध रहते हुए दिखाई देते है। इससे हम यह कह सकते हैं कि, विज्ञान और चिकित्सा के क्षेत्र में हो रहे नए प्रयोग और आधुनिक उपचार तकनिकी के चलते औसत आयु बढती हुई दिखाई दे रही है और आगे भी बढती हि रहेगी यह हमे ऊपर की सारणी से दिखता है।

सारणी संख्या २. के अवलोकन से स्पष्ट होता है कि वृद्धाश्रमो में रहने वाले वृद्धो में ५४.४० प्रतिशत वृद्ध महिलाएं है, तथा ४५.६० प्रतिशत वृद्ध पुरुष दिखाई देते है, याने वृद्धाश्रमो में रहने वाले वृद्धो में पुरुषो से जादा महिलाओं का प्रमाण है।

सारणी संख्या ३. के अवलोकन से स्पष्ट होता है कि वृद्धाश्रमो में रहने वाले वृद्धो में हिंदु धर्म के सर्वाधिक याने ८७.५० प्रतिशत वृद्ध है, यह प्रमाण 'बौद्ध' १.६० प्रतिशत, जैन और सिख प्रत्येकी ५ प्रतिशत और इसाई ०.६० प्रतिशत इन सब धर्मो के उत्तरदाताओं के प्रमाण से सर्वाधिक है, यह प्रमाण सबसे अधिक होने का कारण याने महाराष्ट्र और मराठवाडा विभाग में हिंदु धर्मियों की जनसंख्या सर्वाधिक होणे के कारण वृद्धाश्रमो में रहनेवाले वृद्धों में भी सर्वाधिक हिंदु धर्मीय होना स्वाभाविक है।

सारणी संख्या ४. के अवलोकन से स्पष्ट होता है कि वृद्धाश्रमो में रहने वाले वृद्धो में खुले वर्ग के ७०.६० प्रतिशत वृद्ध है, यह प्रमाण अनुसूचित जाति ६.३० प्रतिशत अन्य मागास वर्ग २१.६० प्रतिशत और विशेष मागास वर्ग १.३० प्रतिशत इन वर्गो से अधिक है, इन वृद्धाश्रामो में अनुसूचित जनजाती वर्ग का एक भी वृद्ध वृध्दाश्रामो में रहते हुआ नही दिखाई दिया है।

सारणी संख्या ५. के अवलोकन से स्पष्ट होता है कि वृद्धाश्रमो में रहने वाले वृद्धो में अशिक्षित ३६.४० प्रतिशत वृद्ध है यह प्रमाण प्राथमिक २८.८० प्रतिशत, माध्यमिक २१.६० प्रतिशत, उच्च माध्यमिक और स्नातकोत्तर अनुक्रमे २.५० प्रतिशत, स्नातक ३.८० प्रतिशत और प्रौढ़ शिक्षा प्राप्त १.३० प्रतिशत वृद्धों के प्रमाण से सर्वाधिक है, इससे हम यह कह सकते हैं कि, जैसे जैसे शिक्षा का स्तर बढता जाता है, वैसे वैसे वृद्धो में शिक्षा का प्रमाण कम दिखाई देता है।

सारणी संख्या ६. के अवलोकन से स्पष्ट होता है कि वृद्धाश्रमो में रहने वाले वृद्धों में 'अविवाहित' वृद्धों का प्रमाण ३.१० प्रतिशत है, तथा विवाहित वृद्धों का प्रमाण २५.६० प्रतिशत है, तथा ७०.७० प्रतिशत वृद्ध के साथीदारों का मृत्यू हुआ है, इन में ४६.३० प्रतिशत 'विधवाएं' है, और २४.४० प्रतिशत विधुर है, तथा ०.६० प्रतिशत वृद्धों ने अपने साथीदार से तलाक ली है, उपरोक्त तालिका से ऐसा दिखता है की, 'विवाहित वृद्ध' ६६.६० प्रतिशत है यह प्रमाण 'अविवाहित' ३.१० प्रतिशत वृद्धो से अधिक है, इस से हमे ऐसा दिखता है की, भारतीय समाज में विवाह अनिवार्य माना गया है, इस से हमे विवाह की अनिवार्यता यह भारतीय समाज का लक्षण स्पष्ट होता है।

उत्तरदाताओ की स्वास्थ्य स्थिति

सारणी संख्या			वृद्धों की संख्या	प्रतिशत
7	वर्तमान स्थिति में स्वास्थ्य की स्थिति	बहुत अच्छी है	४	२.५०
		अच्छी है	४३	२६.६०
		बुरी है	११३	७०.६०
8	स्वास्थ्य संबंधी कौन सी समस्याएं हैं..	रोग प्रतिरोधक	६६	६१.६०
		'मन पर नियंत्रण	६	३.८०
		कब्ज	५	३.१०
		पेशाब से परेशान	६	३.८०

		अपचन से परेशान	१८	११.३०
		१+२+३+४+५	७	४.४०
		१+४+५	४	२.५०
		१+२	२	१.३०
		कोई भी समस्या	१३	८.१०
9	आखो से संबंधित बीमारी	'मोतियाबिंद'	६३	५८.१०
		'काँच बिंदू'	५	३.१०
		'दृष्टि कम' हो गई	४७	२६.४०
		कोई भी बीमारी नही	१५	६.४०
10	हड्डी से संबंधित बीमारी	कमर का दर्द	२५	१५.६०
		पैर का दर्द	१६	१०.००
		'घुटने का दर्द'	८०	५०.००
		संधिवात	२१	१३.१०
		दातों का दर्द	४	२.५०
		कोई भी बीमारी नही	१४	८.८०
11	गले से संबंधित बीमारी	गले पार सूजन	१२	7.५०
		स्वराघात को सूजन	६	५.६०
		आवाज बसना	२७	१६.६०
		धीरे धीरे आवाज	१३	८.१०
		'आवाज में	७१	४४.४०
		आवाज में हकलाना	६	५.६०
		३+५	१	०.६०
		कोई भी बीमारी नही	१८	११.३०
12	सीने से संबंधित बीमारी	'दमा'	८६	५३.८०
		खासी	३२	२०.००
		दमा और खासी	८	५.००
		कोई भी बीमारी नही	३४	२१.३०
13	पेट से संबंधित बीमारी	पित्त	३७	२३.१०
		अपचन	३८	२३.८०
		भूख कम हो जाना	३२	२०.००
		कब्ज	३८	२३.८०
		अल्सर–जठर का	४	२.५०
		१+२	२	१.३०
		कोई भी बीमारी नही	६	५.६०
14	अन्य कोई बीमारी	मधुमेह	३०	१८.८०
		कैंसर	१	०.६०
		रक्तचाप	३८	२३.८०
		अर्धांगवायू	२	१.३०
		मुतखडा	१६	११.६०
		बवासीर/पाईल्स	५०	३१.३०
		दिल का दौरा	२	२
		१+५+६	२	२
		१+३	१	१
		कोई भी बीमारी नही	१५	६.४०
15	स्मरणशक्ती / यादाष्त कैसी है।	'बहुत अच्छी है'	१५	६.४०
		'अच्छी है'	२८	१७.५०
		'मध्यम'	२४	१५.००
		'कुछ हद तक	६३	३६.४०
		'कुछ भी याद नहीं	३०	१८.८०
		कुल	**१६०**	**१००.**

सारणी संख्या ७. के अवलोकन से स्पष्ट होता है कि वृद्धाश्रमो में रहने वाले वृद्धो में वर्तमान स्थिति में हमारे स्वास्थ्य की स्थिती बुरी है ऐसा उत्तर देणे वाले ७०.६० प्रतिशत वृद्ध है, यह प्रमाण वर्तमान स्थिति में हमारे स्वास्थ्य की स्थिती बहुत अच्छी है ऐसा उत्तर देणे वाले २.५० प्रतिशत और वर्तमान स्थिति में हमारे स्वास्थ्य की स्थिती अच्छी है ऐसा उत्तर देणे वाले २६.६० प्रतिशत वृद्धों के प्रमाण से अधिक है। यह प्रमाण अधिक होणे का कारण याने वृद्धावस्था में व्यक्ती को स्वास्थ्य के बारे में अनेक समस्याओ का सामना करना पडता है, इसलिए हमारे स्वास्थ्य की स्थिती बुरी है, ऐसा उत्तर देणे वाले सबसे जादा वृद्ध है।

साथ ही साथ हम हमारी शारीरिक स्थिति अच्छी रहने के लिये योगा करते है ऐसा उत्तर देने वाले ३८.८० प्रतिशत वृद्ध है, यह प्रमाण व्यायाम करते है ऐसा उत्तर देने वाले ३३.३० प्रतिशत, खेल खेलते है ऐसा उत्तर देने वाले ०.६० प्रतिशत, व्यायाम और योगा करते है ऐसा उत्तर देने वाले ३.१० प्रतिशत, भगवान का नामस्मरण करते है ऐसा उत्तर देन`वाले ०.६० प्रतिशत और कुछ भी नही करते ऐसा उत्तर देने वाले २०.६० प्रतिशत वृद्धो के प्रमाण से अधिक है। सारणी संख्या ८. के अवलोकन से स्पष्ट होता है कि वृद्धाश्रमों में रहने वाले कुल वृद्धो में से ६१.६० प्रतिशत वृद्धों को स्वास्थ्य को लेकर समस्याएं है, तथा ८.१० प्रतिशत वृद्धों को स्वास्थ्य को लेकर कोई भी समस्या नही है, जिन्हे स्वास्थ्य को लेकर समस्यायें है उनमें से 'हमारे शरीर की रोग प्रतिरोधक शक्ती का न्हास हो गया है, ऐसा उत्तर देने वाले ६१.६० प्रतिशत वृद्ध है, यह प्रमाण 'मन पर नियंत्रण की कमी' ३.८० प्रतिशत, कब्ज ३.१० प्रतिशत, पेशाब से परेशान ३.८० प्रतिशत, अपचन से परेशान ११.३० प्रतिशत, 'हमारे शरीर की रोग प्रतिरोधक शक्ती का न्हास+'मन पर नियंत्रण की कमी'+कब्ज+पेशाब से परेशान + अपचन से परेशान'' ये स्वास्थ्य को लेकर समस्यांऐ है, ऐसा कहने वाले ४.४० प्रतिशत, 'हमारे शरीर की रोग प्रतिरोधक शक्ती का न्हास+पेशाब से परेशान+अपचन से परेशान'' ये स्वास्थ्य को लेकर समस्यांऐ है, ऐसा कहने वाले २.५० प्रतिशत, और 'हमारे शरीर की रोग प्रतिरोधक शक्ती का न्हास+'मन पर नियंत्रण की कमी' ये स्वास्थ्य को लेकर समस्यांऐ है, ऐसा कहने वाले १.३० प्रतिशत, वृद्धों से अधिक है। सारणी संख्या ६. के अवलोकन से स्पष्ट होता है कि वृद्धाश्रमों में रहने वाले वृद्धों में से ६०.६० प्रतिशत वृद्धों को आखों से संबंधित बीमारी हुई है, और ६. ४० प्रतिशत वृद्धो को आखों से संबंधित कोई भी बीमारी नही हुई है, इन आखों से संबंधित बीमारी हुए वाले वृद्धों में ५८.१० प्रतिशत वृद्धों को 'मोतियाबिंद' यह बीमारी हुई है, यह प्रमाण 'काँच बिंदू' ३.१० प्रतिशत और हमारी 'दृष्टि कम' हो गई ऐसा उत्तर देणे वाले २६.४० प्रतिशत वृद्धों के प्रमाण से अधिक है, इस से ऐसा कह सकते है, की

वृद्धावस्था में 'मोतियाबिंद' यह बीमारी बहुत अधिक हो सकती है। सारणी संख्या १०. के अवलोकन से स्पष्ट होता है कि वृद्धाश्रमों में रहने वाले वृद्धों में से ९१.२० प्रतिशत वृद्धों को हड्डी से संबंधित कोई न कोई बीमारी है, तथा ८.८० प्रतिशत वृद्धों को हड्डी से संबंधित कोई भी बीमारी नाही है, हड्डी से संबंधित बीमारी रहने वाले वृद्धो में हमे 'घुटने का दर्द' यह बीमारी है ऐसा उत्तर देने वाले ५० प्रतिशत वृद्ध है, यह प्रमाण हड्डी से संबंधित शेष बीमारीया बताने वाले वृद्धों के प्रमाण से अधिक है। सारणी संख्या ११. के अवलोकन से स्पष्ट होता है कि वृद्धाश्रमो में रहने वाले वृद्धों में से ८८.७० प्रतिशत वृद्धों को गले से संबंधित बीमारी है, तथा ११.३० प्रतिशत वृद्धों को गले से संबंधित कोई भी बीमारी नही है, इन गले से संबंधित बीमारी रहने वाले वृद्धों में हमारी 'आवाज में थरथराहट' यह बीमारी है, ऐसा उत्तर देने वाले ४४.४०+०.६०=४५ प्रतिशत वृद्ध है, यह प्रमाण शेष गले से संबंधित बीमारी बताने वाले वृद्धों के प्रमाण से अधिक है। सारणी संख्या १२. के अवलोकन से स्पष्ट होता है कि वृद्धाश्रमों में रहने वाले वृद्धों में से ७८.७० प्रतिशत वृद्धों को सीने से संबंधित बीमारी है, तथा २१.३० प्रतिशत वृद्धों को सीने से संबंधित कोई भी बीमारी नही है, सीने से संबंधित बीमारी रहने वालो में 'दमा' यह बीमारी है ऐसा उत्तर देने वाले ५३.८०+५=५८.८० प्रतिशत वृद्ध है, यह प्रमाण खासी २० प्रतिशत, दमा और खासी 5 प्रतिशत वृद्धों के प्रमाण से अधिक है। सारणी संख्या १३. के अवलोकन से स्पष्ट होता है कि वृद्धाश्रमों में रहने वाले वृद्धों में से ९४.४० प्रतिशत वृद्धो को पेट से संबंधित बीमारी है, तथा ५.६० प्रतिशत वृद्धो को पेट से संबंधित कोई भी बीमारी नही है, हमे पेट से संबंधित बीमारीयां है, ऐसा उत्तर देने वालो में हमे 'अपचन' यह पेट से संबंधित बीमारी है ऐसा जवाब देने वाले २३.८०+१.३०=२५.१० प्रतिशत वृद्ध है, यह प्रमाण पेट के संबंध में शेष बीमारीयां बताने वाले वृद्धों के प्रमाण से अधिक है। सारणी संख्या १४. के अवलोकन से स्पष्ट होता है कि वृद्धाश्रमों में रहने वाले वृद्धों में से ९०.६० प्रतिशत वृद्धों कों कोई ना कोई बीमारी है, तथा ९.४० प्रतिशत वृद्धो को नीचे की कोई भी बीमारी नही है, हमे बीमारीया है, ऐसा जवाब देने वालो में ३१.३०+१.३०=३२.६० प्रतिशत वृद्धों ने हमे बवासीर/पाईल्स यह बीमारी है, ऐसा बताया है, यह प्रमाण शेष बीमारीयां बताने वाले वृद्धों के प्रमाण से अधिक है। सारणी संख्या १५. के अवलोकन से स्पष्ट होता है कि वृद्धाश्रमों में रहने वाले वृद्धों में से हमारी स्मरणशक्ती/यादाश्त 'कुछ हद तक अच्छी है' ऐसा उत्तर देने वाले ३६.४० प्रतिशत वृद्ध है, यह प्रमाण हमारी स्मरणशक्ती/यादाश्त 'बहुत अच्छी है' ९.४० प्रतिशत, 'अच्छी है' १७.५० प्रतिशत, 'मध्यम' १५ प्रतिशत और हमें 'कुछ भी याद नहीं रहता' ऐसा जवाब देने वाले १८.८० प्रतिशत वृद्धों के प्रमाण से अधिक है।

वृद्धश्रमो में उत्तरदाताओ को उपलब्ध स्वास्थ्य सुविधाऐं

सारणी संख्या			वृद्धों की संख्या	प्रतिशत
16	**सेहत की देखभाल कौन करता है।**	साथी	१३	८.१०
		कर्मचारी	१७	१०.६०
		दोस्त	५८	३६.३०
		कोई भी नही	७२	४५.००
17	**वृद्धाश्रमो में उपलब्ध स्वास्थ्य सुविधाऐं**	प्राथमिक	२	१.३०
		कोई भी नही	१५८	९८.
18	**भोजन से संतुष्ट है क्या?**	हां	१४	८.८०
		नही	१४६	९१.३०
		कुल	**१६०**	**१००.**

सारणी संख्या १६. के अवलोकन से स्पष्ट होता है कि वृद्धाश्रमों में हमारी सेहत की देखभाल कोई भी नही रखता ऐसा उत्तर देने वाले ४५ प्रतिशत वृद्ध है, यह प्रमाण वृद्धाश्रमों में हमारी सेहत की देखभाल हमारा साथी करता है, ऐसा जवाब देने वाले ८.१० प्रतिशत, हमारी सेहत की देखभाल वृद्धाश्रम के कर्मचारी रखते है ऐसा जवाब देने वाले १०.६० प्रतिशत, वृद्ध है, हमारी सहत की देखभाल वृद्धाश्रम में के दोस्त रखते है ऐसा जवाब देने वाले ३६.३० प्रतिशत वृद्धों कें प्रमाण से अधिक है। सारणी संख्या १७. के अवलोकन से स्पष्ट होता है कि, हम रहते है इस वृद्धाश्रम में कोई भी स्वास्थ्य सुविधा उपलब्ध नहीं है ऐसा जवाब देने वाले ९८.८० प्रतिशत वृद्ध है, यह प्रमाण हम रहते है इस वृद्धाश्रम में स्वास्थ्य सुविधा उपलब्ध है ऐसा जवाब देने वाले १.३० प्रतिशत वृद्धों के प्रमाण से अधिक है। इससे हम यह कह सकते है, की वृद्धाश्रमो में वृद्धों के लीए स्वास्थ्य सुविधाओं की कमी दिखाई देती है। सारणी संख्या १८. के अवलोकन से स्पष्ट होता है कि, हम वृद्धाश्रम में दिए जाने वाले भोजन से संतुष्ट नहीं हैं ऐसा उत्तर देणे वाले अधिक याने ९१.३० प्रतिशत वृद्ध है और केवल ८.८० प्रतिशत वृद्ध कजाता होगा, इसिलिए अधिक वृद्धों ने हम भोजन से असंतुष्ट हैं ऐसा जवाब दिया है। साथ ही, हमारे स्वास्थ्य को स्वस्थ रखने के लिए हमारे वृद्धाश्रम में उचित देखभाल नहीं करते हैं ऐसा उत्तर देणे वाले ७६.९० प्रतिशत वृद्ध है, यह प्रमाण हमारे स्वास्थ्य को स्वस्थ रखने के लिए हमारे वृद्धाश्रम में उचित देखभाल करते हैं ऐसा उत्तर देणे वाले २३.१० प्रतिशत वृद्धों से अधिक है, इससे हम यह कह सकते है की वृद्धाश्रमों में वृद्धों के स्वास्थ्य की उचित देखभाल नहीं करते हैं। साथ हि, वृद्धाश्रम के कर्मचारियों द्वारा वृद्धाश्रम का परिसर साफ नहीं रखा जाता है ऐसा उत्तर देणे वाले ७९.४० प्रतिशत वृद्ध है, यह प्रमाण परिसर साफ रखा जाता है ऐसा उत्तर देणे वाले २०.६० प्रतिशत उत्तरदाताओं के प्रमाण से अधिक है।

निष्कर्ष –

1. वृद्धाश्रम में रहने वाले वृद्धों में ७० से ७६ वर्ष इस मधम वृद्ध (Middle Old Age) आयु समूह के उत्तरदाते सबसे ज्यादा अर्थात् 40 प्रतिशत हैं।
2. वृद्धाश्रम में रहने वाले वृद्धों में महिला वृद्ध उत्तरदाताओं का प्रमाण सबसे ज्यादा अर्थात् ५४.४० प्रतिशत इतना हैं।
3. वृद्धाश्रम में रहने वाले वृद्धों में अशिक्षित वृद्धों का प्रमाण सबसे ज्यादा हैं।

4. वृद्धाश्रम में रहने वाले वृद्धों में 'विवाहित वृद्ध' ६६.६० प्रतिशत है, इन में विधवाओं का प्रमाण (४६.३० प्रतिशत) सबसे ज्यादा हैं।
5. वृद्धाश्रम में रहने वाले वृद्धों में हिंदु धर्मियों और खुले वर्ग के उत्तरदाताओं की संख्या अधिक है।
6. वृद्धाश्रम में रहने वाले वृद्धों में वर्तमान स्थिति में हमारे स्वास्थ्य की स्थिती बुरी है ऐसा उत्तर देणे वाले अधिक ७०.६० प्रतिशत वृद्ध है।
7. वृद्धाश्रम में रहने वाले वृद्धों में स्वास्थ्य संबंधी समस्याऐं वाले वृद्धों की संख्या ६१.६० प्रतिशत है, इन में 'हमारे शरीर की रोग प्रतिरोधक शक्ती का ऱ्हास हुआ है ऐसा उत्तर देने वाले वृद्धों का प्रमाण अधिक (६१.६० प्रतिशत) है।
8. वृद्धाश्रम में रहने वाले वृद्धों में आखों से संबंधित बीमारी हुए वाले वृद्धों का प्रमाण ६०.६० प्रतिशत है, इन में हमे 'मोतियाबिंद' यह बीमारी हुई है, ऐसा उत्तर देने वाले वृद्धों का प्रमाण अधिक (५८.१० प्रतिशत) है।
9. वृद्धाश्रम में रहने वाले वृद्धों में हड्डी से संबंधित बीमारी हुए वाले वृद्धों का प्रमाण ६१.२० प्रतिशत है, इन में हमे 'घुटने का दर्द' यह बीमारी है ऐसा उत्तर देने वाले वृद्धों का प्रमाण अधिक (५० प्रतिशत) है।
10. वृद्धाश्रम में रहने वाले वृद्धों में गले से संबंधित बीमारी हुए वाले वृद्धों का प्रमाण ८८.७० प्रतिशत है, इन में हमे 'आवाज में थरथराहट' यह बीमारी है, ऐसा उत्तर देने वाले वृद्धों का प्रमाण अधिक (४५ प्रतिशत) है।
11. वृद्धाश्रम में रहने वाले वृद्धों में सीने से संबंधित बीमारी हुए वाले वृद्धों का प्रमाण ७८.७० प्रतिशत है, इन में हमे 'दमा' यह बीमारी है ऐसा उत्तर देने वाले वृद्धों का प्रमाण अधिक (५८.८० प्रतिशत) है।
12. वृद्धाश्रम में रहने वाले वृद्धों में पेट से संबंधित बीमारी हुए वाले वृद्धों का प्रमाण ६४.४० प्रतिशत है, इन में हमे 'अपचन' यह पेट से संबंधित बीमारी है ऐसा जवाब देने वाले वृद्धों का प्रमाण अधिक (२५.१० प्रतिशत) है।
13. वृद्धाश्रम में रहने वाले वृद्धों में बवासीर/पाईल्स यह बीमारी हुए वाले वृद्धों का प्रमाण अधिक है।
14. वृद्धाश्रम में रहने वाले वृद्धों में हमारी सेहत की देखभाल कोई भी नही रखता ऐसा उत्तर देने वाले वृद्धों का प्रमाण अधिक है।
15. वृद्धाश्रम में रहने वाले वृद्धों में हमारी स्मरणशक्ती/यादाश्त 'कुछ हद तक अच्छी है' ऐसा उत्तर देने वाले वृद्धों का प्रमाण अधिक है।
16. वृद्धाश्रम में रहने वाले वृद्धों में से हम रहते है इस वृद्धाश्रम में कोई भी स्वास्थ्य सुविधा उपलब्ध नहीं है ऐसा जवाब देने वाले वृद्धों का प्रमाण अधिक है।
17. वृद्धाश्रम में रहने वाले वृद्धों में से हम वृद्धाश्रम में दिए जाने वाले भोजन से संतुष्ट नहीं हैं ऐसा उत्तर देने वाले वृद्धों का प्रमाण (६१.३० प्रतिशत) अधिक है।
18. वृद्धाश्रम में रहने वाले वृद्धों में से हमारे स्वास्थ्य को स्वस्थ रखने के लिए हमारे वृद्धाश्रम में उचित देखभाल नहीं करते हैं ऐसा उत्तर देने वाले वृद्धों का प्रमाण (७६.६० प्रतिशत) अधिक है।
19. वृद्धाश्रम के कर्मचारियों द्वारा वृद्धाश्रम का परिसर साफ नहीं रखा जाता है ऐसा उत्तर देने वाले अधिक ७६.४० प्रतिशत वृद्ध है।

इस तरह, प्रस्तुत शोध पत्र से वृद्धाश्रामों में रहने वाले वृद्धो की स्वास्थ्य स्थिति का पता लगाने का प्रयास किया है।

संदर्भ ग्रंथ सूची –

1. गोखले शरच्चंद्र, (2012), वार्धक्य, जराविज्ञान और जीवन शैली, पुणे, उत्कर्ष प्रकाशन, पृ. सं. 45.
2. खडसे भा. कि., (2004), भारतीय समाज और सामाजिक समस्याऐं, मुंबई, हिमालया पब्लिशिंग हाउस, पृ. सं. 146.
3. लिमकर सुधाकर, (2004), स्वास्थ्य संवाद, औरंगाबाद, संवाद प्रकाशन, पृ. सं. 61.
4. महाराष्ट्र टाइम्स, औरंगाबाद, सोमवार, दिनांक, 13 जुलाई 2015, पृ. सं. 5.
5. लिमकर सुधाकर, (2004), स्वास्थ्य संवाद, औरंगाबाद, संवाद प्रकाशन, पृ. सं. 61.
6. गोखले शरच्चंद्र, (2012), संतोषजनक वार्धक्य, पुणे, उत्कर्ष प्रकाशन, पृ. सं. 5.
7. गोखले शरच्चंद्र, (2012), वार्धक्य, जराविज्ञान और जीवन शैली, पुणे, उत्कर्ष प्रकाशन, पृ. सं. 4–5.
8. गंदेवार एस. एन., (2003), भारतीय समाजः विवादास्पद विषय और समस्याएं, लातूर, विद्याभारती प्रकाशन, पृ. सं. 133.
9. खडसे भा. कि., (2004), भारतीय समाज और सामाजिक समस्याऐं, मुंबई, हिमालया पब्लिशिंग हाउस, पृ. सं. 144.
10. संगोलकर दत्ता, (2014), मानवाधिकार, पुणे, जिज्ञासा प्रकाशन, पृ. सं. 157.
11. http://hi.vikaspedia.in/health
12. Elderly in India 2016, Central Statistics office, Govt. of India.

तथागतांचा मानवी कल्याणासाठी दिलेला दुःखमुक्तीचा मार्ग "चार आर्यसत्य"

प्रा. विश्रांती नंदकुमार मुनेश्वर, सद्धम्म ज्यु. कॉलेज मुळावा ता. उमरखेड जि. यवतमाळ मो. 9595232454

सुखो बुध्दांन उप्पादो, सुखो सध्दम्मदेसना।
सुखा संघस्स सामग्गी , समग्गान तपो सखो।।
धम्मपद – बुध्दवग्गो–194

'बुध्दाचा जन्म आनंददायक आहे. धम्माचा उपदेश हितकारक आहे, संघाची एकता सुखकारक आहे, एकाग्र होवुन तपश्चर्या करणे हितावह आहे.' बुध्द हे नाव नसुन ज्ञानाची उपाधी आहे, बुध्द या शब्दाचा अर्थ आहे. आकाशासारखा प्रचंड ज्ञानी आणि ही उपाधी गौतम बुध्दांनी स्वप्रयत्नांनी मिळवली आहे. संबुध्द म्हणजे बुध्दत्व संबोधी (ज्ञान) प्राप्त, स्वतःवर विजय मिळवलेला आणि सम्मासंबुध्द होय. म्हणजेच बुध्दत्व संबोधी (ज्ञान) प्राप्त असलेला. स्वतःसोबतच संपुर्ण जगाचा उत्कर्ष करू शकनारा महाज्ञानी बुध्द.

आज सर्वच खंडात भगवान बुध्दाचे अनुयायी आहेत. आशिया खंडात बौध्द धर्म हा मुख्य धर्म आहे. आशिया खंडाची जवळपास अर्धी लोकसंख्या ही बौध्द धर्मिय आहे. जगभरातील बुध्द अनुयायांची लोकसंख्याही 180 कोटी ते 210 कोटी आहेत. जगात सर्वात जास्त अनुयायी बौध्द धर्मिय आहे. तसेच हिंदु धर्मियांनी, तसेच जगातील अनेक मानवतावादी विज्ञानवादी लोकांनी गौतम बुध्दाचे अनुयायीत्व स्विकारले आहे. म्हणजेच तथागत गौतम बुध्द जगात सर्वाधिक प्रभावशाली धर्म संस्थापक, तत्वज्ञ आहेत.

मागील 10 हजार वर्षामध्ये ज्यांनी आपली बुध्दीमत्ता वापरून मानव जातीच्या उत्थानासाठी महान कार्य केली अशा जगातील शंभर विश्वमानवांची यादी इंग्लंडमधिल ऑक्सफोर्ड विद्यापिठाने तयार केली. त्यात विश्ववंदनीय तथागतांना प्रथम स्थान आहे. यावरून असे कळते की, ते एक महान विज्ञानवादी दृष्टीकोन असणारे व्यक्ती होते. आज त्यांना जग अनेक नावानी संबोधते. अनेक भारतीय तत्वज्ञांनी त्यांच्या विषयी अनेक मत नोंदविलेली दिसुन येतात. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर असे म्हणतात, 'भविष्य काळातील धर्म हा वैश्विक धर्म असेल, तो व्यक्तीगत शरीरधारी इश्वराच्या पलीकडचा ठाम निश्चित अशा परंपरेने पाळत असलेल्या मतप्रणाली तसेच पराप्राकृतिक इश्वराचा शोध घेना–या शास्त्रांना बाजुला ठेवणारा असेल. विज्ञानांच्या गरजांची जर कोणता धर्म परिपुर्ती करित असेल तर तो फक्त बौध्द धर्म होय.'

स्वामी विवेकानंदांनी सुध्दा बौध्द धम्मा विषयी आपले मत मांडले आहे. त्यांच्यामते, 'बौध्द धम्म हा जगातील पहीला प्रचारक धम्म होता आणि त्याने त्या काळातील सगळया सभ्य जगात प्रवेश केला. आणि तरीही या धर्माच्या प्रचारार्थ रक्ताचा एक थेंबही सांडावा लागला नाही.' पुढे आणखी ते म्हणतात, 'बुध्दाचा धम्म श्रेष्ठ आहे. दुस–या कोणत्याही धर्माशी त्याची तुलना केली जाउ शकत नाही. जर एखाद्या विज्ञाननिष्ठ आधुनिक व्यक्तिला धर्म हवा असेल तर त्याला बौध्द धम्माशिवाय पर्याय नाही. असे माझे मत सर्व धर्माचा 21 वर्ष अभ्यास केल्यावर झाले आहे.'

डब्ल्यु. टी. स्टेस. यांच्यामते, 'बौध्द, धर्माचे नितीशास्त्र बौध्द धर्माइतके दुस–या कोणत्याही धर्मात ज्ञानाच्या श्रेष्ठत्वावर आणि आज्ञानाच्या हिनतेवर भर देण्यात आला नाही. आपली दृष्टी स्पष्ट असण्याबाबात बौध्द धर्माव्यतिरीक्त कोणत्याही धर्मात मनोविकासासाठी (चित्त संस्कारासाठी) इतकी सखोल योजना प्रस्तुत करण्यात आली नाही.'

बुध्द म्हणजे.... ज्याला सम्यक संबोधीची प्रप्ती झालेली आहे असा सम्यक संबुध्द, किंवा ज्याला परिपुर्ण ज्ञान झाले आहे असा. पाली भाषेत याला 'सब्बथु' म्हणजे सर्वज्ञ अमर्याद ज्ञानी म्हटलेले आहे. बुध्द हे व्यक्तिचे नाव नव्हे ते मनाच्या स्थितीचे किंवा अवस्थेचे नाव आहे. मनाची अशी अवस्था की, जी मानसिक विकासाच्या अत्युच्च शिखरावर पोहचलेली असते. म्हणजेच बोधीसत्व म्हणजे बुध्द होण्याचा प्रयत्न करणारा मनुष्य. ज्ञानप्राप्तीपुर्वी गौतम बुध्द केवळ बोधिसत्व होते बोधीसत्व आपल्या जिवनाच्या अवस्थेत क्रमाक्रमाने प्रगती करीत, दहा पारमितांचा परिपुर्ण अभ्यास करित सम्यक संबुध्द होतो.

शाक्यमुनी म्हणजेच शाक्यांचा मुनी हे गौतमाचेच दुसरे नाव आहे. गौतम बुध्दांची मातृभाषा ही पाली होती. त्यांनी त्यांचे सर्व उपदेश पाली भाषेतच दिले. लोकांना ते सहज समजावे म्हणुन त्यांचे राज्य प्रजासत्ताक होते. सिध्दार्थ गौतमास इ. स. पु. 528 मध्ये वैशाखी पोर्णिमेच्या दिवशी त्यांना दिव्य ज्ञान प्राप्ती झाली. या दिव्य ज्ञानालाच 'संबोधी' बुध्दत्व किंवा 'निब्बाण' निर्वाण असे म्हणतात. ज्ञानप्राप्तीनंतर गौतमाला सर्वजन बुध्द असे म्हणु लागले. बुध्द ही व्यक्ती नव्हे तर ती ज्ञानाची अवस्था आहे. बुध्द म्हणजे अतिशय ज्ञानी मनुष्य. बुध्दांना ज्या पिंपळाच्या वृक्षाखाली बुध्दत्व प्राप्त झाले त्या वृक्षाला बोधिवृक्ष असे म्हणतात. येथेही बुध्दाचा वैज्ञानिक दृष्टीकोण दृष्टीपथास येतो तो म्हणजे असा की, पिंपळाचा वृक्ष असा एकमेव वृक्ष आहे की जो रात्रंदिवस ऑक्सिजन सोडतो.

ज्ञानप्राप्तीसाठी सिध्दार्थाने अनेक असे प्रयत्न केले. उरूवेला येथिल तपस्व्यासोबत तपश्चर्या सुरू केली. ते तपस्वी देहदंडाची व आत्मक्लेशाची उग्र अशी तपश्चर्या करीत असत यामुळेच मनुष्यास पूर्ण ज्ञान प्राप्त होउ शकते, असे ते म्हणत सिध्दार्थाने त्यांच्या सर्व पध्दत्ती आत्मसात केल्या. त्यांनी अत्यंत कठोर तपश्चर्या करूनही ज्ञानलाभ झाला नाही. आणि मानवी दुःखाचे मुळ किंवा पुर्णतः मुक्तिचा मार्ग त्यांना गवसला नाही. त्यानंतर त्यांनी भृगू ऋषिंच्या आश्रमात काही दिवस राहुन तपश्चर्येचे शिक्षण घेतले. त्यांचे ही मत असे होते की, कठोर दंडदेहानेच पुण्यलाभ होतो. अशी त्यांची धारणा होती. नंतर सिध्दार्थ

गौतमाने वैशालीमध्ये राहत असलेल्या आलारकालाम कडुन सांख्य दर्शनाचे शिक्षण घेतले. आलारकालामांनी त्यांना आकिंचन्यायतन नावाची समाधी शिकवली. त्यात सात पाय–यांचा समावेश होता. त्या सर्व आत्मसात केल्या व श्वासोच्छवासाच्या तिन पध्दती ही आत्मसात केल्या. 1. आनापान – श्वासाला नियंत्रन ठेवणे, 2. प्राणायाम – पुरक, कुंभक आणि रेचक यावर नियंत्रण व 3. समाधिमार्ग. त्यानंतर त्यांनी उदक रामपुत्राकडुन ध्यान करावयाची आठवी पायरी देखील आत्मसात केली. अशा प्रकारे कोसल जनपदातील दोन महान आचार्याकडुन त्यांनी ज्ञान प्राप्त करून घेतले होते.

उरूवेला येथे अतिशय कठिण तपश्चर्या करीत असतांना, त्यांच्यासोबत पाच ब्राम्हण सोबती होते. ते कौडिण्य, भद्दीय, वप्प, महानाम, आणि अश्वजीत, यांनाच पुढे पंचवर्गीय भिक्खु म्हटले आहे. भगवान बुध्द या प्रथम धम्मचक्र प्रवर्तन सुत्तात म्हणतात की, 'माझा धम्माचा ईश्वर, आत्मा, कर्मकांड व मरणोत्तर जिवनाशी कसलाही संबंध नाही. माणुस आणि माणसाचे माणसाशी या जगातील नाते हा माझा धम्माचा केंद्रबिंदु आहे. मणुष्यप्राणि दुःख दैन्य आणि दारीद्रयात राहत आहे. हे सर्व जग दुःखाने भरले आहे. म्हणुन हे दुःख नाहीसे करणे हा माझा धम्माचा उद्देश आहे. दुःखाचे अस्तित्व मान्य करणे आणि ते नष्ट करण्याचा मार्ग दाखविने हा माझा धम्माचा पाया आहे.'

तथागतांच्या धर्मोपदेशाला धर्मचक्रप्रवर्तनाचा उपदेश असे म्हणतात. यात दोन प्रवचनांचा समावेश होतो. 1. धम्मचक्कपवत्तन सुत्त व 2. अनत्त लक्खनसुत्त. पहीले प्रवचन चार आर्यसत्यांविषयी अरियसच्च, दुसरे प्रवचन म्हणजे अनात्य लक्षणसुत्र. बुध्दाने पंचवर्गीय भिक्खुंना वाराणसीजवळ इसिपतन मृगदाय वनात चार आर्यसत्यांचा उपदेश केला.

1. दुःख आर्यसत्य :– या जगात दुःखाचे अस्तित्व आहे. बुध्दांनी सांगीतले, जन्म दुःखमय आहे. भृदत्व, व्याधी, मृत्यू दुःखमय आहे. आनंद न देणा–या गोष्टीशी गाठ पडणे दुःखमय आहे. ज्याची लालसा असते ते न मिळाल्यास दुःख होते. थोडक्यात सांगायचे म्हणजेच पाच आकर्षन उपादान स्कंध यालाच दुःख आर्यसत्य म्हणतात.

2. दुःख समुदय :– म्हणजे या दुःखाला कारण आहे. तृष्णेमुळेच दुःख उत्पन्न होते. मोहामुळे जन्मोजन्माची साखळी ही तृष्णा उत्पन्न करते. इंद्रियसुखाची लालसा म्हणजे कामतृष्णा. कामतृष्णा जगण्याची लालसा म्हणजे भवतृष्णा. भवतृष्णा म्हणजेच अनंतकाळपर्यंत जगण्याची लालसा नष्ट होउन पुन्हा जन्म घ्यायची म्हणजे विभव तृष्णा.

3. दुःख निरोध – म्हणजेच दुःखाचा निरोध होऊ शकतो. आणि निबान निर्वाण मिळु शकते तृष्णेचा निशेषः होऊ शकतो. म्हणजेच तृष्णेचा पुर्णताःनाश होऊन निर्वाणाची प्राप्ती होऊ शकते हेच दुःखनिरोधाचे आर्यसत्य होय.

4. दुःख निरोध गामिनी प्रतिपदा – म्हणजेच दुःख निरोधाचा जो मार्ग तो हाच आहे. मध्यम मार्ग हाच दुःखनाशाचा मध्यम मार्ग आहे.

आर्य अष्टांगिक मार्ग – यात आठ गोष्टीचा समावेश आहे. सम्यक दृष्टी, सम्यक अजिवीका, सम्यक संकल्प, सम्यकवाणी, सम्यक कर्मान्त, सम्यक करूणा, सम्यक स्मृति , सम्यक समाधी. या सदोदीत सत्य असणा–या गोष्टी असल्यामुळेच यांना आर्यसत्य असे म्हणतात. प्रथम तिन आर्यसत्यावर बुध्दधम्माचे तत्वज्ञान आधारलेले असुन आणि चौथे आर्यसत्य बुध्दधम्माचे नितीशास्त्र होय. भगवान बुध्द म्हणतात, 'मानवी जिवन हे दुःखमय आहे. दुःखाची निर्मिती तृष्णेतुन, वासना, इच्छा, आसक्ति, आवड होते. म्हणुन या तृष्णेवर म्हणजे आपल्या इच्छांवर नियंत्रण ठेवले पाहीजे. यासाठी मध्यम मार्गाचा अवलंब मनुष्यांनी केला पाहीजे.

महान बौध्द विचारवंत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या मते, 'या चार आर्य सत्यामधिल पहीले व शेवटचे हे दोनच आर्यसत्य महत्वाची आहेत. पहीले दुःख आहे शेवटचे प्रतिपाद दुःख निवारण्याचा अष्टांग मार्ग आहे.

1. शील :– धर्माची पहीली शिकवण होती. शिल म्हणजे सदाचार जेव्हा कोणी व्यक्ति मनाला निर्मल ठेवून वाणी अथवा शरीराने कोणतेही कार्य करते तेव्हा सुख तिच्या मागे तसेच लागते जसे की कधि न तिची साथ सोडणारी सावली. 'मनोपुब्बड्गया धम्मा मनोसेट्ठा मनोमया, मनसाचे पसन्नेन भासती वा करोती वा, ततो नं सुख मन्वेती छाया व अनपायीनी'. अर्थ – सर्व धर्म मनात प्रथम उत्पन्न होतात. मनच मुख्य आहे. जेव्हा मनुष्य स्वच्छ मनाने बोलतो किंवा कार्य करतो तेव्हा सुख त्याच्यामागे असेच येते, जसे मनुष्याची सावली. (यमकवग्ग धम्मपद)

2. समाधी :– शरीर आणि वाणीच्या कर्मांना सुधारण्यासाठी मनाला वश करणे आवश्यक आहे. मन ताब्यात असेल तरच तो दुराचारापासुन वाचु शकतो व सदवर्तनाकडे वळु शकतो. यासाठी समाधीची अवस्था महत्वाची आहे. आपल्या मनाला वश करण्यासाठी त्यांनी सार्वजनिक उपाय सांगीतला. येणा–या जाणा–या सहज स्वाभावीक श्वासाची जाणीव ठेवत रहा. मन जसे भटकेल तसे त्याला श्वासाच्या जाणीवेवर घेउन या. यालाच समाधी असे म्हणतात.

3. प्रज्ञा :– सहज स्वाभावीक श्वासाच्या सम्यक समाधी पुष्ट होउ लागते. तेव्हा नासीकेच्या व्दाराच्या आसपास कोणती ना कोणती संवेदना मिळु लागते. त्यानंतर ती संपूर्ण शरीरात पसरते. यामुळे सत्याची जी जाणीव होते. ती कोणा इतरांची देणगी नसते. स्वतःच्या आपल्या पुरूषार्थाची देणगी असते. म्हणुनच हे परोक्ष ज्ञान नाही प्रत्यक्ष ज्ञान आहे. म्हणुनच यास प्रज्ञा असे म्हणतात.

ऐतिहासीक दृष्टीकोनातुन बौध्द धर्म हा भारतातील एक अतिप्राचीन धर्म आहे. तत्वज्ञानाच्या दृष्टीकोनातुन हा महान असा धर्म आहे. कारण बौध्द तत्वज्ञान हे मानवतावादी व विज्ञानवादी आहे. हा भारतीय धर्म असुन भारताच्या इतिहासात बौध्द धर्माच्या उदयाला अतिशय महत्वाचे स्थान आहे. बौध्द संस्कृती चे सर्वात मोठे योगदान मोर्य कला, गांधार कला, व मथुरा कला यात आढळते. तर बौध्द धम्माचा व तत्वाचा प्रसार भारताबाहेरील शेजारील देशांमधेही झालेला आहे. त्रिपिटकाच्या स्वरूपातील साहीत्य व विविध पंथीय साहीत्य हे बौध्द संस्कृतीच्या रूपाने भारतीय संस्कृतीच्या रूपाने भारतीय संस्कृतीचा जगातील अनेक

देशामध्ये प्रसार झाला. बौध्द संस्कृतीचा ठसा हा विहार, स्तुप, मठ व लेणी हया मोर्य कलेच्या रूपाने स्पष्ट दिसतो. त्याच्या विकासाला जवळजवळ 1100 वर्षे लागली. जगाच्या आणि भारतीय जीवनाच्या सामाजीक सांस्कृतीक, राजकीय आणि विशेषतः धार्मिक बाजुवर बौध्द धर्माची खोलवर छाप पडलेली आहे.

दहा पारमितांचे विवेचन करतांना बुध्दाने त्या शिलमार्गच आहेत असे सांगीतले आहे.

1. शील :– शील म्हणजे नितीमत्ता वाईट गोष्टी न करण्याकडे असलेला मनाचा कल. 2. दान :– स्वार्थाची किंवा परत फेडीची अपेक्षा न करता दुस–याच्या भल्यासाठी स्वःताची मालमत्ता किंवा देह अर्पण करणे होय. 3. उपेक्षा – निरपेक्षतेने सतत प्रयत्न कारीत राहणे. 4. नैष्कृम्य – ऐहिक सुखाचा त्याग करणे. 5. वीर्य – हाती घेतलेले काम माघार न घेता पुर्ण करणे. 6. शांती – शांती म्हणजे क्षमाशील, व्देशाला व्देशाने उत्तर न देणे. 7. सत्य – सत्य म्हणजे खरे, माणसाने कधिही खोटे बोलु नये. 8. आधेष्टान – ध्येय गाठण्याचा दृढ निश्चय. 9. करूणा – मानवासकट सर्व प्राणीमात्रांविषयी प्रेमपुर्ण दयाशिलता. 10. मैत्री – मैत्री म्हणजे सर्व प्राणी, मित्र, शत्रु याविषयीच नव्हे तर सर्व जिवनमात्राविषयी बंधुभाव बाळगणे होय.

जीवनातील अनेक प्रकारच्या येणा–या समस्या हया सुध्दा दुःखच आहे. त्यासाटी भगवान बुध्दांनी प्रतित्य समुत्पादाचा सिध्दांत लागु केला. त्यांनी सांगीतले, 'प्रत्येक गोष्टीला कारण असते. परंतु त्या कारणाचा निरोध करता येतो. सर्व गोष्टी अनित्य आहेत. समस्येचे दुःख कायम राहणारे नाही. त्यातुनही मार्ग काढण्याची क्षमता माणसात आहे.' महावग्गात म्हटल्याप्रमाणे भगवान बुध्दांना सम्यक सम्बोधीच्या वेळी प्रतित्यसमुत्पादाचा साक्षात्कार झाला.

इमस्मिं सति इदं होती, इयस्सुप्पादा इदं उपज्जति

इयास्मिअसती इदं न होती, इमस्स निरोधा इदं निरूज्जति

म्हणजेच – ह्यांच्या होण्यामुळे हे होत असते, ह्यांच्या न होण्यामुळे हे होत नसते. ह्यांच्या उत्पन्न होण्यामुळे हे उत्पन्न होत असते. हयाचा निरोध केल्याने हयाचा निरोध होत असतो. जी गोष्ट माणसाची तिच गोष्ट समाजाची असते. सामाजिक समस्या, सामाजिक दुःख सुध्दा समुत्पादाच्या नियमानुसार नाहीसे करता येते. सामाजिक इतिहासात अशी अनेक उदाहरणे दिसुन येतिल. अस्पृश्यतेला, सामाजिक अन्यायाला, शोषणाला आणि असमानतेला म्हणजेच सामाजिक दुःखाला कंटाळुन डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी प्रतित्य समुत्पादाच्या नियमानुसार विचार केला. हा अन्याय आहे. हा अन्याय हिंदु धर्मातील शास्त्रामुळे होत आहे. या अन्यायाच्या निरोधाचा मार्ग म्हणजे स्वतंत्रता होय.

असा हा तथागतांनी सांगीतलेला महान विज्ञानवादी धम्म विश्वातिल समस्त मानवजातीला दुःखातुन मुक्त करण्यासाठी एक उपयोगी ठरला. आज भारतच नाही तर विश्वातील अनेक राष्ट्रांनी हया धम्माच्या तत्वज्ञानावर आरूढ होउन आपल्या राष्ट्रांची प्रगती केली. म्हणुन मानवी कल्याणासाठी एकमेव आधारभुत ठरलेला कोणता धम्म असेल तर तो तथागतांचा बौध्द धम्म होय.

संदर्भ ग्रंथ

1. भगवान बुध्द आणि त्यांचा धम्म, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर.
2. धम्मपद, बुध्दवग्ग, यमकवग्ग.
3. बौध्दधम्म जिज्ञासा, किर्ती पाटील.
4. बुध्दधम्माचे मुळ सिध्दांत, मा.शं.मोरे.

भारतातील अल्पभूधारक शेतकऱ्यांच्या आर्थिक समस्या : एक समाजचिंतन

प्रा. विलास बी. कांबळे, सहाय्यक प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग, व्ही. एम. व्ही. कॉम. जे.एम.टी.आर्टस् व जे. जे. पी. सायन्स कॉलेज, वर्धमान नगर, नागपूर.– 08

प्रस्तावना :– भारत हा आजही कृषीप्रधान देश म्हणून ओळखला जातो. भारतातील लोकसंख्येच्या 68 टक्के जनता ग्रामीण भागातच राहते व त्यांचा उदरनिर्वाह शेतीद्वारेच होत असतो. कारण ग्रामीण भागात शेती किंवा शेतीशी निगडीत व्यवसाय करीत असतात आणि भारतिय अर्थव्यस्था हि शेतीवरच अवलंबून असल्यामुळे शेती हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे असे संबोधले जाते. परंतु आज तोच शेतकरी वर्ग दारिद्रय, गरीबी, उपासमार आणि कर्जबाजारी झालेला दिसुन येतो. त्यामुळे शेतकरी आत्महत्या सारख्या वाईट मार्गाचा विचार अवलंबू लागले आहे.

भारताने स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर पहिल्या पंचवार्षिक योजनेपूसन कृषी क्षेत्राला अग्रक्रम दिला. 1966–67 पासून हरितक्रांतीच्या योजनेद्वारे नियोजनबध्द पावले टाकण्यात आले. आर्थिक विकास वेगाने व्हावा म्हणून यासाठी पोषक असे वातावरण निर्माण करण्यात आले. त्यामुळे भारतात हरितक्रांती घडून आली तरीपण भारतीय शेतऱ्याचे हाल कायमच आहेत. जर हरितक्रांतीच्या सर्व शेतकऱ्याना फायदा झाला असेल तर शेतकऱ्याची अशी परिस्थिती का ? मग त्याचा फायदा नेमका कुणाला झाला हे जाणून घेणे फार महत्वाचे आहे. त्यापुर्वी जमीनीचा किती प्रमाणात उपयोग करण्यात येतो याचा विचारही करणे महत्वाचे आहे.

भारतीय जमिनीचा उपयोग :– भारताची 32 कोटी हेक्टर म्हणजे (92.7 टक्के) एकूण जमिनीपैकी 30.5 कोटी जमिनीचा लागवडीखाली वापर करण्यात येत आहे. त्या जमिनीचा उपयोग खालीलप्रमाणे सांगता येईल.

1. जंगल व्याप्त जमीन 6.8 कोटी हेक्टर असून त्याचे शेकडा प्रमाण हे 22 टक्के आहे.
2. लागवडीसाठी वापरात न येणारी जमीन 4.94 कोटी हेक्टर असून त्याचे शेकडा प्रमाण 14.5 टक्के आहे.
3. पडीत जमीन 1.4 कोटी हेक्टर असून त्याचे शेकडा प्रमाण 5.6 टक्के आहे.
4. लागवडीखाली नसलेली इतर पडित जमिन सोडून 3.96 कोटी हेक्टर जमीन असून त्याचे शेकडा प्रमाण 11.5ः टक्के आहे.
5. लागवडीखाली असलेली 14.2 कोटी हेक्टर जमीन असून 46.4 शेकडा प्रमाण आहे. एकूण जमीनीचे क्षेत्रफळ 30.5 कोटी हेक्टर आहे. अशा प्रमाणात भारतीय जमीनीचे विभाजन झाले आहे.

भारतीय शेती : भारतामध्ये निव्वळ लागवडीखाली असलेल्या 14. 2 कोटी हेक्टर जमिनीपैकी 10.2 कोटी हेक्टर म्हणजे साधारणतः 70 टक्के जमीन कोरडवाहू स्वरुपाची आहे. कोरडवाहु शेतीत जे उत्पादन घेतले जाते ते जोखिम आणि अनिश्चिततेने ग्रासलेले असते. कारण ते पूर्णपणे निसर्गावर अवलंबुन असते. भारतीय शेतीसंबंधी श्री. नानावटी आयोगाने म्हटले की, भारतीय कृषी को मान्सून का जुआ कहॉ जाता है। किसी वर्ष वर्षा होती ही नही और यदी होती भी है तो समय से बहुत पहले या समय से बहुत बाद मे! जिस वर्ष सामान्य वर्ष होती है। तब इसकी अनिश्चितता और सामान्य के कारण अकाल के दृश्य उपस्थित होते है। जवळपास 70 टक्के जमीन ही कोरडवाहू स्वरुपाची आहे. त्यामुळे या जमिनीतुन केवळ वर्षातून एकदा पिके काढण्यात येतात व ते सुध्दा मान्सूनच्या पावसावर अवलंबून असते. नैसर्गिक पावसावर अवलंबून असलेला शेती व्यवसाय हा पावसाचा जुगार बनला. पीक विम्याचा फायदा सर्वानांच पूरेसा होतांना आढळत नाही. शेतमालाचे भाव केव्हाही पडतात. शेतक–यांचे मरण हेच सरकारचे धोरण आहे. असे आज दिसून येते. किंमतीमधून उत्पादन खर्चही भरुन निघत नाही. त्यामुळे शेतकरी आज कर्जबाजारी झाला आहे. समस्यांनी ग्रस्त असलेला शेतकरी अर्धपोटी उपाशी राहुन कुपोषित जीवन जगत आहे.

एन. एस. एस. च्या सर्वेक्षणानुसार 48.6 टक्के शेतकरी ऋणग्रस्त आहेत. तर 40 टक्के शेतकरी पर्याय नसल्यामुळे शेतीमध्येच टिकुन आहेत. इ.स. 1997 पासून दीड लाखापेक्षाही अधिक शेतक–यांनी आत्महत्या आजपर्यंत केल्या आहेत असे दिसून येते. इ.स. 1991 पासून सुरु झालेल्या उदारीकरणाच्या प्रक्रियेपासून दुरसंचार व्यवस्था, माहीती तत्रज्ञान, परिवहन इत्यादी क्षेत्रामध्ये मोठया प्रमाणात गुंतवणुक वाढत आहे. परंतू कृषिक्षेत्र सिंचन, संशोधन व गुंतवणुकीच्या बाबतीत उपेक्षितच राहीले. तसेच लोकसंख्या वाढीमुळे जमिनिचे विभाजन झाले. उदा. पूर्वी एखाद्या शेतक–याकडे 50 एकर जमीन होती ती त्यांच्या पाच मुलांमध्ये प्रत्येकी 10 एकर वाटण्यात आली. आजच्या 10 एकर जमिनिचे सुद्धा 5 विभागात विभागणी होउन प्रत्येक मुलाला 2 एकर शेतजमीन वाट्याला आली आहे. म्हणजेच आज अल्पभूधारक शेतक–याचे प्रमाण वाढत असल्याचे दिसून येत आहे.

स्वातंत्र्यानंतर विचार केला असता कृषी उत्पादन वाढत असल्याचे दिसून येते. कृषी उत्पादन वाढले असले तरी शेतक–यांची आर्थिक परिस्थिती मात्र सूधारलेली दिसत नाही. विदर्भातील शेतकरी आत्महत्या करीत आहे. याचे मुख्य कारण म्हणजे शेतमालाचे उत्पादन, उत्पादन खर्चावर आधारित भाव न मिळणे होय. दूसरे म्हणजे शेतमाल हा कच्या स्वरुपात शेतक–यांच्या घरी येतो. त्यापैकी कोणतीही वस्तू त्याला प्रत्यक्षरित्या थेट उपयोगात आणता येत नही. जागतिकीकरणाच्या धोरणाने कृषी क्षेत्राचे नूकसानच झाले. शिवाय जागतिकीकरणाच्या धोरणामुळे कृषी क्षेत्रातील अनुदान कपातीचे धोरण कंत्राटी शेती, परकिय मालाची मोठया प्रमाणवर आयात, बौद्धिक संपदेचा अधिकारामुळे परकीय बियाणांवर वाढलेले अवलंबन इत्यादी समस्यांना शेतक–यांना नव्याने तोंड द्यावे लागते. यामुळे त्यांचे कर्जबाजारी होण्याचे प्रमाण वाढले. शेतक–यांचा जन्म कर्जात होतो. तो कर्जात जगतो आणि त्याचा

मृत्यु देखील कर्जात होतो हे विधान भारतीय शेतक–यांना आज तंतोतंत लागू होत आहे. तो शेतकरी रात्रंदिवस शेतात काबाड कष्ट करतो. संपूर्ण देशाची अन्नाची गरज भागवितो. परंतु आजही तो ख–या अर्थाने उपाशी आहे. एका दाण्यापासून शंभर दाणे निर्माण करणारा एक पायली मागितले तर चार पायल्या देणाऱ्या शेतकऱ्याला आज आपल्या गरजा भागविण्यासाठी इतरांपुढे हात पसरावे लागत आहेत. मुलाच्या शिक्षणाचा खर्च मुलीचे लग्न, घराचे बांधकाम इत्यादी बाबीवर त्याला खर्च करणे अशक्य आहे. त्यामुळे तो जीवाला वैतागून आत्महत्येचा मार्ग अवलंबत आहे. शेतकऱ्याला या परिस्थितीला निसर्गाचा अनियमतीपणा, अनियमीत विजपुरवठा, नापिक नियोजनाचा अभाव, बाजारभावाची अनिश्चितता, पूरक व्यवसायाचा अभाव, हुंडा पध्दती, खाजगी सावकारी यामुळे अल्पभुधारक शेतकरी यांची स्थिती तर याहीपेक्षा भयानक गंभीर स्वरूपाची आहे.

अल्पभूधारक शेतकरी नेमके कुणाला म्हणायचे ?: ज्या शेतकऱ्याकडे अगदी कमी प्रमाणात शेतजमीन असेल त्याला अल्पभुधारक म्हणता येईल. याचे नेमके प्रमाण सांगता येणार नाही. परंतु साधारणत 5 एकर पेक्षा कमी जमीन असलेल्या शेतकऱ्यांना अल्पभूधारक शेतकरी असे संबोधण्यात येते. जो शेतकरी आपल्या शेतीवर आपल्या कुटूंबाचा उदरनिर्वाह करू शकत नाही व त्याचे कुटूंबीय दुसऱ्याच्या शेतीत मजूर म्हणून काम करतात अशा शेतकऱ्यांना अल्पभूधारक शेतकरी म्हणतात. आज 21 व्या शतकात प्रचंड लोकसंख्या वाढत असल्यामुळे अल्पभूधारकांचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत असलेले दिसून येत आहे. कारण पूर्वी ज्या शेतकऱ्यांकडे जास्त जमीन होती आज ती त्यांच्या मुलांना वाटून देण्यात आली. त्या जमीनीचे तुकडीकरण करण्यात आले. अल्पभूधारक शेतकरी दुसऱ्याच्या शेतात श्रमिक म्हणून काम करताना दिसत आहे. त्यांच्याजवळ कृषी कार्याला लागणारे आधुनिक साधन खरेदी करण्याची क्षमता देखील नाही. अल्पभूधारक शेतकऱ्याजवळ स्वतःचा बैल, नांगरणी यंत्र, पेरणीचे साधन, उत्तम प्रकारचे बी–बियाने, खते, किटकनाशके अशा आधुनिक स्वरूपाची साधनसामुग्री खरेदी करण्यासाठी पुरेसा पैसा देखील नाही

अल्पभूधारक शेतकऱ्याचे प्रमाणे : सन 1956–61 मध्ये एकूण भूधारकांचा पैकी 83 टक्के भूधारक हे अल्प व सिमांन्त भुधारक होते. सन 1970–71 मध्ये अल्पभुधारकांकडे भुधारण क्षेत्राचा आकार 1.33 हेक्टर होता. सन 2000–01 च्या कृषी विषयक गणनेनुसार देशात 120 दशलक्ष एकूण भुमी असलेल्यापैकी सुमारे 9.8 दशलक्ष अल्प व सिमान्त शेतकऱ्याची संख्या आहे. तर सन 2001–02 मध्ये एकूण शेतीक्षेत्राचा 63 टक्के शेतजमीन ही अल्पभूधारकांकडे म्हणजेच 1 हेक्टरपेक्षा कमी होती. एकूण भारतीय शेतीच्या केवळ 0.24 टक्के सरासरी आकार हा सिमान्त भुधारकांचा आहे. राष्ट्रीय न्यादर्श सर्वेक्षण 2003–04 च्या आकडेवारीनुसार अप्लभुधारक शेतकऱ्यांचे मासिक उत्पन्न 282 रूपये होते आणि अन्य शेतकऱ्यांकडे उत्पन्न 1696 रूपये होते. सन 2005–06 च्या माहितीनुसार अल्प व सिमान्त भुधारक शेतकऱ्यांचे शेती धारण क्षेत्र 83 टक्के होते. त्यामुळे भारतीय शेतीचा लहान भाग हा आजही किती महत्वाचा आहे हे दिसून येते. भारतातील भुधारण क्षेत्राचा सरासरी आकार 2.3 हेक्टर वरून कमी झाले.

अल्पभूधारक शेतकऱ्यांच्या समस्या नष्ट करण्यासाठी उपाययोजना : आज अल्पभुधारक शेतकऱ्यांचे प्रमाण वाढत आहे ते कशाप्रकारे दूर करता येईल ? तसेच शेतकऱ्यांना वेळेवर कर्ज कसे मिळेल? तसेच शेतकऱ्यांना त्या संबंधी माहिती मिळणे फार आवश्यक आहे. बी–बीयाणे कोणते वापरायचे ? कोणत्या जमीनीमध्ये कोणते उत्पादन जास्त प्रमाणात घेता येईल ? अश्या अनेक समस्या अल्पभुधारक शेतकऱ्यांसमोर असलेल्या दिसून येतात. या समस्यांचा थोडक्यात उल्लेख करता येईल ते पुढीलप्रमाणे :

1. कृषी योग्य पडित जमीनीत सुधारणेचा अभाव. 2. कृषी सिंचन योजनाचा अभाव. 3. सहकारी पत समित्यांचा विस्तार कर्जपुरवठा यांचा अभाव. 4. शेती शिक्षणाचा प्रसार व प्रचार, शिक्षणाचा अभाव. 5. कृषी मेळावे घेणे. 6. सेंद्रिय खतांचा योग्य वापर करणे संबंधी अज्ञान. 7. पिकांचे योग्य व किडीची ओळख व निंदान संबंधी अभाव व अज्ञान. 8. मातीपरीक्षण करणे संबंधी अभाव व अज्ञान. 9. रासायनिक खतांचा मर्यादित वापर. 10. योग्य भाव, शेतमालाला योग्य मोबदला न मिळणे. 11. संकरित बी–बीयाणांचा योग्य वापरासंबंधी अभाव व अज्ञान. 12. ठिंबक सिंचन योजना ग्रामीण क्षेत्रात न जाणे.

मुल्यमापन किंवा मुल्यांकन : वरील प्रकारे मानसिक ताण, कौटूंबिक जबाबदारी, कमी उत्पन्न, शासनाकडून होत चाललेली कुचंबणा आदींच्यामुळे अल्पभुधारक शेतकरी व्यसनाधीनतेकडे वळत आहे. एवढेच नव्हे तर तो आत्महत्या करण्यास प्रवृत्त होत आहे म्हणजेच अल्पभुधारक शेतकरी हा गरीबीतच जन्मतो, गरीबीतच वाढतो आणि गरीबीतच मरतो हे दृष्टचक्र त्याचा नशिबी येत आहे तेव्हा शासनाद्वारे शेतकऱ्यांना दिल्या जाणाऱ्या सोई, सुविधा शेतकऱ्यापर्यंत पोहचविणे आवश्यक आहे. तसेच शेतकऱ्यांना नवे तंत्र, यंत्र आणि हवामान पर्जन्यमान यांचा विचार करून जागृतपणे आणि डोळसपणे शेतीव्यवसाय केला तर या आत्महत्या तर कमी होतीलच शिवाय त्यांच्या जगण्याची आकांक्षा सुध्दा वाढेल.

संदर्भ ग्रंथ :

1. कविमंडन डॉ. विजय, कृषी आणि ग्रामीण अर्थशास्त्र, श्री. मंगेश प्रकाशन, नागपूर, 2012.
2. डॉ. देशपांडे एस.एस. व डॉ. देशपांडे व्ही. एस., भारतीय अर्थव्यवस्था, हिमालय पब्लिशिंग हाऊस, नागपूर, 2010.
3. प्रा. डांगे अशोक, भारतीय अर्थव्यवस्था, विद्या प्रकाशन, नागपूर, 2012.
4. प्रा. इंदूरकर पुष्पा, भारतीय अर्थव्यवस्था, विद्या प्रकाशन, नागपूर, 2014.
5. योजना साप्ताहिक, माहिती व प्रसारण मंत्रालय भारत सरकार, 2017–18.

फुलेकालीन स्त्रीजीवन : एक अध्ययन

प्रा. राखी श्रीराम तुरस्कर, समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, विदर्भ महाविद्यालय लाखनी. rakhimotghare74@rediffmail.com Mo. 8551801735

स्त्री सुद्धा हि एक माणूसच आहे. पुरूषाप्रमाणेच मन, बुद्धी, भावना आणि स्वतंत्र व्यक्तीमत्व आहे. हे स्वार्थी पुरूषप्रधान समाजरचनेत आजपर्यंत साफ नाकारण्यात आल्याचे दिसून येते. गुलामांचे गुलाम अशी स्त्री समाजाची महात्मा फुलेकालीन म्हणजे एकोणिसाव्या शतकातील स्थिती आढळते. एकूण सबंध देशच लोळागोळा होऊन निपचित पडल्यासारखा झाला होता. स्वत्व, चैतन्य किंवा अस्मिता असे काहीच राहिले नव्हते.

भीषन अज्ञान, कर्मकांड, वर्णभेद, जातीभेद, बालविवाह, केशवपन, सतीची चाल इत्यादी व्याधी महाव्याधींनी महाराष्ट्र आणि संपूर्ण देश ग्रासलेला होता. थंड गोळ्याप्रमाणे किंवा सुस्त अजगराप्रमाणे एकूण समाजाची स्थिती होती. स्त्री समाजाची स्थिती पाहून तर अंगावर शहारे यावेत असाच तो काळ होता. स्त्री जन्मच मुळी अशुभ मानला जाई. माणूस म्हणून तिला मन आहे व स्वतंत्र आचाराविचाराची आकांषा आहे. याचे मन पूरूष समाजाला नव्हेच. त्याहीपेक्षा स्त्री समाज सुद्धा प्रदिर्घ आघातामुळे आपले स्वत्व गमावून बसला होता आपण गुलाम म्हणून आश्रीत व परावलंबी जीवन जगणे हे त्याच्या अंगवळणी पडले होते. असे वागणे म्हणजेच देवाधर्माची आज्ञा पाळणे असे त्यांना वाटे. स्त्री ही अबला, परावलंबी व पुरूषसुखाचे एक साधन असून पिता, पती, बंधू किंवा मुलगा यांच्या आश्रयाशिवाय ती जगुच शकणार नाही, अशी शिकवण तत्कालीन सनातनी अभिजन जाती सातत्याने देत असत.

फुलेकालीन समाज हा आर्थिक, सामाजिक, राजकीय आणि सांस्कृतीक अशा सर्व प्रकारच्या गुलामगीरित खितपत पडला होता. हा सर्व महाभयंकर रोगावर विद्या हेच एक रामबाण औषध आहे. हे जोतीरावांनी अचूक ओळखले. म्हणून त्यांनी प्रथम समाजसुधारणेचे कार्य शिक्षणाने आरंभ केले. प्रथम त्यांनी 1848 ला पुणे आणि परिसरात पाच वर्षात जवळ जवळ 20 शाळा स्त्री शुद्रासाठी काढल्याची नोंद मिळते.

जोतीरावांचे शैक्षणिक कार्याची महत्वाची जबाबदारी सावित्रीबाईंनी सांभाळली आहे. ज्या शाळेवर शिक्षक नसेल किंवा नव्याने शाळा उघडावयाची असेल अशा ठिकाणी गरज पडेल. तेथे या साध्वीने शिक्षिका किंवा मुख्याध्यापिका म्हणून काम केले आहे. त्यांच्यात शिक्षणाचे बीज जोतीरावांनी पेरले हे तेवढेच खरे. स्वतः महात्मा फुल्यांनी आपल्या एकूण आंदोलनात स्त्रीयांच्या समानतेच्या लढ्याला शुद्र अतिशुद्राच्या बरोबरीने स्थान दिले आहे. फुल्यांनी स्वतः वैयक्तिकरीत्या केलेल्या प्रयत्नांतही स्त्री मुक्ती कार्याला अग्रक्रम होता, प्राधान्य होते. आणि ते त्यांच्या आयुष्यभर कायम राहिले. या अत्यंत कठीण परंतू महत्वाच्या क्रांतीकार्यात सावित्रीबाईचा सिंहाचा वाटा आहे. जोतीरावांच्याच शब्दात सांगावयाचे झाल्यास माझ्या हातून जे काही घडले, त्यास माझी पत्नी कारणीभुत आहे असे जोतीरावांनी स्पष्ट केले.

सावित्रीबाईचे स्त्रीविषयक कार्य :– सावित्रीबाईच्या चरित्रकारानी त्यांचा जन्म 3 जानेवारी 1831 रोजी झाल्याची नोंद केली आहे. पुण्यापासून सुमारे 50 किलोमीटर दूर सातारा रस्त्यावरील शिरवळ पासून 5 किलोमीटर असलेले नायगाव हे त्यांचे जन्मगाव. सावित्रीबाई या खंडोजी पाटील यांच्या जेष्ठ कन्या होत. 1840 साली वयाच्या नवव्या वर्षी त्यांचा जोतीरावांशी विवाह झाला. दि. 11 एप्रिल 1827 रोजी पुण्यात जन्मलेले जोतीराव त्यावेळी 13 वर्षाचे होते. महात्मा जोतीराव फुले आणि त्यांच्या पत्नी सावित्रीबाई फुले हे देशाच्या सामाजिक आणि शैक्षणिक इतिहासाचे एक आगळेवेगळे जोडपे होते. दिडशे वर्षापूर्वी स्त्री पुरूष समता आणि सामाजिक त्याग यांची चळवळ उभारण्यासाठी त्यांनी कडवी झुंज दिली. ज्ञान ही फार मोठी सत्ता असून स्त्रिया आणि दलित वर्गाची उन्नती त्याच्या शिवाय होऊ शकणार नाही. हे ओळखून प्रत्यक्ष शिक्षणप्रसाराच्या कार्याला त्यांनी स्वतःला वाहुन घेतले.

सावित्रीबाईच्या कार्याचे मुल्यमापन केल्यास त्यांचे कार्य म्हणजे भारतीय स्त्रीयांच्या जीवनातील युगप्रवर्तक कार्य असे मानावे लागेल. जोतीरावांच्या सत्य, समता आणि मानवतावाद या तत्वांचा त्यांनी सर्व आयुष्यभर पाठपुरावा करून स्त्री मानवजातीसाठी आपले जीवन सर्वस्व अर्पण केले. भारतातील पहिली शिक्षिका ,पहिली मुख्याध्यापिका व पहिली समाजसेविका सावित्रीबाईच होय.

स्त्रीशुद्राच्या सेवेतच खरी ईश्वर सेवा आहे. ही जोतीरावांकडून प्रेरणा घेऊन विरोधाला अगर छळाला न घाबरता आपले इच्छेने कार्य यशस्वी करून दाखविले. स्त्री शुद्राचे व दिनदलितांचे दुःख पाहून त्या बसल्या नाहीत. रडण्यापेक्षा या संग्रामाची गरज होती. तो स्त्री–शुद्राचा, दुःखमुक्तीचा संग्राम जोतीरावासारख्यां क्रांतीविरांबरोबर मोठ्या जिद्दीने, धैर्याने, चिकाटीने, कौशल्याने यशस्वी केला. त्यांचा स्वभाव दयाळू तसाच स्वाभिमानी होता. त्या जशा रूपसंपन्न होत्या तशाच गुणसंपन्न होत्या. स्त्रीशुद्राबद्दल त्यांच्या मध्ये जेवढी अनुकंपा होती तितकीच बालविवाह, बालविधवा, केशवपन, भ्रूणहत्या, सतीची चाल, विधवा जीवन ह्या सर्व चालीबद्दल त्यांना मनापासून चिड होती.

धर्माच्या नावाखाली भट भिक्षूकांनी चालवलेली मानवतेची ही लूट त्यांना मान्य नव्हती. देशांमध्ये निम्मी संख्या स्त्रीयांची असताना त्या अज्ञानांधकारात व गुलामगीरिच्या नरकात हजारो वर्ष बूडून जाण्यात आणि स्त्रीयांना शुद्राचा जो धर्म विद्या नाकारतो, जो धर्म त्यांना गुलाम मानतो, तो धर्म कोणी निर्माण केला असा त्यांच्यापुढे प्रश्न होता. परमेश्वर हा एकच असून जगातील सर्वच माणसे ही एकाच परमेश्वराची लेकरे आहेत. असे असताना ब्राम्हणांनी स्वतःच देव वेगळा माणण्याचे कारण काय ? त्या देवाला संस्कृतशिवाय कोणतीच भाषा येऊ नये हे

असे शक्य आहे ? मग तो देवच असा असेल ? असे एक ना अनेक प्रश्न जोतीबांपुढे होते. तेच प्रश्न सावित्रीबाईंपुढेही होते.

सावित्रीबाईचे स्त्री चळवळीचे कार्य :–

मुलींसाठी शाळा :– 1848 साली पुण्यात भिडे वाड्यात मुलींसाठी पहिली मुलींची शाळा काढली. त्यामध्ये जोतीरावांनी काही काळ काम केले. नंतर सावित्रीबाईंनी सर्व जबाबदारी घेतली. यामुळे सावित्रीबाईं ह्या पहिल्या भारतीय शिक्षिका ठरल्या 1851 मध्ये हरिजन मुलांसाठी शाळा चालू करून सनातन्यांचा बालेकिल्ला पुणे येथे भुकंपासारख्या हादरा दिला. या शाळेत सावित्रीबाईंनी शिक्षिकेचं काम केले. 1848 ते 1852 या कालखंडात ज्योतीरावांना पुणे व पुणे परिसरात 20 शाळा काढून ब्रिटिश सरकारलाही जागे केले. शिकलेले मूठभर उच्चवर्गीय खालच्या वर्गांना परोपकार बुद्धीने शिक्षण देतील. यावर फुल्यांचा बिलकूल विश्वास नव्हता. 1848 च्या मध्यांतर प्रथम दलीत मुस्लीम मुलींसाठी शाळा काढली.

ज्या समाजातून व ज्या परिस्थितीतून मुली अगर मुले येतात. त्यांचा बरावाईट परिणाम संबंधित मुलामुलींच्या शिक्षणावर होत असतो. हा आधूनिक समजला जाणारा शैक्षणिक सिद्धांत सावित्रीबाईंनी 1853 मध्येच सांगितला आहे. 17 फेब्रुवारी 1853 रोजी पुण्यातील शाळांतील विद्यार्थ्यांची परिक्षा घेण्यात आली. आजच्या भाषेत चाचणी म्हणण्यास हरकत नाही. त्यावेळी सावित्रीबाईंनी स्वानुभावावर आधारित असा हा सिद्धांत सांगितला. यावरून सावित्रीबाई या केवळ शिक्षिका नव्हत्या तर त्या सुद्धा शिक्षणावर भाष्य करणा–या तत्ववेत्त्या होत्या हे स्पष्ट होते. सावित्रीबाई आपल्या काव्य वेच्यात म्हणतात,

शुद्रांना सांगण्याजोगा । आहे शिक्षण मार्ग हा
शिक्षणाने मनुष्यत्व । पशुत्व हटने प्राप्त ।।
('काव्य फुले' सावित्री जोतीबा 1854)

समाज प्रबोधन करताना पशुत्व म्हणजे व्यक्तींच्या ठिकाणी असलेल्या असामाजिक, अमानविय प्रवृत्ती असे सावित्रीबाईंनी सांगितले. ही प्रवृत्ती घालविण्यासाठी आणि चांगला माणूस बनविण्यासाठी शिक्षण पाहिजे. शिक्षणात नितीशिक्षण असावे असे स्पष्ट होते. सावित्रीबाई फुले यांचा स्त्री शिक्षणाचा हेतू असा होता. की स्त्री शिकली तर ती आपल्या अधिकाराबाबत जागृत होईल, आत्मविश्वास निर्माण होईल. शोषणापासून मुक्तता मिळवू शकतील. परंतू अभिजन लोकांचे विचार स्त्री शिक्षणाबाबत असे होते की, स्त्रीयांनी शिक्षण घेतल्यास मुलांना शिकवतील, पती संवाद करू शकतील. असा सर्वसामान्य विचार होता. अशा पद्धतीने स्त्रीशोषण पद्धतीचा संदर्भात सावित्रीबाई फुले व त्यांचे विचार काळाच्या 200 वर्षापुढचे होते हे स्पष्ट होते.

बालहत्या प्रतिबंधक गृह : देवाधर्माच्या नावाखाली अनेक मुली बालविधवा होत असत. कधीकधी आड मार्गाला लागून अत्याचाराच्या खाईत त्या सापडत. यामुळे अशा बालविधवांना जन्माला आलेल्या अर्भकाचे नरडे दाबून त्यांचा जीव घेत. सावित्रीबाईंनी व जोतीरावांनी विचार करून बालहत्या प्रतिबंधक गृहाची 28 जानेवारी 1853 रोजी स्थापना केली. व स्वतःच्या घराशेजारी उस्मान शेख यांची एक वखळ घेऊन 'कोण विधवेचे अज्ञापनाचे वाकडे पाऊल पडले आणि ती गरोदर राहिली तर तिने त्या गृहात गुपचूपपणे जावून बाळंत होवून जावे हे जाहीर केले. या गृहात दोनचार वर्षात शंभर बाळंतपण झाली. या गृहाची सर्व व्यवस्था सावित्रीबाई सांभाळायच्या त्या दयाळूपणे व प्रेमाने वाट चूकलेल्या विधवांची आणि त्यांच्या पोटी आलेल्या मुलांची अहोरात्र काळजी घ्यायच्या. अनाथ मुलांसाठी आश्रम काढले. अशा प्रकारे कार्य करीत असतांना समाजातील सवर्ण वर्गाने फुले दाम्पत्यांना बराच त्रास दिला. पण त्यांनी अहोरात्र कार्य केले. त्यामुळे फुले दाम्पत्यांनी समाजातील शोषित ब्राम्हण विधवेची अब्रु वाचविली. अन् त्यांना समाजाच्या छळापासून वाचविले. समाजातील नैतिकतेचे संदर्भ बदलविले.विधवांना जगण्याचा हक्क दिला. या ब्राम्हण जातीच्या समस्या आहेत. आपल्या जातीच्या नव्हे. हा विचार केला नाही.

केशवपणाला विरोध : एखाद्या बालिकेला वैधव्य प्राप्त झाले आणि ती सुध्दा तीचे केशवपण करण्यापूर्वी जर निधन पावली तर केशवपण न केलेल्या विधवेचे प्रेत नेणे धर्मबाह्य मानले जाई. या बालिकेच्या प्रेताचे केस न्हाव्याकडून भादरल्याशिवाय अग्नी देण्यास परवानगी नसे. बालवयात लग्न होणे. पतीचे तोंड न पाहताच त्यांचा मृत्यू होणे. त्याचे शासन म्हणून केशवपणासाठी न्हाव्यापुढे बसावे लागणे आणि त्याहीपेक्षा मृत विधवेचे केस कापण्यास भाग पाडणे अशा चालीरिती त्या काळी होत्या.

जोतीराव आणि सावित्री या दोघांनी या अघोरी कृत्यांना आळा घालण्याची प्रतिज्ञा केली. स्त्रीवर्गाची विटंबना, अवहेलना आणि अघोरी छळ यास कशाचाही आधार नाही हे यांना माहित होते. आणि म्हणून सावित्रीबाईंनी न्हाव्यानांच या अघोरी कर्मापासून परावृत्त करण्याची गरज सांगितली. त्यासाठी पुणे, मुंबई परिसरातील न्हाव्यांची एक परिषद खरा धर्म काय आहे. भट्ट भिक्षूकांची भोंदूगिरी यावर सांगोंपांग चर्चा झाली. न्हाव्यांना आपण किती वाईट कृत्य करतो यांची कल्पना आली. ताबडतोब त्यांनी संपाचा निर्णय घेतला. या देशातल्या न्हाव्यांचा हा पहिला संप होय. यामुळे केशवपणाची चालीस पायबंद बसण्यास मदत झाली.

विधवा पुनर्विवाह : एखाद्या तरूण पुरूषाची पत्नी मृत झाल्यास तो दुसरा विवाह करायचा परंतू बालविधवांना तशी परवानगी नव्हती. अशा मुलींवर धर्माची बंधने लादून तिने कायमचे नरकवासात राहावे अशी योजना केली होती. तत्कालीन अमानवी पुरूषप्रधान संस्कृतीवर टीका करताना फुले दाम्पत्य एखाद्या स्त्रीचा नवरा ज्यावेळेस मृत होतो त्यावेळेस तिला दुःख, यातना व असंख्य संकटे सोसावी लागतात. मरेपर्यंत सारा काळ वैधव्यात काढावा लागतो. इतकेच नव्हे तर पूर्वी कित्येक सती देखील जात असत. परंतू पुरूषाला तिच्या विषयी दुःखी होऊन तो कधीही सता गेलेला ऐकला आहे काय ? घरामध्ये पतिव्रता स्त्री असता अत्यंत लोभी पुरूष तिच्या उरावर लग्नाच्या दोन–दोन तीन–तीन बायका करतात. पण बायका आपल्या पतीचा सवता करून

नांदत नाही. सावित्रीबाई फुलेंनी विधवांची स्थिती पाहून विधवा पूनर्विवाह घडवून आणणारी सभा स्थापन केली. ही सभा 15 दिवसातून एकदा भरत असे. यामध्ये हळदी–कुंकू समारंभ रसपान समारंभ पौढ स्त्रीयांचे शिक्षण आणि स्त्रीयांचा होणारा छळ या विषयावर चर्चा होई आणि उपाय सुचविले जात.

स्त्रीयांची ही पहिली संघटना : सांघिक शक्तीशिवाय स्त्रीमुक्ती आंदोलन यशस्वी होणार नाही, हे सावित्रीबाईंनी याद्वारे स्पष्ट केले. म्हणून सावित्रीबाई स्त्रीमुक्ती आंदोलनाच्या पहिल्या प्रेषित ठरतात. सावित्रीबाईंनी काशीबाई नामक ब्राम्हण विधवेच्या मुलाला दत्तक घेतले. मुलगा यशवंत याचा मिश्र विवाह घडवून आणला. सत्यशोधक समाजाचे कार्य करून समाजप्रबोधन केले. विधवेला जगण्याचा अधिकार दिला. धर्माच्या आणि समाजाच्या नैतिकतेला आव्हान हे संपूर्ण समाज व्यवस्थेला आव्हान होते. विधवा स्त्रीयांना जगण्याचे मार्ग मोकळे करून देत त्यांना सन्मानाने जगण्याचा हक्क, न्यायाची झेप घेता यावी यासाठी सावित्रीनी विधवा पूनर्विवाह चळवळ चालविली. या सर्व ब्राम्हण जाती संदर्भात असतांना ब्राम्हण आपल्यावर अन्याय करत असताना हा विचार बाजूला ठेवून स्त्री अन्यायाला आळ येवू देत नाही. त्या ब्राम्हण स्त्रीयांच्या अन्यायाला जाऊन भिडतात. यावेळी त्या जाती विरहित सामाजिक नैतिकता निर्माण करतात. त्यावेळी महर्षी धोंडो कर्वे फक्त ब्राम्हण स्त्रीयांसाठी शाळा उघडतात.

यशवंताचे विजातीय विवाह : स्त्रीमुक्ती आणि जातीचा विच्छेद हा एकमेकांशी जुळलेला आहे. जातीव्यवस्था स्त्रीयांच्या मुक्तीच्या आड येते. स्त्रीयांवरील बंधने जातीव्यवस्थेला तारक ठरतात. सामाजिकरणात धर्म जातीचे समर्थन करतो. जातीवादी असणे किंवा धर्मवादी असणे, त्यात मूलतः फरक नाही. पुरूषवाद किंवा जातीवाद एक दुस–यांशी संबंधित आहेत. ही जाणीव सावित्रीबाईंना होती त्यावेळी यशवंत हा आपल्या मुलाचे विजातीय (आंतरजातीय) विवाह लावले.

स्वावलंबनाचे धडे : दिन दलित व निराधार स्त्रीयांसाठी सावित्रीबाईंनी काही उद्योग व्यवसाय सुरू केला. पोटापूरती का असेना त्यातून मिळकत व्हावी आणि स्वावलंबीपणे आणि स्वाभिमानाने जीवन जगता यावे यासाठी ही योजना सावित्रीबाईंनी राबविली. पोटाची भूक भागविण्यासाठी शेकडो स्त्रीया लाचारी स्वीकारीत होत्या. लाचारीतून गुलामगिरीतून अत्याचार असे हे दृष्ट चक्र सावित्रीबाईनी स्वावलंबनाचे धडे देऊन फोडून तोडून काढले.

समारोप : सावित्रीबाईच्या काळात ज्या स्त्री शुद्रतीशुद्र लोकांना सावित्रीबाईच्या कार्याचा लाभ झाला. त्या भाग्यवान लोकांचे वंशज आज मानाने जगून संसार करीत आहेत. सावित्रीबाईच्या काळात मानवप्राण्यांची माणूसकी हरपली गेली होती. दुबळ्या स्त्री शुद्रांवर बलिष्ठ श्रेष्ठी लोक प्रभूत्व बजावित होते. त्यांना जनावरांसारखे वागवित होते. सावित्रीबाईंना माणूस हा प्राणी माणूसकीने माखलेला बघावयाचा होता. त्यांना सारे जग सुंदर दिसत होते. त्या त्यांच्या काव्यात सांगतात–

सुंदर सृष्टी सुंदर मानव, सुंदर जीवन सारे
सद्भावाच्या पर्जन्याने, बहरून टाकू सारे ।। धृ ।।
मानव जीवन हे। विकसुया। अपयश भय हे। सोडूनिया।
आपण जगू, इतरास जगवू। बहरून टाकू सारे।।

(सावित्रीबाई जोतीबा दोन स्वतंत्र व्यक्तीमत्वे द. स. झोडगे)

संदर्भ :

1. महात्मा फुले आणि स्त्रीमुक्ती आंदोलन, वेध लोकवाड्मय प्रकाशन, मुंबई
2. महात्मा जोतीराव फुले, धनंजय किर, आधुनिक समाजक्रांतीचे जनक, पॉप्यूलर प्रकाशन, पुणे, 1973.

जैवविविधता आघाताचे मूल्यमापन

डॉ. अल्का पी. दुधबुरे, महागांव ता. अर्जुनी मोरगांव जि. गोंदिया मो. 7588770936 Alka_d9@rediffmail.com

प्रस्तावना : मानवी क्रिया प्रक्रियांचा नैसर्गिक किंवा जैविक अजैविक घटकांवर परिणाम होतो. तर जैवघटकांचा परिस्थितीकीवर परिणाम होतो. त्यामूळे सजीवांच्या विविधतेचे, गुणवत्तेचे, जाती उपप्रजातींचे मोजमाप व त्या सजीवांच्या परस्परांशी आलेला संबंध तसेच सभोवतालच्या पर्यावरणाशी आलेला संबंध स्पष्ट होतो. परिस्थितीकीच्या रचनेमध्ये व विकासामध्ये जैवविविधतेचा प्रभाव जास्त आढळतो. जशी जैवविविधता तसे पर्यावरण आढळते. या पर्यावरणावर भौगोलिक घटक परिणाम करतात. मानवी हस्तक्षेपामूळे पर्यावरण समतोल ढासळतो व परिस्थितीकी असंतूलन निर्माण होते. सजीवांच्या विकासाचा आर्थिक, सामाजीक व प्रादेशिक विकासावर परिणाम होतो तर विकसीत परिसंस्था शाश्वत विकासाची पायमल्ली आहे. जैवविविधता संपन्न प्रदेशाचे मुल्यमापन हे तेथील जैवविकासाबरोबरच सामाजीक समस्या यांचा पर्यावरणावर होणारा परिणाम या आधारावर अवलंबून आहेत.

गोंदिया जिल्हा हा जैवविविधतेने संपन्न निसर्गाचे लेणे लेवून आकर्षीत करणारा जिल्हा आहे. संपन्न तलाव, विविधप्रकारच्या औषधी वनस्पती, वृक्ष–लता तर प्राणीजीव सृष्टीमधील विविधता व पक्ष्यांच माहेरघर, ओतप्रोत क्षमता असलेले नागझिरा वन्यजीव अभयारण्य व नवेगाव राष्ट्रीय उद्यान हे जैवविविधतेने परिपूर्ण पर्यटकांना, संशोधकांना, अभ्यासकांना आकर्षीत करणारे, प्रदूषणविरहित निसर्ग सौदर्यांनी युक्त असे ठिकाण आहे. 'एक गाव एक तलाव' या वैशिष्ट्यावर मापलेले, क्षमता असलेले हे ठिकाण आहे.

जैवविविधतेच्या विकासातील समस्या : जैवविविधता नष्ट होणारे कारणीभूत घटक पुढीलप्रमाणे आहेत.

मानव वन्यजीव संघर्ष : राष्ट्रीय संपत्ती असलेले नागझिरा अभयारण्य व नवेगाव–बांध राष्ट्रीय उद्यान विविध प्रजातींकरिता प्रसिद्ध आहे. नक्षलवाद्यांकडून स्फोटाकरिता वापरण्यात येणारे दारूगोळे, त्याची तस्करी, शिकारी–कुत्रे, विषप्रयोग, पक्ष्यांकरिता व प्राण्यांकरिता फासे, जाळे यामूळे वन्यप्राण्यांकरिता अधिवास, आहार, संचार, प्रजनन प्रकिया अनेक समस्या निर्माण झालेल्या आहेत. वर्ष 1992 पर्यत हे अरण्य सुरक्षीत होते. मात्र आता परिस्थिती मानव–वन्यजीव सहजीवनापलीकडे गेली आहे. हे लक्षात घेणे गरजेचे आहे. मात्र सहजीवन आता शक्य नाही असे अध्ययनावरून निदर्शनास येते. वाघ व अन्य पशु तसेच त्यांचा हिंस्त्रपणा हा देखील निसर्गाने त्यांना बहाल केलेला गुणच आहे. त्यामूळे त्यांच्या अधिकार क्षेत्रात गेल्याने हल्ला हा होणारच मोहफुले, बांबू, तेंदूपाने, लाख, डिंक, मध, फळे गोळा करणे हे आदिवासी लोकांच्या निर्वाहाची साधने आहेत. मानव–वन्यजीव एकमेकांच्या भ्रमणमार्गात अडथळे निर्माण होऊन ही वेळ अपघाती हल्ल्यास कारणीभूत ठरते.

वाहतूक : नवेगांव–बांध राष्ट्रीय उद्यान व नागझिरा अभयारण्याला लागुन राष्ट्रीय महामार्ग क्र. 06 आहे. राष्ट्रीय महामार्गावरून दिवसा व रात्रीच्या वेळी भरधाव धावणाऱ्या वाहनांसमोर नीलगाय, रानडुक्कर, हरिण, ससे इत्यादी वन्यप्राणी अपघाताने दगावतात. तसेच वन्यप्राणी शेतकऱ्यांच्या पिकांचे नुकसान करतात व नजीकच्या गावात शिरुन शेळ्या, कोंबडया व मानवी शिकार करतात. परिणामी गावकऱ्यांकडून वन्यप्राण्यांची सुध्दा शिकार केली जाते. आणि यातूनच वन्यप्राण्यांची संख्या कमी होतांना दिसून येते. राष्ट्रीय महामार्ग जड वाहनांच्या धडकेत वन्यप्राण्यांचे जीव जाणे नित्याचीच बाब आहे.

वनवा : उन्हाळयामध्ये मार्च ते जून मध्ये पानगळ व अधिक तापमानामुळे जंगल ओसाड पडते. पालापाचोळा वाळतो. अशातच वनव्याची शक्यता अधिक असल्याचे दिसून येते. वनव्यामूळे पक्षी, प्राण्यांचे अधिवास नष्ट होऊन अधिवासाची समस्या निर्माण होते. वनव्यामुळे औषधी वनस्पती नष्ट होतात. माधवझरी, चुटीया टॉवर या परिसरात अनेकदा तेंदूपाने तोडणाऱ्या कंत्राटदाराकडुन पालापाचोळा जाळण्यासाठी ही आग लावल्याचे समजते. व्याघ्र प्रकल्पात आगी लावुन वन्यप्राण्यांची शिकार करणे हा शिकाऱ्यांचा मुख्य उद्देश असतो.

आहार व अधिवास : नवेगांव बांध तलावाकाठचा खस, कमलकंदामूळे संपूर्ण कमलवन उध्वस्त झालेले आहे. पाखरांना आवडणारे देवधान नष्ट झाल्यामूळे माशांची वीण होत नाही. स्थानिक व स्थलांतरण करणारी रानबदके व सारस पक्षी वनस्पतींच्या आश्रयाने राहतात. बेशरम वनस्पतीमुळे स्थलांतरीत पक्ष्यांना चिलापर्यंत पोहचता येत नाही. मरळ, वाघुर व दाडक्या इत्यादी मासे वीणीच्या कालावधीत आपली घरटी गाद, चिला व खस या जलवनस्पतींच्या आधारे तयार करतात. परंतू कार्प जातीच्या माशांमूळे पक्ष्यांची व स्थानिक माशाची निवास स्थाने नष्ट झालेली आहेत. त्याचप्रमाणे 'कोई–तिलापिया' या मासोळीचे बीज तलावात सोडल्यामूळे या माशंची पिल्लं तलावाजवळ असलेल्या बगळ्यांनी आपल्या पिलांना चारल्याने त्यांची पिल्ले झाडाखाली मरून पडतात. त्या माशांच्या सर्वांगावर उलटे काटे असल्यामूळे हे मासे पक्ष्यांना गिळता येत नाहीत आणि त्यामूळे त्यांचा मृत्यु होतो. या प्रकारची परिस्थिती पक्षी व जलचर प्राणी यांना आहार व अधिवास याकरिता रोधक ठरते.

विकास : या जिल्ह्यात पर्यावरण संरक्षण श्रध्देने केले जाते. येथील मानव–पर्यावरण संबंध सुरक्षीत आहे असे म्हणता येईल. मात्र दिवसेंदिवस अभयारण्य व राष्ट्रीय उद्यानाचा विकास हा केवळ पर्यटनाकरिताच केला जातो. यामुळे वनस्पती, प्राणी यांना बाहेरील लोकांमुळे वा तस्करी करण्याच्या उद्देशने छुप्या चोरट्यांना किंवा नक्षलग्रस्त प्रदेश असल्यामुळे अशा समस्यांना तोंड देणे कठीण आहे. यातुन पर्यावरण व मानव यांचा असमतोल दिसुन येते. पर्यटनाच्या वाढत्या ओघाने येथे पर्यटन विकासाच्या नावाने पर्यावरण प्रदुषणाची समस्या जास्त प्रमाणात निर्माण झालेली आहे. वन विकास कार्यक्रमातून संरक्षण व वनसंवर्धन करण्याच्या दृष्टीने दरवर्षी जिल्हास्तरावर विविध योजना राबविण्यात येतात का? त्यात मध्यवर्ती रोपट्यांची स्थापना, निकृष्ट वनांचे पूर्नवनीकरण, वन समुपयोजना व वन संरक्षण इत्यादी कार्यक्रम, मातीची धूप ,जोराचा पाण्याचा निचरा व पूर यापासून जमिनीचे संरक्षण करण्याच्या हेतूने व जमीनीचा कस टिकवून ठेवण्याच्या दृष्टीने वनविभाग महत्वाची कामगिरी बजावतात का? हा प्रश्नचिन्ह उपस्थित राहतो. एकूणच ह्या सर्व परिस्थितीमूळे परिसंस्था संतूलनाचा विसर पडून केवळ पर्यटन विकासाच्या दृष्टिने विचार केला जातो ही पर्यावरणीय समस्या दिसून येते.

उपजिविका : वाढत्या लोकसंख्येमुळे गावांचा, खेडयांचा, शेतीचा विस्तार वाढला. मासेमारीचे प्रमाण वाढुन उत्पन्न वाढविण्याच्या हव्यासाने संकरीत बीज वापरून नवेगाव जलाशय व इटियाडोह तलाव मासेमारी करणाऱ्यांनी काबीज करुन घेतलाय. त्यामूळे मूळ प्रजाती नष्ट होत आहेत व जल वनस्पती नष्ट होत आहेत. प्राण्यांचा अधिवास, त्यांच्या विणीचा काळ व अन्नजाळीचे संतूलन बिघडले. परिणामी वन्यप्राण्यांचा ओढा हा पाण्यासाठी गाव, तळी व शेती याकडे दिसुन येतो.आदिवासींची उपजीविका ही लाकूड तोड करणे, तेंदूपाने गोळा करणे, वनौषधींचा शोध घेणे, मध व डिंक गोळा करणे, पळसाची बी व लाख गोळा करणे, मोह फूल, टोयंबी गोळा करणे यावर अवलंबुन आहे. यामुळे मनुष्य हा प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष वन्यप्राण्याच्या अधिवासाशी सहवासात येतो. परिणामी मानवी समाज भिती, दडपण व कधीकधी जीव वाचविण्याच्या ओघात प्राणी हत्या करतो. इत्यादी समस्या निर्माण होतात. वन्यपशुंनी शेतीची नासधूस करु नयेत म्हणून आजही शेतांमध्ये विद्युत तारेची कुंपणे आढळतात. नवेगांव बांध तलावाच्या किनारी भागात कमळ, कुमुदीनी, भिसी कांदा या जलवनस्पतींचे प्रमाण अधिक आढळते. जंगलावर ज्यांचा उदरनिर्वाह चालतो अशांद्वारे जंगली औषधी वनस्पती व शाकाहारी प्राणी यांची तस्करी केली जाते. अशामुळेच परिस्थितीकीय असंतुलन घडुन येते.

प्रदूषण : स्थलांतरित पक्ष्यांचे भक्ष्य नवेगांव–बांध जलाशयातील चिला जल वनस्पती आहे. बेसुमार वाढलेल्या बेशरम वनस्पतीमुळे स्थलांतरीत पक्षांना चिलापर्यंत पोहचता येत नाही. परिणामी आहाराचा अभाव, जलजन्य वनस्पतींनासुद्धा अधिवास अडथळा निर्माण होतो. भिसीकांदा, देवधान अशा खाद्यांच्या नष्ट होण्यामुळेच स्थलांतरीत पक्ष्यांची संख्या रोडावत असल्याचे निदर्शनास येते. नवेगाव–बांधाचे पक्षीवैभव जवळपास बऱ्याच प्रमाणात नष्ट झाले आहे. जलाशयातील वाढते प्रदूषण, डबापार्टीच्या निमित्ताने प्लास्टीक, फायबरचे प्रदुषण, कचरा समस्या किंवा जंगलातून जाणाऱ्या वाहनांचा ध्वनीप्रदूषण व वायू प्रदूषणाच्या समस्या वन्यजीव अभयारण्य व राष्ट्रीय उद्यानात उद्भवतात आणि परिणामी प्राणी, पक्षी, वनस्पती, यांच्या प्रजातींना धोका निर्माण होवून प्रजातीं नष्ट होत आहेत.

प्रजाती नष्ट होण्याची कारणे – 1. वन्यप्राणी व पक्ष्याची शिकार, लोकसंख्येच्या वाढत्या गरजा, वृक्षतोड या मानवाचे जंगल–माळरानांवरील अतिक्रमण, पिकांवर, किटकांवर व गवतावर पक्षी व प्राणी अवलंबुन राहतात. रासायनिक किटकनाशकाची फवारणी केली जाते परिणामी अन्नासाखळी विस्कळीत होउन अधिवास नष्ट होऊ लागले आहे.विविध कारणांसाठी नैसर्गिक स्त्रोत, वनस्पती, प्राणी यांचा अतीवापर व अयोग्य वापर, त्यामूळे वन्यप्राणी व पक्ष्यांच्या प्रजाती नष्ट झालेल्या आहेत. 2. धान शेतातील सारस पक्ष्यांची अंडी शेतकरी चोरून स्वतःच्या आहारात समावेश करतात. पक्ष्यांकरिता खाद्याचा अभाव होतो तसेच बेशरम वनस्पतींचा वाढता विस्तार व भिसीकांद्याचा अभाव पक्ष्यांचा आहार व अधिवास यासाठी मुख्य अडथळा होय. 3. मासेमारीचे वाढते प्रमाण, उत्पन्न वाढविण्याकरिता संकरीत बीजांचा वापर, विदेशी जातींचा शिरकाव व प्रसार अपरिचीत जातींचा/रोगांचा शिरकाव होवून प्रजाती नष्ट होत असल्याचे दिसून येते. 4. आरक्षीत, अतीसंवेदनशील व पर्यटन क्षेत्रामध्ये ध्वनीप्रदूषण, कचराप्रदूषण, वायुप्रदूषण, होतांना प्रत्यक्ष पाहणी दरम्यान आढळून आले. 5. वन्यजीव मोठ्या प्रमाणावर स्थलांतरण करतात. रस्ता, नदी ओलांडतांना विविध कारणांनी वन्यजीवांचा प्राण जातो. उदाहरणार्थ वन्यतस्करांकडून शिकार, शॉक लावणे, विष पाजणे, अथवा अपघाती मृत्यू, सहजीवाच्या शोधात किंवा विरहात सुद्धा मृत्यू झाल्याचे आढळून आले. 6. वनवा असो की जास्त तापमान असो, कोरडा दुष्काळ असो की बेसुमार पर्जन्य यामूळे जंगल परिसंस्था धोक्यात येते. वनव्यामुळे प्राण्यांचा जीव धोक्यात येतो. वनस्पतींना क्षती पोहचून, विपूल प्रमाणातील प्रजातींना धोका उत्पन्न होऊन अत्यंत दूर्लभ औषधी वनस्पती व वन्यजीवांचा ऱ्हास हातो. 6. मानवाचा पर्यावरणात हस्तक्षेप हा जीवजंतु, वनस्पती, म्हणजेच निसर्ग व मानव या दोघांनाही विनाशकडे घेऊन जातो. जैवविविधता विकासात अडथळे निर्माण करणाऱ्या वरिल अनेक समस्या आहेत. अश समस्यांमूळे जैवविविधतेवर आघात होवून परिस्थितीकीवर परिणाम करतात.

सारणी क्र. 1

अभयारण्य व राष्ट्रिय उद्यानातील नामशेष दुर्मिळ व धोक्यात असलेल्या प्रजाती

अ.क्र.	नामशेष वन्यप्राणी	दुर्मिळ वन्यप्राणी	दुर्मिळ पक्षी
1	बारशिंगा	तणसांबर	चंदेश्वर
2	देवखार	लाजवंती वानर	चंदन
3	रानहत्ती	चांदी अस्वल	सारस
4	काळवीट	खवल्या मांजर	कलहंस
5	चिंकारा	हुंदाळया	नाकेर (नर, मादी)
6	चित्ता	खोडक	मत्स्यगरुड
7	रानम्हैस	उदयमांजर	राजहंस
8		वृक्षनेवरा	मीनखाई घार
9		लांडगा	राखी रानकोंबडा
10		मुलायम कातडीचा वानर	लाल रानकोंबडा
11		गवा	सायत्रीबड्डा
12		चौसिंगा	गीधाड
13		रानकुत्रा	लांब चोचीचे गिधाड
14			चांदी कवडी
15			राज गिधाड
16			मोठा अबलकधनेश
स्त्रोत : वन्यजीव विभाग, गोंदिया			

परिणाम : 1. मानवी क्रिया प्रक्रियांचा नैसर्गिक किंवा जैविक अजैविक घटकांवर परिणाम होतो. तर विविध जैवघटकांचा परिस्थितीकीवर परिणाम होत असतो. 2. वनवा असो की जास्त तापमान असो, कोरडा दुष्काळ असो की बेसुमार पर्जन्य यामूळे जंगल परिसंस्था धोक्यात येते. वनव्यामुळे प्राण्यांचा जीव धोक्यात येतो. वनस्पतींना क्षती पोहचून, त्या नष्ट होण्याची चिन्हे दिसायला लागतात. यामूळे अत्यंत दूर्लभ अशी औषधी वनस्पती व वन्यजीवांचा ऱ्हास हातो. 3. मानवाचा पर्यावरणात हस्तक्षेप हा जीवजंतु, वनस्पती, म्हणजेच निसर्ग व मानव या दोघांनाही विनाशाकडे घेऊन जातो. 4. मासेमारीचे वाढते प्रमाण, उत्पन्न वाढविण्याच्या हव्यासाने संकरीत बीजांचा वापर, बाहेरून आलेल्या विदेशी जातींचा शिरकाव व प्रसार अपरिचीत जातींचा, रोगांचा शिरकाव होवून प्रजाती नष्ट होत असल्याचे दिसून येते. 4. जीप्सीमूळे नवेगाव राष्ट्रीय उद्यान व नागझिरा वन्यजीव अभयारण्य आरक्षीत, अतीसंवेदनशील व पर्यटन क्षेत्रामध्ये ध्वनीप्रदूषण, कचराप्रदूषण,

वायुप्रदूषण दळणवळण व वाहतुकीमूळे वन्यप्राण्यांना मुक्त संचार करण्यावर बंधने निर्माण होतात. त्याचप्रमाणे पर्यावरणात मानवाचा हस्तक्षेप हा विनाशाकडे घेऊन जाणारा मार्ग ठरतो. अनेक प्रकारच्या प्रदूषणाच्या समस्या वन्यजीव अभयारण्य व राष्ट्रीय उद्यानात उद्‌भवतात आणि परिणामी प्राणी, पक्षी, वनस्पती, यांच्या प्रजातींना धोका निर्माण होवून प्रजातीं नष्ट होत आहेत. 5. उन्हाळयात हमखास वणवा लागत असल्याने या नागझिरा अभयारण्य व नवेगाव राष्ट्रीय उद्यानातील वन्यजीव मोठ्या प्रमाणावर स्थलांतरण करतात. रस्ता, नदी ओलांडतांना विविध कारणांनी वन्यजीवांचा प्राण जातो. उदाहरणार्थ वन्यतस्करांकडून शिकार, शॉक लावणे, विष पाजणे, अथवा अपघाती मृत्यू, सहजीवाच्या शोधात किंवा विरहात सुद्धा मृत्यू झाल्याचे आढळून आले. व प्राणी अधिवास व भक्षणाकरिता गावठान, शेती व गावतळी याकडे पलायन करतात. प्राणी पक्षी व वनस्पती अशी अमूल्य जैवसंपदा आगीमूळे होरपळली जावून ही वनसंपदा नष्ट होउन अधिवास नाहिसा होतो.

जैवविविधता विकासात अडथळे निर्माण करणाऱ्या वरिल अनेक समस्या आहेत. अशा समस्यांमूळे जैवविविधतेवर आघात होवून परिस्थितीकीवर परिणाम करतात.

जैवविविधतेचे संरक्षण व संवर्धन–पर्यावरणसमतोल व कायदे : प्राकृतिक पर्यावरण व समष्टींची वाढ आणि अस्तित्व जीवंत राहणे यावर पर्यावरणात्मक घटकांचा परिणाम होतो. वनस्पती आणि प्राण्यांची वाढ, पुनरूत्पादन, सूर्यप्रकाश, तापमान, पाणी, माती हे महत्वाचे घटक आहेत. सर्व सजीव सृष्टी आणि जैवसंपदा यांच्यावरिल धोक्यांना प्रतिबंध घालणे. पर्यावरण व पर्यावरण प्रदूषण याबाबत अनेक कायदे निर्मिती करण्यात आली. पर्यावरण समतोल राखला जावा या करिता–वन्यजीव कायदा, वनकायदा, वायुप्रदूषण प्रतिबंध कायदा, ध्वनी प्रदूषण प्रतिबंध कायदा, जल प्रदूषण प्रतिबंध आणि नियंत्रण कायदा, पर्यावरण संरक्षण कायदा इत्यादी कायद्यांची निर्मिती केलेली आहे. त्यामुळे जैवविविधतेचे संरक्षण केले जाते व अनेक शसकीय उपाय योजनांच्या सहाय्याने जसे अभयारण्य, राष्ट्रीय उद्यान, संरक्षीत क्षेत्र, राखीव क्षेत्र अश घटकांच्या सहाय्याने जैवविविधतेचे संवर्धन केले जाते. पर्यावरण (संरक्षण) कायदा 1986ला करण्यात आला.भारतातील राज्य घटनेतील कलम 51 मध्ये नमूद केल्यानुसार पर्यावरणाचे रक्षण करणे हे प्रत्येक नागरिकाचे कर्तव्य आहे.

जैवविविधता कायदा 2002 : जैवविविधतेचे संरक्षण, देखभाल व विकास करण्याच्या हेतूने The Biodiversity Act 2002 पारित करण्यात आला. जैवविविधतेसंबंधी बौद्धिक संपदा अधिकाराबाबत विशेष तरतूदी या कायद्यात करण्यात आल्या आहेत. झाडे–झुडुपे, पशु–पक्षी, वेल, सुक्ष्मजीव आणि त्यांचे अवयव, त्यांचे आनुवांशिक साहित्य (genetic material) आणि उप–उत्पादन त्यांचा प्रत्यक्ष व संभाव्यवापर व मूल्य यांसह जैविक संसाधनाच्या व्याख्येतून मानवी आनुवांश्कि साहित्य वगळण्यात आले आहे. अश जैविक संसाधनांचा वाणिज्यिक वापर म्हणजे त्याच्यापासून औषधी द्रव्ये, अन्नपदार्थासाठी स्वाद, सुगंधी द्रव्ये, सौदर्य प्रसाधने, रंग इत्यादी तयार करणे तसेच त्याच्या सारापासून गर, तेल, द्रव्य इत्यादी आनुवांशिक गुणांपासून पिके व जनावरांमध्ये सुधारणा करणे इत्यादी बाबी यात येतात.

भारतात National Bio-diversity Authority या नावाने एक सक्षम संस्था तयार करण्यात आली. 1961 साली 'Conservation for the protection of new variation of plants" या परिषदेत एक करार (UPOV) करण्यात आला. थोडक्यात UPOV या आंतरराष्ट्रीय कराराने विकसीत देशांत रोप वैविध्याला मिळणारा बौद्धिक संपदा अधिकार, WTO च्या Trips कराराने आणलेले plant variety ला बौद्धिक संपदा अधिकार देण्याचे बंधन आणि TerminatorSeeds सारख्या नविन तंत्रज्ञानाने उभी केलेली आव्हाने या पार्यर्वभूमीवर भारतात The protection of plant varieties and farmers Right Act, 2001 मध्ये पारित करण्यात आला. तसेच रोपांच्या जातींना संरक्षण देणारा The protection of plant varieties and farmers Rights Act 2001 कायदा 2001 मध्ये पारित करण्यात आलेला आहे.

वन्यजीव/ प्राणी (संरक्षण) कायदा 1972 : 'वनांच्या आश्रयाने वाघांचे आणि वाघांच्या निवासाने वनांचे रक्षण होत असते. म्हणून दोघांचेही संरक्षण करा' असे सांगणाऱ्या या देशात स्वातंत्र पूर्व काळातही वन्यजीवांच्या/प्राण्यांच्या संरक्षणार्थ कायदे झाले होते. जीवंत घटकाचा शोध किंवा ज्ञान याविषयीचे पेटंट पूर्वी कायद्याने संरक्षीत नव्हते. अशा पेटंटचा समावेश बौद्धीक संपदा अधिकारात करण्यात आला. यात प्रजनकांच्या अधिकारांच्या रक्षणासाठी तरतूदी करण्यात आल्या. वनस्पती आणि बियाण्याचे प्रजनक नव्या जातींचे रक्षण करू शकतील अशा प्रकारच्या तरतूदी करण्यात आल्या. 1. स्वातंत्रोत्तर काळातील पहिला सर्वकष वन्य जीव/प्राणी संरक्षण – संवर्धनाबाबतचा कायदा. 2. दुर्मिळ आणि धोक्यातील प्राण्यांच्या व्यापार व्यवहारावर बंदी. 3. सन 1972 चा अधिनियम क्रमांक 53 नुसार वन्यजीव/प्राणी (संरक्षण) कायदा.

वन्यपक्षी आणि प्राणी संरक्षण कायदा, 1912 : वन्यजीव कायदा 1972 मधील प्रकरण 1 कलम 2 नुसार 39 व काही उपकलमांद्वारे विविध संबंधित संज्ञाच्या व्याख्या दिल्या आहेत. प्राणी, वन्यजीव, प्राण्यांचे राहण्याचे ठिकाण यावर अतिक्रमण, शिकार करून प्राण्यांपासून कातडी वस्तू केल्या जातात–

1. कोणत्याही वन्यप्राण्यास पकडणे, ठार करणे, विष देणे, जाळी लावून पकडणे यापैकी कोणतीही कृती करण्यास प्रयत्न करणे.
2. परिच्छेद 'अ' मध्ये नमुद केलेल्या कारणांसाठी कोणत्याही वन्य प्राण्यास हाकलणे.
3. वन्य प्राण्यास दुखापत करणे, त्याचा नाश करणे किंवा त्यांच्या शरिराचा कोणताही भाग घेणे किंवा वन्य पक्षी अथवा सरपटणारे प्राणी यांच्या बाबतीत त्या पक्षांची अथवा सरपटणाऱ्या प्राण्यांची अंडी किंवा घरटी मोडतोड करणे, किंवा हलवाहलवी करणे.
4. प्रकरण 3 वन्य प्राण्यांची शिकार यात कलम 9 व कलम 12 विशेष कारणाकरिता परवाना देणे.

भारतातील राज्य घटनेतील कलम 51 अ मध्ये नमूद केल्यानुसार पर्यावरणाचे रक्षण करणे हे प्रत्येक नागरिकाचे कर्तव्य आहे. त्यामूळे प्राण्यांची, पक्ष्यांची शिकार करणे हा गुन्हा ठरतो. परंतू अधिकाराबाबत जागरूक असलेले नागरिक कर्तव्य मात्र सोईस्करपणे विसरत आहेत.

1. Bombay Wild Animals & Birds Protection Act –1951
2. Indian Forest & Central Provences & Bear Gam Act &1935
3. National Forest Policy (Forest Policy of &1988)
4. महाराष्ट्र राज्य जैविक विविधता नियम, 2008

वनसंवर्धन कायदा 1980 : भारतीय वन कायदा, 1927 (स्वातंत्रपूर्ण काळातील इंग्रजांचे कायदे) व सन 1980 चा अधिनियम क्रमांक 69 अनुसार वन (संवर्धन) कायदा करण्यात आला. वन (संवर्धन) कायदा 1980 एकूण 5 प्रकरणांतुन आणि त्यातील उपभागांतुन विभागला आहे. **प्रकरण** 1 मध्ये कलम 2 यात एकूण 7 मुख्य व काही उपकलमांद्वारे संबंधित संज्ञांच्या व्याख्या दिल्या आहेत.

झाड : यामध्ये ताड (पाम) बांबू, सुंट, झुडुप व वेल इत्यादीं वनस्पतींचा समावेश होतो.

वन उत्पादन : लाकूड, कोळसा, कुचूकबर, कात, लाकडाचे तेल, राळ, नैसर्गिक वार्निश, झाडाची साल, लाख, मोहाची फुले, बिया, कुथ, पाने, फुले, फळे, गवत, रोपे, बोरु, शेवाळ, कोश, मध, मेण, प्राणिज घटक, माती, खडक, खनिज, बांबु इत्यादी घटकांचा यांचा समावेश होतो.

प्रकरण 2 मध्ये राखीव वनांबाबत कलम 3, कलम 25 व 26 यांचा समावेश आहे. तर प्रकरण 3 अ 'विर्निदिष्ट वनस्पतींचे संरक्षण' यामध्ये कलम 17 अ, ब, इ, महत्त्वाचे आहेत.

संदर्भ ग्रंथ

1. कोळेकर पांडुरंग, सवदी अरुण, जोशी मोहन, पर्यावरणीय अध्ययन
2. चंडोला प्रेमानंद, पर्यावरण व जीव
3. डॉ. तिवारी विजयकुमार, पर्यावरण और परिस्थितीकी
4. डॉ. सावंत प्रकाश, पर्यावरण भूगोल.
5. डॉ. सावंत प्रकाश, पर्यावरण शिक्षण.
6. डॉ. सिंह मंजु, पर्यावरण संरक्षण.
7. सिन्हा मेघा, पर्यावरणीय समस्या और समाधान.
8. त्रिवेदी प्रियरंजन, परिस्थितीकी एवं पर्यावरण विश्वकोष.
9. गोंदिया जिल्हा पर्यटन माहिती पुस्तिका.
10. महाराष्ट्राचे गॅझेटिअर महाराष्ट्रातील वनस्पतीशास्त्र आणि वनसंपदा.
11. *Deputyconservator of Forest WildlifeParkesh E.A.*
12. *Encyclopedia of Environment*
13. *Saxena H.M.,Environmental Geography*
14. www.mahaforest.in

कृषी आणि आधुनिक तंत्रज्ञान

डॉ. एम. व्ही. कोल्हे, समाजशास्त्र विभाग प्रमुख व प्राचार्य, बॅरिस्टर शेषराव वानखेडे महाविद्यालय, मोहपा जि. नागपूर मो. 9923086250

शेती हा संपूर्ण जगात करण्यात येणारा महत्वाचा व्यवसाय आहे. संपूर्ण जगातील 50 टक्के जनता शेती उद्योगावर उपजिविका करते. संपूर्ण जगातील केवळ 25 टक्के एवढाच भूभाग शेती लागवडीखाली आहे. अनेक देशात हे क्षेत्र वाढविण्यासाठी प्रयत्न केले जात आहेत. युरोप, ऑस्ट्रेलिया, उत्तर अमेरीका, ब्राझील, चीन, भारत इत्यादी देशांनी खतांचा वापर करून शेतीयोग्य जमीनी वाढविण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. अनेक गरीब देशात वाढलेल्या लोकसंख्येच्या गरजा आणि कमी झालेली उत्पादनक्षमता यामुळे शेतीयोग्य जमीनीचे प्रमाण वाढविणे सुरू राहीले परंतू त्याचा उलट परिणाम होऊन जमीनी नापीक बनल्या आहेत. आशियातील मोठा भाग व आफ्रिकेतील उपसहारा प्रदेशामध्ये तर अधिक उत्पादन क्षमतेचा प्रदेश अनियोजित शेती पध्दतीमुळे वाया जातो आहे असे तज्ञांचे मत आहे.[1] वारंवार एकच पीक घेतल्याने शेती नापिक होवू शकते. दुष्काळ, रोग, किडीचे वाढते प्रमाण शेतीला मारक ठरते. शुध्द हवा,पाणी, दुष्काळ इत्यादीमुळे व रासायनिक खतांचा अतीवापर जमिनीला नापीक बनवित आहे. पर्यावरणाची हानी होवू नये, पृथ्वीवरील नैसर्गिक घटक अधिक टिकावेत, जंगले व उद्याने वाढावीत सर दृष्टिने मानवाने प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. शेतकऱ्यांच्या अज्ञानामुळे शेतीची योग्य पध्दत, योग्य बी–बीयाणे, खते यांचा वापर करणे त्यांना शक्य होत नाही. आधुनिक तंत्रज्ञान, जैव विज्ञानाचा वापर करून हे क्षेत्र अधिक सुजलाम् सुफलाम् बनविता येईल.

आर्थीक विकासात शेती व्यवसायाचा महत्वाचा वाटा आहे. अर्थकारण, उत्पादन, व्यवस्थापन, नियोजन हे सर्व शक्य होईल जर मानवांची अन्नाची गरज भागेल. म्हणजेच आर्थीक विकासाच्या केंद्रस्थानी शेती आहे असे म्हटल्यास वावगे ठरू नये. आशिया, आफ्रिका, दक्षिण अमेरीका शेती व्यवसायात अजूनही मागासलेले देश आहेत. नवीन तंत्रज्ञानाची जोड देवून जिथे इंग्लड, अमेरीका, जपान सारखे विकसीत देश विकसीत शेती करतात तिथे अविकसित देशात अजूनही शेतीसाठी पारंपारीक पध्दतींचाच वापर होतांना दिसतो. औद्योगिकरणासाठी कच्चा माल लागतो तो शेती मार्फत पुरविला जातो. योग्य औद्योगिक धोरण असेल तरच कोणतेही राष्ट्र आपला विकास करू शकते.[3] श्रीमंत प्रगत औद्योगिक अर्थव्यवस्थेत शेती पध्दती, आरोग्य, सकस जीवनसत्व मुक्त आहार, हवापाण्याची शुध्दता व निसर्गाचे संरक्षण – सवर्धन यावरच त्या देशातील विकास अवलंबून असतो. शेती व्यवस्थापनात शेती नियोजनालाही महत्वाचे स्थान आहे. शेती व्यवसायावर उदरनिर्वाह करणाऱ्या लोकांना औद्योगिक क्षेत्रात काम करणाऱ्यापेक्षा खुप कमी उत्पन्न मिळते. तांदूळ, गहू, मका या अन्नधान्यासोबतच तृणधान्यात वाढ होते. निरोगी सकस बियाण्यांचा वापर, माती प्रदुषण मूक्त करणे व मातीच्या सुपीकतेत वाढ करण्यासाठी भूभागावर वनस्पतीचे आच्छादन निर्माण करणे आवश्यक आहे. 1996 मध्ये 'रोम' येथे जागतिक अन्न परिषद भरली होती. त्यात स्थानिक पिकांचा स्थानिक वनस्पती व सजिवांचा दर्जा निरोगी राहावा, त्यांचे संरक्षण व्हावे म्हणून अनेक सुधारणा सुचविण्यात आल्या. लहान शेतीचा वापर पीक उत्पादनासाठी करावा, मिश्र शेती पध्दतीचा वापर करावा. अन्नधन्याच्या दोन पिकांच्या मध्ये कडधान्ये व व्दिदल धान्ये यांचे पीक घ्यावे. ज्यामुळे जमीनीचा कस टिकून राहील.

शेती करीत असतांना ती अधिक उत्पादक करण्यासाठी दर हेक्टरी पिके घेण्याचे उत्पादन वाढविले पाहिजे. यासाठी आधुनिक तंत्रज्ञानाचा, सुधारीत बी–बीयाणे, यंत्रसामुग्री, भांडवल इत्यादींचा वापर करून ते शक्य करता येईल. सधन शेती करण्यासाठी वर्षभरात शेती करावी लागेल. जमीन पडीत ठेवू नये. अनेक पिके व मिश्र पिके सुध्दा घेता येतील. कुशल कामगार व यंत्राच्या सहाय्याने शेती करता येईल. हवामान व पाणीपुरवण्याच्या सोईचा विचार करून पिके निवडली जावीत. सुधारीत व संशोधीत बियाणाचा वापर करावा. व्यापारी पिकांचे उत्पादन घेता येईल. उत्पादीत झालेला माल बाजारपेठांपर्यंत पोहचविण्यासाठी दळणवळणाच्या योग्य सोई करणे गरजेचे भांडवल पुरवठा व दिर्घकाळातील नियोजनामुळे हे शक्य होवू शकते. हेक्टरी उत्पादन वाढविण्यासाठी सधन शेती करणे आवश्यक आहे. उदा. भारतात तांदळाचे दर हेक्टरी उत्पादन 20 क्विटंल आहे. भारताच्या तुलनेत गहू उत्पन्नाचे प्रमाण संयुक्त संस्थानात दुप्पट आहे.[2] अशाच प्रकारे आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करून भारतीय शेतीमध्ये सुध्दा प्रगती घडवून आणणे शक्य आहे.

जैवतंत्रज्ञान आणि शेती : जैवतंत्रज्ञानाचा उपयोग करून शेतीचे व पर्यावरणाचे प्रश्न सोडविता येतात. शेती व्यवसायात भरभराट, समृध्दी जैवतंत्रज्ञानाने शक्य आहे. अनुवंशिक परिवर्तनासाठी दिर्घकाळ संशोधन होणे गरजेचे आहे. तंत्रज्ञानाच्या मदतीशिवाय गहू या पिकांमध्ये प्रतिरोधकता टिकून राहण्याची ताकद निसर्गतः निर्माण झाली. आज तांबडया गव्हाच्या प्रजातींची निर्मिती ही सात गुणसुत्रांच्या तीन गटांमुळे झालेली असून त्यात जंगली गव्हाच्या गवतापासून मिळालेल्या गुणसुत्रांचा समावेश आहे. प्रथम निसर्गाने दोन गव्हांच्या गवताचा संकर घडविला व त्यातून नंतर गव्हाची प्रजाती निर्माण झाली. गहू हे पुढे महत्वाचे खाद्यान्न बनले.[4]

भारताने गेल्या काही दशकात गव्हाचे उत्पादन वाढविले आहे. दुष्काळाची झळ सोसावी लागली नाही. भारत, चीन संयुक्त संस्थाने येथे आधुनिक तंत्रज्ञानाने सतत धान्य उत्पादनात वाढ होतच आहे. आरोग्य, कार्यक्षमता वाढविण्यासाठी अनेकांना असे सकस अन्न लागते. भारतात गरीबीमुळे अनेक भूकबळी जातात हे अन्न त्यांना प्राप्त झाले तर भूकेमुळे मरणारे वाचू शकतात.

संगणक प्रणाली आणि शेती : संगणक प्रणालीचा वापर शेतीउद्योगासाठी करता येतो. इंटरनेट वेबसाईट वरून हवामानातील परिवर्तन, ढगांच्या वाहण्याची दिशा, वाऱ्याचा वेग, मान्सुनचे भारताकडील आगमण, चक्रीवादळाची दिशा, नैसर्गिक आपत्तींची माहिती मिळते. संगणकाने व इंटरनेटने संपूर्ण जगाला आज जवळ आणले आहे. अतिशय कमी वेळात भरपूर माहिती उपलब्ध करून दिली जाते ती संगणकामुळेच. कृषीक्षेत्रात नियमित व आवश्यकतेएवढाच पाणीपुरवठा करण्यावर संगणक प्रणाली आपोआप नियंत्रण आणते. अनेक माणसांचे काम एकटा संगणक करतो. त्यामुळे श्रमाची बचत होते. बाजारपेठा व उत्पादनांचे प्रमाण मोजने, व्यापारी उलाढाल समजून घेणे, यंत्रे उपकरणांचे डिझाइन तयार करणे अशा पध्दतीने नियंत्रण करण्याचे कार्य इंटरनेटव्दारे केल जाते. संगणकाव्दारे मोठमोठी गणिते व हिशेब अचुकपणे व लवकर करता येते.

उपग्रह व शेती : अवकाशातील वेगवेगळे उपग्रह वेगवेगळया प्रदेशाचे प्रत्यक्ष छायाचित्रण करून त्या प्रदेशात भुपृष्ठाचा उतार, शेती क्षेत्र, जंगल क्षेत्र, उद्योग क्षेत्र, वस्त्यांचे आकार, नद्या, जलाशय रस्ते व लोहमार्ग, सागरभाग, किनारे, प्राणिसंपदा, मृदा प्रकार, खाणक्षेत्र इत्यादी सर्व गोष्टींची हवाई छायाचित्रणाव्दारे अचूक मोजणी व नोंदणी केली जाते. सागर तळाची अचूक माहिती 'नाविक नकाशा' मध्ये केली जाते. या सर्व माहितीच्या आधारे त्या प्रदेशाची व त्यातील शेतीचे भविष्यकालीन नियोजन करता येते. कृषी उपग्रहाव्दारे हवाई छायाचित्रणावरून भूमिच्या उपयोगाचे नकाशे, भूशास्त्रीय नकाशे तयार केले जातात. उपग्रहीय प्रतिमा, संख्याशास्त्रीय माहिती, उतारांचे स्वरूप, वेगवेगळया पिकांखालील क्षेत्र, वनक्षेत्र वसत्या इ. बाबतच्या सर्व माहितीचे संकलन केले जाते प्रादेशिक विकासासाठी हे तंत्र उपयोगी पडते. विकसीत देशामध्ये भौगोलिक माहिती प्रणालीचा उपयोग कृषी मध्ये केला जातो.[5] या तंत्रज्ञानामुळे हवामानाचे घटक, तापमान, प्रदुषणाचा प्रभाव, जलप्रवाह, जलाशय, पिकांचे प्रकार, वस्त्यांचे विभाग, वाहतुकींच्या सुविधा, खडकस्तर रचना, मृदा प्रकार, पर्यावरणाची परिस्थिती, नैसर्गिक आपत्तीचे प्रदेश इत्यादी माहिती त्वरीत मिळते. 'दूरसंवेदन तंत्रा' मुळे शहरी उद्योगकेंद्र किती प्रदेशात, किती प्रमाणात वस्तुंचा पुरवठा करते, एखादे कृषी क्षेत्र कोणत्या पिकाचे किती उत्पादन करते त्या क्षेत्राचा विस्तार किती आहे. एखादे धरण बांधले तर त्याचे पाणलोट क्षेत्र किती व जलसिंचीत लाभक्षेत्र किती, त्या ठीकाणच्या सभोवतालीच्या प्रदेशावर काय परिणाम होईल हे समजते.

बीज तंत्रज्ञान आणि शेती : 21 वे शतक जैवतंत्रज्ञानाचे शतक आहे. बायोगॅस, बॅायोटेक्नालॉजी, बॅायोफर्टीलायझर, बॅायोकाम्पूटर्स, बॅायोकार असे शब्द दैनंदिन जिवनात दररोज ऐकवायास मिळतात. शेती उद्योगाचे आमुलाग्र स्वरूप बदलविण्याची ताकद या तंत्रात आहे. या तंत्रज्ञानाचा वापर करून अधिक गुणवत्ता, अधिक उत्पादन मिळविता येते. उत्पादनावरील प्रक्रिया सोपी, कमी उर्जा वापरणारी व प्रदुषणमुक्त असते. शेती व उद्योग उत्पादनात सुधारणा, रोग न पडणाऱ्या बियाण्यांचा वापर, जैविक खतांचा वापर, अळंबी शैवाळाचा अन्न म्हणून वापर, सौर उर्जेचा व बॅायोगॅसचा वापर, रोगमुक्त मानव समाज शरीरात बसविता येतील असे संगणक, नैसर्गिक अवयवांचे उत्पादन अशा विविध गोष्टीसांठी जैवतंत्रज्ञान उपयोगी पडते.

हायब्रिड बियाणे उत्पादनांवर बराच प्रभाव पाडतात. सुरूवातीला त्यांचे उत्पादन चांगले येते. परंतू बियाणे आपल्या मातीत रूजणारे असावे. परंतू हायब्रिड बियाणे भारतीय शेतजमीनीची गुणवत्ता व कस टिकवून धरतीलच असे नाही तर मूळची कसदार, पौष्टीक, चवदार पिकांची नासाडी सुध्दा करू शकते. हायब्रीड बियाणे उत्पन्नात वाढ करून देतात. परंतू नवनवीन प्रजातींची निर्मिती करीत राहावे लागते. सतत बियाणांची गुणवत्ता टिकवून ठेवावी लागते. शास्त्रोक्त पध्दतीने तयार केलेले बियाणेच वापरणे योग्य असते. यासाठी बियाणांचे परिक्षण, संशोधन करणाऱ्या व नवीन बियाणे निर्माण करणाऱ्या संशोधक प्रयोगशाळा ठिकठिकाणी असणे गरजेचे आहे. हायब्रीड बियाणांची गुणवत्ता टिकूण राहावी म्हणून सतत नवनविन निर्मिती करावी लागते.

उति संवर्धन व शेती : रोगप्रतिबंधक व प्रतिकुल पर्यावरणात टिकून राहणाऱ्या पिकांच्या, वनस्पतींच्या जाती, फळे, फुलझाडे, शोभिवंत झाडे यांच्या पेशींच्या रोपनाने त्यांची पुनःनिर्मिती करण्याचे तंत्रज्ञान म्हणजे 'उति संवर्धन' होय.[6] वनस्पती व पिकांपासून पेशी वेगळया केल्या जातात व त्या पेशी प्रयोगशाळेत संरक्षित वाढविल्या जातात व त्यांचे शीत पेटीत जतन केले जाते. म्हणजेच उति संवर्धनाने एखाद्या पिकाची लागवड बियाणांऐवजी पेशीपासून केली जाते. असे पीक योग्य रीतीने वाढते व त्यास रोग होत नाही. व त्यापासून उत्पन्न चांगले मिळते. एखाद्या पीकाचे आम गुणधर्म गुणसुत्राच्या आधारे वेगळे केले जातात व ते दुसऱ्या पीकात वाढविले जातात. अशी रोपे दुष्काळातही टिकून राहू शकतात. एखाद्या फळझाडांची लागवड बियाणांऐवजी पेशींपासून करता येते. अशाप्रकारे वेगवेगळया प्रजातींमध्ये वर्गसंकर किंवा हायब्रिडायझेशन घडवून आणणे त्यातून येणाऱ्या पिढीला अधिक सक्षम बनविता येईल. रोगप्रतिकारक शक्ती जास्त असणाऱ्या बियाणांची निर्मिती करता येईल. हवेतील नैसर्गिक वायुंचे शोषण करून जमिनीत साठवून ठेवणारे जिवाणू वाढविता येतात.

नॅनो तंत्रज्ञान व शेती : आजचे नवयुग हे 'नॅनो' तंत्रज्ञानाचे युग आहे. हे अत्यंत उपयुक्त, स्वस्त व प्रभावीपणे कार्य करणारे तंत्रज्ञान आहे. नॅनो तंत्रज्ञानाने जग लहान खेडयासारखे जवळ आले आहे. अणुंचे विभाजन न करता त्याचे लहान सुक्ष्म विभागात निरिक्षण करणे होय. अणुचे, सुक्ष्म जिवाणूंचे, अतीसुक्ष्म कणात रूपांतर करण्याचे हे तंत्रज्ञान आहे. ही कला निसर्ग व पर्यावरणाचे संरक्षण करण्यास अत्यंत उपयोगी आहे. नॅनो तंत्रानुसार एखाद्या घटकाचे सुक्ष्मतीसुक्ष्म भागात अवलोकन करणे व त्या घटकाच्या मूळ गुणधर्माचा नैसर्गिक शक्तीचा शोध घेणे सुलभ झाले. एखाद्या सुक्ष्म जिवाची, पेशीतील जैव कणाची रचना, रासायनिक प्रक्रिया व विद्युत वाहकता, जैवता, चुबंकार्षण शक्ती याची माहिती मिळते व त्याचे गुणधर्म वैशिष्टये, उपयुक्तता समजून येते.

पृथ्वीवर जिवरचना निर्माण झाली, त्या जिवाची उत्क्रांत अवस्था म्हणजे प्राणी व मानव निर्मित होय. या बुध्दिमान मानवी गुणधर्माचा शोध त्याच्या शरीरातील सुक्ष्म पेशीतून मिळविणे व त्या सुक्ष्म पेशी जैव घटकांव्दारे कलागुण कौशल्याचा विकास करून घेणे हे नॅनो कल्चरचे मुख्य कार्य आहे. जखम झालेल्या पेशीला निसर्गतः संरक्षण प्राप्त होते व पांढऱ्या तांबडया रक्तातील पेशींची पुनर्निर्मिती होते आणि नवी पेशी निर्माण होतात. मानवी शरीरातून सुक्ष्म पेशी जिवजंतुकडून योग्य गुणवत्ता प्रणाली निर्माण करण्याचे हे तंत्रज्ञान आहे. नॅनो तंत्रज्ञानानुसार शास्त्रज्ञ सुक्ष्म पेशीत आपल्याला आवश्यक असे बदल करू शकतात. त्यानुसार त्या व्यक्तीचे गुणधर्म बदलत असतात. हे तंत्रज्ञान अन्नाचा प्रश्न सोडविण्यास उपयुक्त आहे. अत्यंत कमी खर्चात अधिक जलद उत्पादन देणारे तंत्रज्ञान आहे. कृषी क्षेत्रात नॅनो संस्कृती एक क्रांती घडवून आणणारी आहे. कृषी व्यवसायाचे आधुनिक उद्योगात रूपांतर करण्यासाठी, उत्पादन अनेक पटीने वाढविण्यास, कृषी शाश्वतता टिकविण्यासाठी, मानवी जिवन अधिक सुखी करण्यासाठी नॅनो तंत्रज्ञान अत्यंत उपयुक्त आहे.

कृषी क्षेत्रात बियाणांचे, रोपांचे आरोग्यपूर्वक जतन करणे, पिकांना पाणी घालणे, खते किटकनाशके वापरणे, मृदेची सुपीकता कायम टिकविणे, बदलत्या हवामानाचा पिकांच्या किडीवर व कृषी उत्पन्नावर, मासेमारीवर होणारा परिणाम पूर्णतः कमी करणे, जिवनसत्वांनी भरपूर अन्न पूरविणे, कृषी पिकांचे व्यवस्थापन करणे, आधुनिक संगणकीय नियंत्रण व्यवस्था वापरणे, सखोल शेती करणे, कमीत कमी खतांचा वापर करणे, पाझराचा वापर व जमीनीचा वापर योग्य पध्दतीने करून अधिक सकस कृषी उत्पादने मिळविणे टाकावू कचरा व इतर पदार्थ प्रक्रिया करून उपयोगात आणणे, पर्यावरण शुध्दता कायम टिकविणे, प्रदुषण कमी करणे, पेरलेले बीज उगवण्याआधिच बीजांचे आरोग्य कसे आहे याची कल्पना शेतकऱ्यांना देणे, जमीनीवरील पाणी शुध्द करणे, शेतातील लागवड प्रक्रिया, उत्पादन व सुरक्षितता राखणे, वनस्पती – प्राणी उत्पादनात गुणवत्ता टिकविणे, अन्नातील रासायनिक विषारी द्रव्यो काढून घेणे अशा विविध दृष्टिकोणातून नॅनो तंत्रज्ञान अत्यंत उपयुक्त ठरत आहे.

नॅनो संस्कृतीचा वापर करून पर्यावरणाची अधोगती थांबविता येते. कृषी क्षेत्रांना नॅनो तंत्रज्ञानाचा फारच उपयोग होत आहे. कृषी व्यवस्थापनात नॅनो संस्कृतीचा प्रसार हा संयुक्त संस्थाने, युरोप व जपानमध्ये सुरू आहे. या संस्कृतीमध्ये नियंत्रित कृषी पर्यावरण हे उत्पादनात निरंतरता निर्माण करणारे आहेत. पर्यावरणास पोषक, प्रदुषण कमी करणारे आहे अनेक कृषी व इतर अन्न प्रक्रिया करणाऱ्या, खते, किटकनाशक निर्माण करणाऱ्या नॅनो तंत्रज्ञान वापरली आहे. त्या कंपन्या पिकांच्या आरोग्याची काळजी घेतात.

काही वनस्पती उदा. अल्फा सुपीक मातीत वाढतात आणि आपल्या मुळाव्दारे मातीतून मिसळलेली नॅनोचे कण शोषण करू घेते व वनस्पतींचे आजार बरे होतात. त्याला गोल्ड नॅनो पार्टिकल्स असतात. नॅनो संस्कृतीतून निर्माण झालेल्या बलशाली तंत्रज्ञानाचा उपयोग कपडयांचे डाग काढण्यासाठी, विमान निर्मितीकरीता, सौंदर्यप्रसाधन निर्मितीकरीता, सैन्यासाठी उपकरणे व हत्यारे निर्माण करण्यासाठी अन्न प्रक्रिया उद्योगात, कॅन्सरच्या उपचारासाठी, औषध निर्मितीसाठी, जैव रसायन निर्मितीसाठी, सौर उर्जा संग्राहक निर्माण करण्यासाठी, पाणी शुध्द करण्यासाठी व अन्नात जिवनसत्वे, पोषकता वाढविण्यास उपयोगी पडली आहे. नॅनो तंत्रज्ञान हे मानव सर्व प्राणी वनस्पती मध्ये डी. एन. ए. पेशींमध्ये अवयवांना चेतना देणाऱ्या ग्रंथीसाठी तसेच रोगनिदानासाठी उपयुक्त ठरली आहे.

भारताच्या अकराव्या पंचवार्षिक योजनेपासून नियोजन मंडळाने नॅनो तंत्रज्ञानाचा विकास करण्याचे उद्दिष्ट ठरविले आहे. भारतातील अजय सूद यांनी 2002 मध्ये एकथरी नॅनो टयूब्स मार्फत एक द्रव प्रवाहीत केला तर वीज निर्माण होते हे स्पष्ट केले आहे.[7] भारताला नॅनो संस्कृतिच्या प्रसाराच्या कार्यात युरोपीय संघ, जर्मन, इटली, तेवान संयुंक्त संस्थाने हे देश सहकार्य करीत आहे. नॅनो संस्कृती ही निरंतर विकसीत होत जाणारी संस्कृती आहे.

निष्कर्ष : कृषी मानवी जीवनाचा अविभाज्य अंग आहे. अन्नाची गरज भासल्यास ते कोणत्याच फॅक्टरीत निर्माण होवू शकत नाही तर त्यासाठी शेतीच करावी लागते. शेती हा प्राचीण काळापासून चालत आलेला उदरभरणाचा एकमेव मार्ग होय. सध्याचे युग तंत्रानाचे युग आहे. नवनवीन शोध लागत आहेत. संगणक युगाच्या पुढे आता मानवाची वाटचाल सुरू आहे. अशा युगात शेतीव्यवसाय मागासलेला राहू शकत नाही. प्राचीन परंपरेने शेती करणे अजूनही सूरू आहे परंतू शेती आता केवळ उदरभरणासाठी केली जात नाही तर आता तो एक व्यवसाय व व्यापार झालेला आहे. व्यवसाय म्हटले की, त्याला अद्यायावत तंत्रज्ञानाची जोड देणे अत्यंत आवश्यक समजले जाते. कृषी क्षेत्रात ही संगणकाचा उपयोग करून लवकरात लवकर कामे केली जातात. इंटरनेट व वेबसाईटच्या वापरातून हवामानातील परिवर्तन, ढगांची वाहण्याची दिशा, वाऱ्याचा वेग, मान्सूनचे भारताकडील आगमन, चक्रवादळ कोणत्या दिशेला येऊ शकेल, नैसर्गिक असपत्तीची दिशा इत्यादी विषयींची माहीती मिळते. संगणकामुळे आवश्यक एवढा पाणी पुरवठा व उत्पादनांचे प्रमाण मोजणे, व्यापाराची उलाढाल समजून घेणे शक्य झाले आहे. त्यामुळे शेतीला संगणकाचा आधार मिळाल्याने ती अधिक प्रगत झाली आहे.

जैवतंत्रज्ञानाने तर कृषीचा चेहरामोहराच बदलून टाकला आहे. अनुवांशिक अडथळे दूर करून दिर्घकाळ संशोधनाचा मार्ग मोकळा केला आहे. विविध पिकांमधील रोगप्रतिकारक शक्ती ओळखून त्यांची लागवड करणे शक्य झाले आहे. अधिक सकस अन्न व उत्पादनात अधिक वाढ करून वाढत्या लोकसंख्येची अन्नाची गरज भागविणे शक्य झाले आहे.

उपग्रहांच्या मदतीने सभोवतालच्या परिसराची पाहणी करणे तेथील वस्त्या, राखीव जंगले आणि शेती योग्य जमीनीची रचना समजून घेणे सोपे झाले आहे. नैसर्गिक आपत्तीचे प्रदेश, वाहतूकीच्या सुविधांची

माहिती लवकर मिळते. त्यामुळे शेतीतून उत्पन्न मालाला योग्य बाजारपेठ उपलब्ध होऊन उत्पादनाचा नफा मिळतो. ऐखादे क्षेत्र कोणत्या पिकास उपयुक्त ठरेल आणि किती उत्पादन देईल हे समजते.

बीज तंत्रज्ञानाने जे निसर्गाला शक्य नव्हते ते मानवाला शक्य झाले आहे. शेती व त्यावरील उद्योगाला चालना मिळाली आहे. एका पिकांचे योग्य गुण घेऊन त्याचे मिश्रण दुसऱ्या पिकात करणे शक्य झाले आहे. हायब्रीड बियाणांमुळे उत्पादनात प्रचंढ वाढ झाली आहे. रोग प्रतिबंधक व प्रतिकुल पर्यावरणात टिकून राहणाऱ्या पिकांची निर्मिती, वनस्पतींच्या जाती उति संवर्धनाने शक्य झाले आहे. वनस्पती व पिकांपासून पेशी वेगळया करून त्यांची वाढ प्रयोगशाळेत करणे शक्य झाले आहे. अशा वेगवेगळया तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून शेतीला विकसीत करण्याचे प्रमाण युध्दपातळीवर सुरू आहेत. मानव व तंत्रज्ञान यांची सांगड घालून आधुनिक कृषी केली जाते.

संदर्भ :

1. विठ्ठल घारपूरे, कृषी भूगोल, 2013, पिंपळापूरे पब्लि. नागपूर, पृ. 246.
2. तत्रैव, पृ. 248.
3. राजीव कुमार, औद्योगिक पर्यावरण, 2009, अर्जुन पब्लिशिंग हाऊस, नई दिल्ली, पृ. 02.
4. विठ्ठल घारपूरे, कृषी भूगोल, 2013, पिंपळापूरे पब्लि., नागपूर, पृ. 249.
5. तत्रैव, पृ. 250.
6. तत्रैव, पृ. 252.
7. तत्रैव, पृ. 257.

भारतीय तंत्रज्ञान संस्था मुंबई, केंद्रिय ग्रंथालयातील वेब ओपॅकचे उपयोग

श्री. सुनिल बी. कान्होलकर, ग्रंथपाल, एस. एन. मोर महाविद्यालय, तुमसर जि. भंडारा.
आनंद टी. मालेवार, संशोधक विद्यार्थी, रा. तु. म. नागपूर विद्यापीठ, नागपूर.

Keywords: OPAC, Web-OPAC, Central Library-IITB

प्रस्तावना :– माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञान (आयसीटी) च्या वाढ व विकासामध्ये माहितीचा प्रसार व पुनरुत्पादन करण्याच्या उद्देशाने ग्रंथालय उपक्रमामध्ये बदल घडवून आणले आहेत. ह्यातून कार्ड तालिका कप्प्यांद्वारे (कॅटलॉट कॅबिनेट) पारंपारिक शोध तंत्राचे संपूर्ण वातावरणच बदलवून टाकलेले आहे. अलिकडच्या काळात त्याच्या भौतिक स्वरुपाला त्याच्या मूल्याने नियंत्रित किंवा प्रतिबंधीत केलेले आहे, सामान्यतः मोठ्या तालिका किंवा मुद्रित खंडाच्या संचाच्या माध्यमातून. संगणकाच्या प्रगतीनंतर उपयोक्ते इंटरनेटच्या माध्यमातून जगात ओपॅकच्या स्वरुपात त्यांना हवी असलेली माहिती, वाङमयाचा शोध किंवा पुनर्प्राप्ती करु शकतात.

उद्देश :– प्रस्तुत अध्ययनाची उद्दीष्टे खालीलप्रमाणे आहेत.

अ) ओपॅकचा वापर आणि प्रभावीपणाच्या पातळीचे विश्लेषन करणे. ब) केंद्रीय ग्रंथालय, भारतीय तंत्रज्ञान संस्था, मुंबईच्या पुनर्प्राप्ती यंत्रणेची सद्यस्थिती जाणून घेणे. क) इंटरनेटच्या माध्यमातून पुनर्प्राप्ती यंत्रणेची मर्यादा वाढविणे. ड) वेब आधारित तंत्रज्ञान सुविधा पुरविण्याच्या संबंधीत स्थितीचा आढावा घेणे.

भारतीय तंत्रज्ञान संस्था गंथालय : एक प्रकाशझोत :– भारतीय तंत्रज्ञान संस्था, मुंबई चे केंद्रीय ग्रंथालय भारतातील इतर तंत्रज्ञान संस्थेतील ग्रंथालयच्या तुलनेने अधिक सर्वोत्तम ग्रंथालय आहे. ज्याचा ग्रंथालय संग्रह खूप मोठ्या स्वरुपात आहे, ज्यामुळे ते आपल्या उपयोक्त्यांच्या विविध आवश्यकतांची पूर्तता करते शिवाय ज्ञानाचेही जतन करते. भारतीय तंत्रज्ञान संस्था, मुंबईच्या केंद्रीय ग्रंथालयाचा संग्रहाचा तक्ता खाली दिलेला आहे.

तक्ता क्र. 1 : ग्रंथालय संग्रह

अ.क्र.	ग्रंथालय संग्रह	एकूण संख्या
01	पुस्तके	163377
02	ई–पुस्तके	4294
03	तंत्रिक ग्रंथालय ऋण (टीएलएल)	12084
04	बुक बॅक (बीसी)	
05	अभ्यासकक्ष पुस्तके	267
06	प्रबंध आणि निबंध	22196
07	पत्रक, मासिके, अहवाल	67677
08	मल्टीमिडीया संग्रह	338
09	संदर्भ पुस्तके	11790
10	दुर्मिळ संदर्भ पुस्तके	333
11	आयआयटीजीएन पुस्तके	262
12	नियतकालिके बांधील खंड	118925
13	ऑनलाइन ऑफलाइन नियतकालीक	40000+
14	छायाप्रति	4417

ओपॅक आणि वेब–ओपॅक :– आपल्या वेब अस्तित्वाचे आधुनिकीकरण करण्याच्या हेतूने सर्व ग्रंथालये भविष्यातील तालिका पीढीच्या उपयोगावर भर देत आहेत. पारंपारिक तालिकेच्या वापर मर्यादा लक्षात घेता आणि उपयोक्त्यांच्या गरजा लक्षात घेता धोरण म्हणून तालिकेचा विचार किंवा पुरक (प्लॅटफॉर्म) म्हणून स्विकारणे म्हणजे फक्त ओपॅक नसून जगातील कोणत्याही ठिकाणावरुन हवी असलेली माहिती उपलब्ध करण्याची सुविधा प्रदान करुन देते.

ओपॅक :– ऑनलाइन पब्लीक ॲसेस कॅटलॉग जे ओपॅक नावाने ओळखले जाते, संगणक अन्त्यबिंदू (कम्प्युटर टर्मिनल) च्या माध्यमातून कॅटलॉग उपलब्ध करवून देते. ग्रंथालय संग्रहाचे प्रवेशद्वार म्हणून ओपॅक एक, दोन अथवा तीन शोधतंत्र उपयोगात आणून सोयीस्कर प्रणालीद्वारे संपूर्ण तालिका शोधण्यास परवानगी प्रदान करते. हे तालिकेचे आधुनिक आणि लवचिक प्रकार म्हणूनही ओळखले जाते, जे एक किंवा एकपेक्षा जास्त आज्ञावलीद्वारे शोधकार्य करते. जसे कळशब्द (किवर्ड), लेखक, शिर्षक, वर्गांक.

वेब–ओपॅक :– अशी शोध प्रणाली जी इंटरनेटद्वारे पुस्तके, ज्ञानपत्रिका, नियतकालिके आणि हस्तलिखीतांसहित ग्रंथालय माहितीआधार (डेटाबेस) चे जलद शोध घेण्यास सक्षम आहे किंवा ओपॅकला इंटरनेटद्वारे सक्षम करणे म्हणजेच वेब ओपॅक होय, जे उपयोक्त्यांद्वारे इंटरनेट ब्राउझरद्वारे आवश्यक माहिती कुठूनही मिळवली जाते.

वेब ओपॅकची वैशिष्ट्ये :– 1. हे इंटरनेटद्वारे मिळविता येते. 2. हे "लेखक", "शिर्षक कळशब्द", "वर्ष" किंवा "विषय" नुसार शोध घेता येतो. 3. मिश्र कळशब्दांद्वारे सुध्दा माहिती प्राप्त करता येते. उदा. "लेखक"+"वर्ष" किंवा "कळशब्द"+"वर्ष"+"विषय". 4. संपूर्ण संदर्भसूची दर्शविते. 5. पुरविलेल्या खाली अवतरीत (ड्रॉपडाऊन) होणाऱ्या यादी लेखक, वर्ष किंवा विषयाचा कळशब्द निवडणे. 6. संदर्भ सूची नोंदद्वारे संदर्भ मजकुर दुवे (हायपर टेक्स्ट लिंक) वापरण्याच्या क्षमतेचे सुचालन (नेव्हीगेशन) सोयीचे करते. 7. उपलब्ध असल्यास दुवे संपूर्ण मजकूरशी जोडण्याचे कार्य करते.

वेब ओपॅकचे फायदे :– आपणांस खालीलप्रमाणे वेब ओपॅकचे फायदे सांगता येतील. 1. हे जगातून कुठूनही आणि कधीही प्राप्त करता येते. 2. कोणतेही साहित्य किंवा माहिती मिळविण्यासाठी जागेचे आणि वेळेचे बंधने नाहीत. कोणताही उपयोक्ता ग्रंथालयातूनच नव्हे तर इंटरनेटद्वारे जोडलेल्या कोणत्याही ग्रंथालयातून माहिती प्राप्त करु

शकतो. 3. उपयोक्त्याकरिता ई:मेल द्वारे त्वरित पुनर्मुद्रित विनंती पाठविणे शक्य असते. 4. विविध पुनर्मुद्रित याद्यांचे एकत्रीकरण करणे फार सोपे होते.

भारतीय तंत्रज्ञान संस्था मुंबई, केंद्रिय ग्रंथालयातील वेब ओपॅकचे उपयोग :– सध्याच्या माहिती युगामध्ये उपयोक्त्यांच्या अफाट मागणीमुळे माहितीला स्थानिक आणि जागतीक पातळीवर वेगवेगळे करणे अधिक चांगले आहे. सध्याच्या परिस्थितीत तंत्रज्ञान ग्रंथालयात वेब ओपॅकचा मुद्दा यथायोग्य व्यवहारात आणला आहे.

भारतीय तंत्रज्ञान संस्था अभियांत्रिकी शिक्षणाच्या क्षेत्रात एक अग्रगण्य संस्था म्हणून ओळखली जाते. बऱ्याच विद्याशाखेतील अभियंत्यांना त्यांच्या संशोधन योगदानासाठी आंतरराष्ट्रीय पातळीवर गौरविण्यात आलेले आहे, कारण त्यांच्या संशोधनाच्या वाढत्या मागणीमुळे ग्रंथालयाने वेब ओपॅक तंत्रज्ञानाची अंमलबजावणी करणे सुरु केलेले आहे. सद्यस्थितीत ग्रंथालय उपक्रम स्वचलन करण्यासाठी KOHA तंत्रज्ञानाचा वापर करण्यात येत असून ग्रंथालयात उपलब्ध असलेल्या सर्व संग्रहाच्या माहितीचे संगणकीकरण झाले आहे.

आकृती क्र. 1 : वेब ओपॅक लॉगीन पृष्ठ

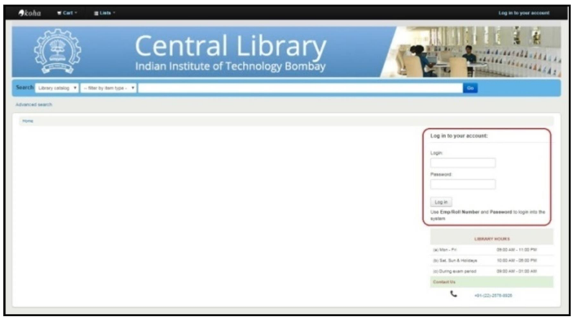

आकृती क्र. 1 : वेब ओपॅकचे कोहा आधारित मुख्यपृष्ठ दर्शविते. उपयोक्ते आपली आवश्यक असलेली माहिती प्रविष्ट करुन लॉगीन होऊ शकतात. वेब ओपॅकच्या माध्यमातून उपयोक्ते किंवा अभियंते भारतीय तंत्रज्ञान संस्थेच्या ग्रंथालयाचा बहुमूल्य संग्रहाचा शोध घेऊ शकतात आणि माहिती प्राप्त करु शकतात. ह्यामुळे दिल्या जाणाऱ्या सेवांची गुणवत्ता तिचा वेग तसेच कामगिरी अधिकच सुधारते.

आकृती क्र. 2 : वेब ओपॅक

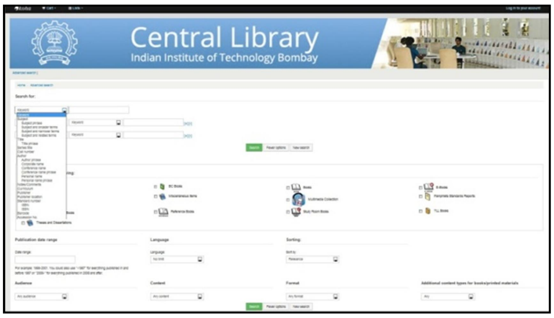

आकृती क्र. 2 वेब ओपॅकचे शोधपृष्ठ दर्शविते. उपयोक्ता इंटरनेटच्या माध्यमातून संबंधीत ग्रंथालयातून कळशब्द, विषय, शिर्षक, मालिका, ग्रंथांक,लेखक, टिप्पणी, अभ्यासक्रम, प्रकाशक, प्रकाशन स्थळ, आयएसबीएन, बारकोड, दाखल अंक इत्यादींच्या महत्वाच्या माहिती एकत्रीकरणातून हवी ती माहिती कुठूनही प्रतिप्राप्त करु शकतो.

निष्कर्ष :– प्रस्तुत अध्ययनातून आपणांस खालील निष्कर्ष काढता येतील. 1. वेब ओपॅक हे फक्त माहिती तंत्रज्ञानाचे संप्रेषण नसून उपयोक्त्यांच्या वाढत्या मागणीनुसार एक पध्दतशीर वापरण्यात येणारे अनुप्रयोग (ॲप्लीकेशन) आहे. 2. वेब ओपॅकद्वारे ग्रंथालयाच्या प्रत्येक दस्तऐवजाची संग्रह स्थिती आणि ग्रंथ देवाण–घेवाण परिस्थीतीची पाहता येते शिवाय हव्या असलेल्या ग्रंथाचे आरक्षण किंवा ऑनलाईन प्रतिप्राप्ती करता येते. 3. वेब ओपॅक हे एक कला तंत्रज्ञान आहे, जे माहिती विस्फोटामुळे उद्भवणाऱ्या अनेक अडचणींवर मात करते. 4. उपयोक्त्यांच्या गरजेनुसार ग्रंथालय अखत्यारी व्यक्तींनी आपल्या कर्मचाऱ्यांसह वेब ओपॅकच्या तात्काळ अंमलबजावणीकरिता पुढाकार घेतला पाहिजे.

संदर्भ :

1) HUSSAIN, Rashid. ANSARI, Mehtab Alam. From Card Catalogue to Web OPACs DESIDOC Bulletin of Information Technology, 2006, Vol. 26, No. 2, pp. 41-47.

2) SAIKIA, Rekha Rani. GOGOI, Hemanta., KALITA, Binita., Prospects of Using Web-OPAC in Krishna Kanta Handiqui Library., 8th Convention PLANNER-2012, Sikkim University Gangtok, March 01-03, 2012.

3) Indian Institute of Technology, Central Library., http://www.library.iitb.ac.in/ (Accessed on 20/04/2018) https://opac.library.iitb.ac.in/ (Accessed on 20/04/2018)

तंजावरकडील मराठी विदग्ध परंपरा

डॉ. संजय रा. पाखमोडे, मराठी विभाग प्रमुख, राजीव गांधी महाविद्यालय सडक–अर्जुनी, जि. गोंदिया.

शके 1596 मध्ये रायगडावर शिवाजींचा राज्याभिषेक झाला. यानंतर अवघ्या दोन वर्षांच्या आत शके 1598 (इ.स. 1676) रोजी तंजावर येथे व्यंकोजीराजे यांचा राज्याभिषेक झाला. व्यंकोजीराजे हे शहाजींचे तिसरे पुत्र आणि शिवाजींचे सावत्रबंधू होत. शिवाजीराजाने आपले कार्यक्षेत्र महाराष्ट्र निवडून तेथे आपले राज्य स्थापन केले. व्यंकोजीराजे हे मात्र कर्नाटकात शहाजीराजे यांच्याजवळ बंगरूळ, आजचे बंगलोर येथे राहत. शहाजींचा कार्यकाळ इ.स. 1605 ते 1664 असा आहे. शहाजीराजे हे शके 1556 इ.स. 1634 मध्ये कर्नाटकात गेले आणि विजापूर दरबारात रुजू झाले. पूर्वी ते अहमदनगरच्या निजामशाहीकडे दरबारात सरदार होते. मोगल आणि विजापूर यांनी एकत्र येऊन अहमदनगरची निजामशाही बुडविली व त्यांचे राज्य आपआपसात वाटून घेतले. या दोहोंमध्ये जो तह झाला होता, त्या तहान्वये शहाजीराजांना विजापूर दरबारात जावे लागले आणि तेव्हापासून ते कर्नाटकात वास्तव्य करू लागले. अशाप्रकारे इ.स. 1634 ते 1664 अशी 30 वर्षे शहाजीराजे कर्नाटकात होते. त्यांच्या मृत्यूनंतर बंगलोरची (बंगरुळ) जहांगीर व्यंकोजीराजे यांच्याकडे आली. व्यंकोजीराजांना विजापूर दरबाराने वेगवेगळी कामे दिली; परंतु मोगल आणि महाराष्ट्रातील शिवाजीराजांचा उदय यामुळे विजापूरची आदिलशाही खिळखिळी झाली होती. त्यामुळे त्यांचे कर्नाटकातील सर्व मांडलिक व सरदार हे कधी बंडखोरी करीत, तर कधी स्वतंत्र्यपणे कारभार करू लागले. या सरदारांत त्रिचनापल्ली, मदुरा आणि तंजावरचे नायकराजे होते. एकदा मदुरेच्या नायकराजाने तंजावरवर हल्ला केला. तेव्हा तंजावरच्या नायकराजाने विजापूरच्या दरबाराची मदत मागितली. विजापूर दरबाराने या कामासाठी व्यंकोजीराजे यांची नेमणूक केली. व्यंकोजीने या संधीचा नेमका फायदा घेतला आणि तंजावरच्या राजाला मागे सारून व मदुरेच्या नायकराजाचा पराभव करून तंजावरचे राज्य स्वतःकडे घेतले. व पुढे चैत्र शुद्ध प्रतिपदा (5 मार्च 1676) रोजी स्वतःला राज्याभिषेक करून घेतला. तेव्हापासून तंजावरला मराठी राज्य स्थापन झाले. ते राज्य इ.स. 1855 पर्यंत टिकले. अशाप्रकारे 1676–1855 असे 179 वर्षे भोसल्यांचे राज्य तंजावरवर होते.

भोसले हे मराठी भाषिक असल्यामुळे मराठी भाषा बोलणारे अनेक कुटुंब तिकडे गेली व कायमची स्थायिक झाली. यामध्ये तऱ्हेतऱ्हेचे लोक होते. पुराणिक, कारभारी, ज्योतिषी, ग्रंथकार, राज्यकर्ते, शिपाई इत्यादी वेगवेगळ्या व्यवसायाचे लोक त्यामध्ये होते. पण त्या सर्वांची भाषा मराठी होती. याचा असा परिणाम झाला की, दक्षिणेत तामिळ प्रदेशात मराठी भाषा बोलणाऱ्यांचा प्रचंड वर्गचा–वर्गच उदयाला आला. या वर्गाने आपल्या अध्ययनासाठी मराठी ग्रंथकारांचे ग्रंथ तंजावरकडे नेले. तशात रामदासी पंथाचाही तिकडे प्रसार झाला. त्यामुळे मराठीचे एक अध्ययनकेंद्रच तंजावरकडे उदयाला आले. हळूहळू तंजावरकडे गेलेल्या मराठी लोकांच्या वंशजांनीदेखील मराठी ग्रंथरचनेला प्रारंभ केला. त्याला भोसलेराजांनी मोठे प्रोत्साहन दिले. आणि मराठी भाषेबरोबरच मराठी वाङ्मयाचे एक मोठे प्रभावी केंद्र म्हणून तंजावरची ख्याती सर्वत्र पसरली. या प्रदेशात जे मराठी साहित्य निर्माण झाले आणि विदग्ध व अभिजात परंपरा उदयाला आली, तिला प्रोत्साहन देण्यात तंजावरच्या भोसले राजघराण्याचा सिंहाचा वाटा आहे. भोसले यांनी या क्षेत्रात जे कार्य केले ते अविस्मरणीय स्वरूपाचे आहे.

भोसल्यांच्या राज्यापूर्वी तंजावरच्या परिसरावर नायकराजांचे राज्य होते. हे नायकराजे मोठे सुसंस्कृत, विद्याप्रेमी व कलेला उत्तेजना देणारे होते. हा वारसा त्यांनी विजयनगरच्या राज्याकडून घेतला होता. त्या काळात सर्व दक्षिण भारताला कर्नाटक असे म्हणत. या प्रदेशात विजयनगरचे साम्राज्य प्रख्यात होते. या विजयनगरच्या राजांनी संस्कृत साहित्याला मोठेच उत्तेजन दिले होते. नाटक, काव्य, संस्कृत चंपूकाव्य इत्यादी असंख्य वाङ्मयप्रकार विजयनगरच्या राज्यात निर्माण झाले. तेथील संस्कृत साहित्याचे एक मोठेच दालन आजही तंजावरच्या सरस्वतीमहाल वाचनालयात दिसून येते. पुढे विजयनगर राज्याचा नाश झाल्यानंतर त्यांचा सांस्कृतिक वारसा त्यांच्या परंपरेतील ज्या मांडलिकांनी सुरू ठेवला होता त्यात मदुरा व तंजावरचे नायकराजे होते. या नायकराजांच्या काळात मोठमोठे नाटककार व कवी होऊन गेले. त्यापैकी यज्ञनारायण या कवीने लिहिलेले 'साहित्यरत्नाकर' हे महाकाव्य सोळा सर्गाचे असून त्याच्या प्रती तंजावरच्या सरस्वतीमहाल वाचनालयात आहेत (हस्तलिखित क्र. 21, 22 व 42). यज्ञनारायणाप्रमाणेच जे अनेक कवी नायकराजांच्या राजसभेत होते त्यापैकी काही नाटककारही होते. त्यांनी लिहिलेली नाटके तंजावरच्या सरस्वतीमहाल वाचनालयात आजही पहावयास मिळतात. परंतु केवळ आपल्या दरबारातील कवींना आश्रय आणि उत्तेजन देणे एवढ्यावरच नायकराजे थांबले नाहीत, तर त्यांनी स्वतःही ग्रंथरचनेत भाग घेतला. यापैकी रामभद्रनायक हा प्रसिद्ध नायकराजा आहे. विशेष लक्षणीय म्हणजे नायकराजाच्या एका राणीनेसुद्धा 'रघुनाथाभ्युदय' ही काव्यरचना[1] केली आहे. तिचे नाव रामभद्राम्बा आहे. या ग्रंथाची प्रत तंजावर सरस्वतीमहाल वाचनालयात आहे. नायकराजांनी जसे संस्कृत साहित्याला उत्तेजन दिले तसेच तेलगू साहित्यालाही उत्तेजन दिले. ते एवढे की, तंजावर हे नगर तामिळ प्रदेशात वसले असतानाही तेथील नायकराजांची व शिष्टजनांची भाषा मात्र तेलगू होती. त्या काळात तेलगू भाषेत जे ग्रंथ लिहिण्यात आले, त्यामध्ये प्रबंधकाव्याचा समावेश होतो. तेलगू प्रबंधकाव्य ही संस्कृत महाकाव्याच्या धर्तीवर असली तरी ती स्वतंत्र रचना असते. संस्कृत आणि तेलगू भाषेला उत्तेजन देण्याचे

नायकराजांचे धोरण त्यांच्यामागून येणाऱ्या भोसले राजांनीही चालू ठेवले. परंतु त्यांनी तेलगूऐवजी मराठीला विशेष प्राधान्य दिले. त्याचे कारण उघड आहे; परंतु तेलगूकडे अगदीच दुर्लक्ष केले असे नाही. तंजावरचा दुसरा शहाजीराजा याला तेलगू भाषेत मोठी रुची असून त्या भाषेतही त्याने रचना केलेली आहे. नायकराजांनी संस्कृत साहित्याला जे उत्तेजन देण्याचे धोरण स्वीकारले होते तीच परंपरा भोसले राजांनीही चालू ठेवली. तंजावर येथे राज्य करणारे जवळजवळ सर्व भोसलेवंशीय राजे यांना संस्कृतचे उत्तम ज्ञान होते. एकोजी, शहाजी, प्रतापसिंह, तुळोजी, सरफोजी यांचा संस्कृत भाषेशी व साहित्याशी असलेला परिचय तंजावर येथील सरस्वतीमहाल वाचनालयात आजही आपल्याला दिसून येतो. विजयनगर–नायकराजे–भोसलेराजे हे दक्षिणेकडील तीनही राजवंश संस्कृत भाषा आणि वाङ्मयाला सातत्याने प्रोत्साहन देणारे होते. या भाषेत ग्रंथरचना करणारे लेखक आणि महाकवी यांना तर या तिन्ही राजघराण्यांनी उदार आश्रय दिलाच होता, पण तेवढ्यावरच ते थांबले नाहीत, तर या राजवंशातील काही राजपुरुषांनी स्वतः संस्कृत भाषेत रचना केलेली आहे. याचे प्रत्यंतर तंजावर सरस्वतीमहाल वाचनालयातही आढळते. शहाजीराजे आणि शंकरकवी यांच्यात समस्यापूर्तीचा जो संवाद झाला तो काव्यरूपात हस्तलिखितात दिसून येतो. संस्कृत साहित्यात समस्यापूर्ती हा एक प्रकार आहे. एखादा प्रश्न काव्यरूपात उपस्थित करणे आणि त्याचे काव्यरूपातच तत्काळ उत्तर देणे याला समस्यापूर्ती असे नाव आहे. याविषयी प्रसिद्ध असलेली एक घटना अशी :–

एकदा एका राजाने कालिदासाला पुढील समस्या घातली "कमले कमलउत्पत्ती श्रूयते न तु दृश्यते।" यावर कालीदास उत्तर देतो, "हे बाले तव मुख अंबुजे इन्दीवर नयनद्वौ।" याचा भावार्थ असा की 'कमळ कमळावर उगवते असे आम्ही ऐकले, पण आमच्या पाहण्यात आले नाही'. या समस्येला उत्तर देताना कालिदासाने म्हटले की, 'हे सुंदरी तुझ्या मुखरूपी कमलावर दोन नेत्ररूपी कमले उगवली आहेत'. यातील हृद्य काव्य कोणाचेही मन आकर्षित करील. असेच उदाहरण तंजावर येथील भोसले कुलातील शहाजीराजा दुसरा आणि शंकर कवी याचे आहे. एकदा या दोहोत काव्यचर्चा चालू होती. शंकरनाथाने शहाजीला समस्या टाकली आणि शहाजीराजाने त्याला उत्तर दिले.

"शंकरकवीस शहाजीराजा प्रश्न केला समस्या ।।
धिकूनांधिकूता मितिक यपते मद्द लोंपमुखेना ।।
उत्तरश्लोक ।। संगीतंवासरसक विना किचषटूद
र्नानीव याकाचिद्दाभुवनवलयश्लाघनीयाचे विद्या ।।
नूहिंद्रोरनुपरमसभारोह धन्याचे छ तू ।।
धिकूतांधिकूतांमितिकथयते मद्दलोयं मुखें ने ।।
राजन्त्ववदनां बुजेभगवतीवाणीसदानृ त्यती ।।
तादष्टकमला समागतवणी लोले निब धागुर्णे : ।।
कीर्ति दकुं करिदहीरनिकरक्षीरोद हारोपमा ।।
त्रासानू अंकनिधिं विलींछपीर तोनाद्याणिविश्रामिनी ।।2।।[2]

या एका उदाहरणावरून तंजावर राजसभेत कशा काव्यचर्चा घडून येतं हे कळून चुकते; आणि याचबरोबर हे स्पष्ट होते की, तंजावरच्या नायकराजे व भोसलेराजांनी जी संस्कृत साहित्याची परंपरा जोपासली होती ती निखळ अभिजात व विदग्ध होती. कालिदास, बाणभट्ट, दण्डी, श्रीहर्ष, भास, भवभूती, राजशेखर, शुद्रक, भारवी, माघ हे कवी, ग्रंथकार आणि नाटककार ललित साहित्यात प्रसिद्ध आहेत. ते सर्वच्या सर्व एकजात विदग्ध व अभिजात परंपरेचे आहेत. नाटक, महाकाव्य, चंपूकाव्य, आख्यानकाव्य, ऐतिहासिक काव्य, प्रकरण, भान, खण्डकाव्य हे सर्व रचनाप्रकार अभिजात परंपरेचे आहेत. या परंपरेने उदात्त असे मानवी जीवन रेखाटले. धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष हे मानवी जीवनाचे लौकिक रूप आहे हे सांगितले आणि लौकिक, पुरुषार्थप्रधान, नवरसात्मक साहित्य निर्माण केले. नवरस, अलंकार, रीती, गुण, ध्वनी, औचित्य इत्यादी नानाविध सिद्धांतरूपाने संस्कृत–प्राकृत भाषेतील कवित्वाचे लक्षण सिद्ध केले. त्यामध्ये जसे अतिविशाल काव्य होते तसे स्फुट स्वरूपाचे 'मुक्तक' व 'कलाप' हेही होते. 'कलाप' म्हणजे गुच्छ. 'मुक्तक' म्हणजे स्फुटकाव्य. या स्फुटकाव्याचे अनेक गुच्छ असत. याशिवाय 'चरित्' हाही रचनाप्रकार संस्कृत साहित्यात मोठ्या प्रमाणावर जोपासला गेला. कथा आणि आख्यायिका हे तर दोन रचनाप्रकार वैदिक काळापासून संस्कृत साहित्यात होते. नाटकाला असलेली प्रतिष्ठा ही सुविख्यात आहे. 'चंपूकाव्य' म्हणजे गद्यपद्यमय असलेली रचना. अशाप्रकारे महाकाव्य, नाटक, आख्यायिका, कथा, चरित्, मुक्तक, चंपू, कलाप हे वाङ्मयाचे प्रधान रचनाप्रकार संस्कृत साहित्यात दिसून येतात. या सर्व वाङ्मयप्रकारांनी जो साहित्याचा संप्रदाय संस्कृत भाषेत निर्माण केला तो अभिजात व विदग्ध या नावाने प्रसिद्ध आहे. या प्रकारच्या साहित्याची काही वैशिष्ट्ये अशी :– 1. कथानक 2. स्वभावरेखा 3. संघर्ष 4. घटना व प्रसंगनिर्मिती 5. वातावरण 6. पार्श्वभूमी 7. निसर्गवर्णन 8. रस व अलंकार 9. गौडी, पांचाली व वैदर्भी रीतींचा वापर 10. ओज–प्रसादादी दहा गुण 11. औचित्य 12. ध्वनी यांचा उपयोग ज्यामध्ये असतो ते काव्य होय. या काव्याची व्याख्या व लक्षणे भामह, दण्डी व मम्मट या तीन काव्यशास्त्रज्ञांनी दिली आहेत. पुरुषार्थनिष्ठता हे अभिजात व विदग्ध परंपरेचे प्रधान वैशिष्ट्य आहे. धर्म, अर्थ, काम आणि मोक्ष हे चार पुरुषार्थ आहेत व त्याला अनुसरून सर्व साहित्य असते. पुढे त्याला भक्ती या पुरुषार्थाची जोड देण्यात आली. तसेच, साहित्य हे लौकिक व अलौकिक आहे असाही त्यांचा सिद्धांत आहे. शिवाय ते आस्वाद्य असले पाहिजे आणि त्यामधून रसिक व कवींचा हृदय संवाद होत असतो. ही सर्व लक्षणे व वैशिष्ट्ये संस्कृत वाङ्मयाच्या अभिजात व विदग्ध परंपरेची आहेत. अशी ही परंपरा ग्रंथ व ग्रंथकाररूपाने विजयनगर, नायकराजे व भोसले घराणे यांनी निष्ठेने जोपासली आणि वर्धित केली. रसनिर्मिती आणि अलंकारप्रियता या दोहोंवर या परंपरेत विशेष भर आहे. अलंकारांचे स्वरूप स्पष्ट करताना 'काव्यालंकार' नावाच्या ग्रंथात वामन म्हणतो की, 'सौंदर्यम् अलंकारः' म्हणजे अलंकार हे सौंदर्यतत्त्व आहे. हा या परंपरेचा प्रधान सिद्धांत आहे. तर रस हा

आस्वाद्य असतो आणि त्यामुळे रसिकाला अलौकिक प्रतीती प्राप्त होते, ती प्रतीती सौंदर्यमुलक असते असे रसतत्त्व सांगते. अशाप्रकारे रस आणि अलंकार हे दोन सौंदर्याचे घटक आहेत व दोहोंमधून सौंदर्यतत्त्व प्रतीत होत असते. हे सौंदर्य, निसर्ग, मानवी जीवन व विश्वाशी संबंधित असते असा सिद्धांत अभिजात व विदग्ध परंपरा करते. या परंपरेने लौकिक व इहनिष्ठ मानवी जीवन मुळीच नाकारले नाही. उलट त्याचा निष्ठेने पुरस्कार केला आहे. आणि त्यासाठी जो रसाचा सिद्धांत प्रस्थापित केला तो सर्वप्रकारच्या मानवी भावजीवनाशी सुसंगत असा आहे. भाव हा पाया आहे आणि रस हे त्याचे विकसित रूप आहे. भाव हे बीज आहे तर रस हे वृक्षरूप आहे. भाव हेच रसरूपाने विकसित वा उत्कर्षाप्रत जातात अशी ही अभिजात व विदग्ध परंपरा म्हणते. हे भाव जवळपास 33 आहेत. त्यापैकी नऊ भाव प्रधान असून ते रसनिर्मितीचे कार्य करतात. अशाप्रकारे रसतत्त्वाच्या माध्यमातून समग्र चैतन्यप्रधान भावयुक्त मानवी जीवन रसतत्त्वाने साकारले आहे. याची प्रचिती अलौकिक – सौंदर्यरूप आहे, असे ही अभिजात व विदग्ध परंपरा सांगते. या परंपरेचा आविष्कार तंजावर येथे नायक व भोसले यांच्या काळात झालेला होता. पुढे जेव्हा तंजावर परिसरावर भोसले राजवंशाचे राज्य आल्यानंतर मराठी ग्रंथकार ग्रंथरचना करू लागले, तेव्हा त्या ग्रंथकारांनीही संस्कृत भाषावाङ्मयातील याच अभिजात व विदग्ध परंपरेचा स्वीकार व पुरस्कार केला.[3] यामध्ये ज्या–ज्या मराठी कवी व ग्रंथकारांचा समावेश होतो त्यात आनंदतनय, रघुनाथपंडित, शहाजीराजे दुसरे, प्रतापसिंहराजे, प्रतापसिंह दुसरे, सरफोजी दुसरे, शामराज, रंगनाथकवी दुपट्टी द्रुपाचारे, पुर्णानंदशिष्य, मेरूस्वामी, कानेरीनंदन गोपाळ, माधवस्वामी, पंडितकवी इ. कवी व ग्रंथकारांची मोठी परंपरा निदर्शनास येते.

भरत, भामह, दण्डी, आनंदवर्धन, अभिनवगुप्त, भोज, मम्मट, वामन, रुद्रट, विश्वनाथ या दिग्गज साहित्यशास्त्रज्ञांनी अभिजात आणि विदग्ध परंपरेचे साहित्यशास्त्र सादर केले आहे; ते सर्वच्या सर्व साहित्यशास्त्रज्ञ अभिजात आणि विदग्ध परंपरेचे पुरस्कर्ते आहेत. भारवी आणि दण्डीसारखे लेखक हे उत्तर हिंदुस्थानातून आले व दक्षिणेत स्थायिक झाले. तेव्हा दक्षिण भारतीय अभिजात व विदग्ध परंपरा ही संपूर्णपणे भारतीय अभिजात व विदग्ध परंपरेचेच एक अंग आहे. ती स्वतंत्र नाही किंवा ती वेगळी नाही. उलट भारतीय अभिजात व विदग्ध परंपरेचा तो दाक्षिणात्य आविष्कार आहे. याच्याशीच संबंधित तंजावरकडील अभिजात व विदग्ध परंपरेचे कवी व ग्रंथकार आहेत. या ग्रंथकार व कवींनी सादर केलेले साहित्य आणि कालिदास, भारवी, भवभूती, दण्डी, राजशेखर इत्यादी ग्रंथकार व कवींनी सादर केलेले साहित्य हे एकाच म्हणजे भारतीय अभिजात व विदग्ध परंपरेचे साहित्य आहे. केवळ भाषाभेद आहे, पण असे असले तरी संस्कृत कवींच्या काव्याचे अनुकरण करणे हे तंजावरकडील अभिजात व विदग्ध परंपरेतील कोणत्याही कवीचे व ग्रंथकाराचे उद्दिष्ट कधीही नव्हते. त्यांच्या सर्व रचना स्वतंत्र व स्वयंभू आहेत. हेच नेमके तंजावर परिसरातील अभिजात व विदग्ध परंपरेच्या मराठी कवींचे वैशिष्ट्य आहे. म्हणून या परिसरातील कवी आणि ग्रंथकार हे अनुकरणात्मक काव्यनिर्मिती करणारे नसून स्वतंत्र काव्यनिर्मिती करणारे प्रतिभावंत ठरतात.

संदर्भ :–

1. सरस्वतीमहाल ग्रंथालय, तंजावर, हस्तलिखित सूची क्र. 3722
2. सरस्वतीमहाल ग्रंथालय, तंजावर, हस्तलिखित सूची क्र. 2750.
3. माणिकराव धनपलवार (संपा.), 'शामराजकृत राजगोपालविलास', प्र. आ., उस्मानिया विद्यापीठ, हैद्राबाद, 1974.

महात्मा फुल्यांची धर्मचिकित्सा – पुस्तक समीक्षा

डॉ. नलिनी आय. बोरकर, समाजशास्त्र विभाग, कला, वाणिज्य पदवी महाविद्यालय, पेटोलपंप, जवाहरनगर जि. भंडारा
मो. 9421240963, Email – drsanchib@gmail.com

'महात्मा फुलेंचा धर्मविषयक विचार : एक आकलन' हा प्रा. डॉ. नारायण तु. कांबळे यांचा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठाला सादर केलेला एमहात्मा फिल. चा प्रबंध पुस्तक रूपाने 30 सप्टे. 2017 ला प्रकाशित झाला. महात्मा फुल्यांचे धर्म विषयक तत्वज्ञान सर्वापर्यंत पोहचविणे हा हेतू ठेवून शास्त्रीय दृष्टिकोणातून हे संशोधन अत्यंत अभ्यासपूर्ण मांडण्यात आले आहे. फुले–शाहू–आंबेडकर विचारांच्या प्रखर तेजाने न्हावून निघालेल्या विचारवंत लेखकांच्या यादीत डॉ. नारायण कांबळे यांचे नाव प्रकर्षाने घ्यावे लागेल. या पुस्तकात महात्मा फुल्यांचे विचार, त्यांनी सांगितलेला सार्वजनिक सत्यधर्म यांचे चिकित्सक अध्ययन करण्यात आले आहे. समाजशास्त्राचा विज्ञानवादी संशोधक या नात्याने महात्मा फुलेंनी अभिप्रेत असलेल्या सार्वजनिक सत्यधर्माचे स्वरूप उकल करून मांडण्याचा प्रयत्न केला. भारतीय समाजात पूर्वापार रूढ असलेल्या धर्माच्या संकल्पना उध्वस्त करणारे तत्वज्ञान महात्मा फुलेंनी मांडले. धर्म मानवी समाजातील एक महत्वाची सामाजिक संस्था आहे. धर्माचे अध्ययन वेगवेगळया पध्दतीने करता येईल. मानववंशशास्त्रीय, मानसशास्त्रीय, समाजशास्त्रीय अशा तीन प्रकारे धर्माचे दृष्टीकोण अभ्यासले जातात. महात्मा ज्योतीबा फुले यांच्या वाङमयीन लेखनाचा प्रारंभ मुळात धर्माचिकित्सेतूनच झालेला आहे. सार्वजनिक सत्यधर्म हा त्यांचा शेवटचा ग्रंथ धार्मीक विचारांना स्पष्ट करतो. ब्राम्हणांचे कसब, शेतकऱ्यांचा आसुड, सार्वजनिक सत्यधर्म, अखंडादि काव्य रचना, सत्यशोधक समाजोक्त मंगलाष्टक इत्यादी पुस्तकांमधुन समाजातील धार्मीकतेचे वास्तववादी स्वरूप महात्मा फुल्यांनी उघड केले.

भारतातील सामाजीक क्रांतीचे अग्रदूत म्हणून महात्मा फुल्यांचे नाव प्रसिध्द आहे. आधुनिक काळातील सामाजिक सुधारणांचे विचार महात्मा फुल्यांनी मांडलेत. वर्ण व्यवस्था, जातीव्यवस्था, शुद्रातिशुद्र, ब्राम्हणशाही, स्त्रीशिक्षण, स्त्री सुधारणा इत्यादी महत्वपूर्ण विषयांवर अत्यंत मूलगामी स्वरूपाचे विचार मांडलेत. त्यांनी आपल्या जिवनकार्यातून सुधारणांची सुरवात केली त्यामुळे त्यांना कर्ते सुधारक म्हटले जाते. भारतात स्त्री शिक्षणाची मूहूर्तमेढ रोवण्याचे कार्य त्यांनी केले. ज्योतीरावांनी शिक्षणाचे महत्व ओळखले आणि शुद्रातिशुद्रांना व स्त्रियांना शिक्षणाशिवाय तरणोपाय नाही हे जाणले.

1 जानेवारी 1848 ला त्यांनी पुण्याच्या भिडे वाडयात पहिली मुलींची शाळा काढली. इथे शिकविण्यासाठी शिक्षक मिळत नाही असे बघून आपल्या पत्नीस सावित्रीबाईस शिकविले. भारतातील पहिल्या स्त्रि शिक्षिका म्हणून सावित्रीबाई पुढे प्रसिध्द झाल्या. विधवा पुर्नविवाहाला चालना मिळावी आणि विधवांपासून जन्माला आलेली मुले व स्वतः विधवा स्त्रियांच्या संगोपनासाठी 'बालहत्या प्रतिबंधक गृहाची' सुरूवात केली. 1864 मध्ये अत्यंत कर्मठ समजल्या जाणाऱ्या पुण्यांच्या भिंतीभिंतीवर घोषणा लिहीली ''विधवांनो इथे येवून गुप्तपणे आणि सुरक्षितपणे बाळंत व्हा. तुम्ही आपले मूल न्यावे किंवा इथे ठेवावे हे तुमच्या खुशीवर अवलंबून राहील. मुलाची काळजी अनाथालय घेईल.'' 1868 मध्ये पाण्याचे भयंकर दुष्काळ पडले. यावर्षी अस्पृश्यांची पाण्यासाठी होणारी दैनावस्था पाहून आपल्या घराचा हौद अस्पृश्यांना खुला केला. शुद्रातिशुद्र, शेतकरी, कष्टकरी समाजाच्या कल्याणासाठी कार्य करीत असतांना भोळया भाबडया समाजाला धर्माच्या नावावर कसे लुबाडले जाते ते बघून महात्मा फुल्यांचे मन विषन्न होत असे. 24 सप्टे. 1873 रोजी त्यांनी सत्यशोधक समाजाची स्थापना याच हेतूने केली. 11 मे 1888 रोजी मांडवी येथील कोलीवाडा येथे ज्योतीरावांचा सत्कार समारंभ आयोजित करून त्यांना टाळयांचा गजरात 'महात्मा' ही पदवी जनतेने उत्स्फुर्तपणे समर्पीत केली. तेंव्हा ज्योतीरावांचे अंतःकरण भरून आले. ते म्हणाले 'माझ्या कनिष्ठ आणि दलित बंधुच्या बाबतीत जे माझे कर्तव्य होते ते मी केले. त्यासाठी मी झगडलो, लढलो! माझ्या अनुयायांनी सत्यशोधक समाजाच्या कार्याचा आणि संदेशाचा अदम्य उत्साहाने, नेटाने आणि चिकाटीने खेडयापाडयातून प्रसार करावा.' 1888 मध्ये अर्धांग वायूमुळे जोतीराव अशक्त झाले तरीही डाव्या हाताने लिहिण्याचा सराव करून त्यांनी 'सार्वजनिक सत्यधर्म' हा अनमोल ग्रंथ लिहीण्यास सुरवात केली. व मार्च 1189 ला हा ग्रंथ लिहून पूर्ण केला.

महात्मा फुले यांनी ओळखले होते की, जोपर्यंत हिंदू धर्माचे स्त्री, शुद्र आणि अतिशुद्र हयांच्या विरोधी असलेले तत्वज्ञान नाकारले जात नाही तो पर्यंत स्त्री किंवा शुद्र आणि अतिशुद्र हयांच्या स्वातंत्र्याचा विचार या देशात रूजू शकणार नाही. म्हणून त्यांनी हिंदू धर्मग्रंथावर आणि तत्वज्ञानावर प्रखर टिका केली. भारतीय समाजाला उद्‌बोधक असे तृतीय रत्न छत्रपती शिवाजी महाराज यांचा पोवाडा, विद्याखात्यातील ब्राम्हण, पंतोजी पोवाडा, ब्राम्हणाचे कसब, गुलामगीरी, शेतकऱ्यांचा आसूड, इशारा, अखंडादि काव्यरचना इत्यादी पुस्तके लिहिली.

'महात्मा फुल्यांची धर्मचिकित्सा' या अभ्यासपूर्ण पुस्तकात लेखक डॉ. नारायण तु. कांबळे यांनी महात्मा फुल्यांच्या सार्वजनिक सत्यधर्माचे खरे स्वरूप अभ्यासले आहे. महात्मा फुल्यांच्या धर्मविषयक समग्र विचारसरणीचे अधिष्ठान असलेला हा ग्रंथ आहे. व्यक्तीच्या आत्मचिंतनामधुनच त्याच्या सभोवतालचे जग निर्माण होत असते. महात्मा फुल्यांच्या मते आत्मचिंतन करणारा मनुष्य स्वतःवरून जगाची ओळख करतो. आपण इतरांशी कसे वागतो, त्यावरच आपल्याशी इतर कसे वागतात हे ठरते अशी त्यांची नैतीक धारणा असल्याचे मत लेखक प्रतिपादीत करतात.

हा ग्रंथ एकुण पाच प्रकरणांमध्ये विभाजीत केलेला आहे. प्रथम प्रकरण प्रस्तावनेचे आहे. व्दितीय प्रकरणात महाराष्ट्रातील धर्मविषयक चळवळींचा आढावा घेतलेला आहे. तीसरे प्रकरण मुख्यतः महात्मा फुल्यांची धर्मचिकित्सा आहे. चवथ्या प्रकरणात लेखकांनी महात्मा फुल्यांच्या सार्वजनिक सत्यधर्माची सांगोपांग चर्चा केलेली आहे. आणि पाचवे व शेवटचे प्रकरण म्हणजे 'महात्मा फुल्यांचे धर्मविषयक विचार : एक समाजशास्त्रीय आकलन' या संशोधनाचे निष्कर्ष आहेत.

धर्म आणि समाज यांचा अन्योन्य संबंध आहे. मानवाच्या श्रध्दा आणि गरजेतूनच धर्माची निर्मिती झालेली आहे निसर्गपुजक मानवजातीपासून ही धारणा आजतागायत सुरू आहे. धर्म या सामाजिक संस्थेचा अभ्यास अनेक पाश्चिमात्य विचारवंतानी मांडला टेलर, मॅक्समूलर ऑगष्ट कॉम्ट, डरखाईम, मॅक्सवेबर यांचे विचार महत्वपूर्ण ठरतात. लेखकांनी पहिल्या प्रकरणात वरिल सर्व विचारवंताच्या विचाराचा आढावा घेतला आहे.

सर्व मानवी समाजात प्रकर्षाने आढळणारी एक सामाजिक संस्था म्हणून धर्माकडे पाहिले जाते. या पार्श्वभूमीवर प्रस्तूत ग्रंथात समाजशास्त्रीयदृष्टया धर्म एक मुलभुत सामाजिक संस्था म्हणून अध्ययन केलेले आढळते. महात्मा फुल्यांनी केलेल्या धर्म चिकित्सेला न्याय देण्यासाठी सार्वजनिक सत्यधर्माचाही अभ्यास केलेला आहे. तत्कालीन समाजव्यवस्था जातीवर आधारित असल्यामुळे श्रेष्ठ कनिष्ठतेवर समाज आधारित होता. कनिष्ठ जाती व अतिशुद्रांना अध्ययन व अध्यापनाचा अधिकार नव्हता संस्कृत शिकण्याचा अधिकार फक्त ब्राम्हण वर्णाला होता. स्त्री शिक्षणावर सुध्दा पूर्ण बंदी होती. अशा सामाजिक परिस्थितीतील धर्माची चिकीत्सा करतांना धर्माचे स्वरूप कोणते ते अभ्यासने गरजेचे ठरते. धर्माचे दोन प्रकारांनी वहन केले जायचे. सैध्दांतिक धर्म जो शंकराचार्यांच्या अव्दैत तत्वज्ञानावर आधारलेला होता तो फक्त ब्राम्हणांनाच माहित होता. सामान्य जनतेसाठी धर्माचा आचरणात्मक प्रकार अस्तित्वात होता. वेगवेगळी व्रतवैकल्ये, उपास–तापास, अस्पृश्यतेचे नियम, वेगवेगळे सण–समारंभ, उत्सव, पूजा, अर्चना, भक्ती इत्यादी मार्गाने वहन केला जात होता. परंतू आचरणात्मक धर्मामध्ये अंधश्रध्दा मोठया प्रमाणात होती. याच अंधःश्रध्देतून वेगवेगळया जाती आणि पंथाचा उदय झाला. धर्माच्या बाबतीत ब्राम्हण सांगेल तेच सत्य अशी अवस्था सामान्य माणसाची होती. या पार्श्वभूमीवर हिंदू धर्माची चिकित्सा करणे आणि तीचे वास्तविक स्वरूप उघड करणे महात्मा फुल्यांसाठी सोपे नक्कीच नव्हते.

प्रस्तावेनच्या पहील्या प्रकरणात लेखक धर्माची व्याख्या मांडतात : रॉबर्टसन, दुरखीम, मॅलीनोव्हस्की इत्यादी विचारवंतानी अधोरेखीत केलेल्या धर्माची व्याख्या इथे सविस्तर दिलेली आहे. पुढे धर्माची कार्ये मांडतांना लेखक समाजाच्या विकासास धर्म साहाय्यक आहे. धर्मामुळे समाजाचे नियमन व नियंत्रण होते, धर्म लोकांचे व्यवहार सुरळित चालवितो. असे विचार व्यक्त करतात. धर्माच्या प्रकार्याबरोबरच धर्माची अपकार्ये, सुध्दा इथे विषद केलेली आहेत. एखाद्या धर्माची तत्वे, नियम कितीही योग्य असतील आणि ते काही विशिष्ट समुदायापुरतेच मर्यादित असतील तेव्हा त्याच समाजातील इतर समुहाच्या बाबतीत ते अन्यायकारक ठरते म्हणून धर्माच्या स्वरूपाचे स्पष्टीकरण कार्यात्मक दृष्टिकोणातून मांडले जाते त्यावेळेस वरील बाबी स्पष्टपणे जाणवत असल्याचे लेखक अधोरेखीत करतात.

याच प्रकरणात पुढे महात्मा फुले यांचे धर्मविषयक विचार व्यक्त करण्यात आले आहेत. महात्मा फुल्यांचा सामाजिक तत्वज्ञानाच्या केंद्रभागी धर्म विषयक विचार होते. त्यांच्या लेखनात मानव निर्मिकाविषयीची श्रध्दा भरलेली आढळून येते. महात्मा फुल्यांनी धर्मविषयक विचारांमध्ये एकीकडे भारतीय समाजातील वर्णव्यवस्था, जातीव्यवस्था, गुलामगीरी इत्यादीव्दारे सामाजिक जीवन बंदिस्त करण्यात हिंदू धर्म हा कसा करणीभूत ठरतो हे दाखविण्याचा प्रयत्न केलेला आहे तर दुसऱ्या बाजूला त्यांनी आपल्या धर्मचिंतनातून उदयास आलेल्या स्वतंत्र अशा सार्वजनिक सत्यधर्माबद्दलचे विचार मांडले आहे. भारतीय समाजातील विषमतेस, गुलामगिरीस व अन्यायास हिंदू धर्म हाच कारणीभूत आहे. धर्मग्रंथ मानवाने आपल्या स्वार्थापोटी निर्माण केलेत असे सर्वसामान्य लोकांना महात्मा फुले सांगत होते. मानवी दुःखाचे, विषमतेचे मूळ समाजव्यवस्थेमध्ये नसून व्यक्तिंच्या गत जन्मातील वर्गामध्ये आहे असे प्रतिपादन करणारा दैववाद फुले यांनी नाकारला होता. शुद्र, अतिशुद्र, शेतकरी कामगार, स्त्रिया अशा सर्वच समाज घटकांविषयी महात्मा फुले यांनी अत्यंत सम्यक, तर्कनिष्ठ आणि बुध्दीप्रामाण्य भूमिका मांडली असे मत लेखक व्यक्त करतात.

प्रकरण दुसरे म्हणजे 'महाराष्ट्रातील धर्मविषयक चळवळी' होय. महाराष्ट्राला समाजसुधारकांची फार प्राचीन परंपरा लाभलेली आहे. यात अनुक्रमाने महात्मा ज्योतीबा फुले, लोकहितवादी, कर्मविर शिंदे, छत्रपती शाहू महाराज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर इत्यादी समाजसुधारकांची नावे घेता येतील. महात्मा फुले यांनी स्वातंत्र्य, समता, बंधुता व मानवी मुल्यासंबंधी प्रथम प्रयत्न सुरू केले. महाराष्ट्रातील सामाजिक सुधारणांची सद्यस्थिती जाणून घेण्यासाठी सुधारणा चळवळींचा इतिहास जाणून घेणे गरजेचे ठरते असे मत लेखक व्यक्त करतात. यात पुढे ते सामाजिक चळवळींची व्याखा प्रस्तुत करतात. टर्नर, व किनीमन, हर्बर्ट ब्ल्युमर, जॉन विल्सन इत्यादींच्या व्याख्यांचा आढावा इथे घेतलेला आहे.

भारताच्या इतिहासात 19 व्या शतकाच्या आरंभापासूनचा काळ आधुनिक कालखंड समजला जातो. इंग्रजांच्या शासनामुळे सुशिक्षीत नवीन वर्ग उदयास आला. हा वर्ग बुध्दिवादी दृष्टिकोणातून विचार करू लागला. समाजातील रूढी व अंध श्रध्दा यांच्यावर टिका करू लागल्या. सामाजिक सुधारकांची भारतीय समाजाला असलेली गरज जाणवू लागली. ब्रिटीश कालखंड सामाजिक प्रबोधनाला अनुकूल होता याच काळात भारतात सामाजिक सुधारणा राजकीय आणि सामाजिक संदर्भात पुर्नरचनेचा विचार मांडण्यात आला. याच काळात सामाजिक राजकीय सुधारकांचा वेग वाढला. लेखकांनी राजा राममोहन रॉय, लोकहितवादी, गोपाळा हरी देशमुख, महादेव गोविंद रानडे, स्वामी दयानंद सरस्वती,

गोपाळ गणेश आगरकर, स्वामी विवेकानंद इत्यादी समाजसुधारकांच्या विचारांवा आढावा या प्रकरणात घेतलेला आहे.

ऐकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात समाजात नव्या शक्ती उदयास आल्या. त्यांच्या स्वरूपात थोडाफार बदल विसाव्या शतकापर्यंत झालेला आढळतो यामध्ये प्रामुख्याने प्रार्थना समाज, आर्य समाज, सत्याशोधक समाज या चळवळींचा उल्लेख केलेला आहे. आत्माराम दादोबा तर्खडकर आणि भास्कर दादोबा तर्खडकर हया बंधुनी विश्वबंधुत्वाच्या भावनेतून प्रार्थना समाजाची स्थापना केली. ईश्वरी अस्तित्वाचा स्विकार, धार्मिक सुधारणा, सामाजिक प्रबोधन ही प्रार्थना समाजाची त्रीसुगी होती. प्रार्थना समाजाला मुर्तीपुजा मान्य नव्हती प्रार्थना समाजाने संतांचा भक्तीभाव महत्वाचा मानला होता. सामाजिक समतेवर त्यांचा विश्वास होता. प्रार्थना समाजाने जातीभेद मिटविणे, स्त्रि शिक्षणाचा प्रसार करणे विधवा विवाहास मान्यता देणेव बालविवाहास बंदी घालणे. अशा सुधारणा केल्या. पुढे लेखक आर्य समाजाविषयी चर्चा करतात. स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी 1875 मध्ये आर्य समाजाची स्थापना केली होती. वेदांच्या विचारात आणि तत्वज्ञानात सर्व जगाचे ज्ञान अशी दयानंदाची धारणा होती. वेद प्रामाण्यावर त्यांचा सर्व भार होता. धर्म आणि परमेश्वर यांच्या श्रध्देशी आर्य समाजाची मूलतत्वे निगडीत आहेत. आर्य समाजाने अस्पृश्यतेचा धिक्कार केला. वेदांच्या सहाय्याने समाजाला सामर्थ्यवान बनवून सामाजिक संघटन बळकट करण्याचा विचार मांडला. पुढे लेखक आर्य समाजाने केलेल्या सामाजिक सुधारणांचा उहापोह करतात. प्रार्थना समाज व सत्यशोधक समाजात साम्य असलेले आढळते. सत्यशोधक समाजाच्या कार्याचा आवाका प्रार्थना समाजाच्या तुलनेनी अतिशय व्यापक स्वरूपाचा होता. सत्यशोधक समाजाने धार्मीक सीमारेषा ओलांडून व्यक्ति जीवनातील विविध क्षेत्रात स्पर्श करणाऱ्या सर्वच क्षेत्रात एक वेगळा ठसा उमटवला. मुंबई व पुण्यास अनुक्रमे 1867 व 1870 साली स्थापन झालेल्या प्रार्थना समाज महात्मा जोतीबा फुले यांनी पाहिली. ब्राम्ही समाज, आर्य समाज यांची विचारसरणीही त्यांनी अभ्यासली दिनदुबळया समाजाला शिक्षण मिळावे, गुलामगीरीतुन त्यांची सुटका व्हावी, एकेश्वरी मताचा सत्यधर्म त्यांनी आचरणात आणावा म्हणून महात्मा फुले यांनी 24 सप्टें., 1873 ला सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली. महात्मा फुल्यांना अभिप्रेत असलेला सत्याशोधक समाज सामाजिक समतेचा पुरस्कार करतो. हिंदू धर्मातील थोतांड आणि अंधश्रध्दा फुल्यांना मान्य नव्हत्या. त्यांना समताधिष्ठित समाजव्यवस्था हवी होती. महात्मा फूल्यांना त्यांचे विचार व कर्तृत्वाला स्थिर व संघटीत स्वरूप प्राप्त करून देण्यासाठी धार्मिक, सामाजिक विषमतेविरूध्द लढा देण्यासाठी शुद्रातिशुद्रांमध्ये एकता निर्माण करण्यासाठी समतेवर आधारीत समाज स्थापन करण्यासाठी धर्मातील उच्चवर्णियांची मध्यस्थी संपविण्यासाठी सत्यशोधक समाजाची स्थापना करणे गरजेचे वाटत होते.

सत्यशोधक चळवळ भारतीय समाजव्यवस्थेतील जातीप्रथेला कडाडून विरोध करते. जन्मतः स्वतंत्र असलेला माणूस जातीमुळे गुलाम होतो. काही लोक स्वातंत्र्याचा उपभोग घेतात तर काहींना स्वातंत्र्याचा अजिबात स्पर्श नाही हा भेदभाव फुल्यांना मान्य नव्हता. ते न्यायाचे व सत्याचे पुरस्कर्ते होते. ब्राम्हण व ब्राम्हणेत्तर सुधारकांमधील मुख्य तफावत स्पष्ट करतांना लेखक म्हणतात. ब्राम्हण सुधारकांचे प्रश्न व समस्या पांढरपेशा उच्चवर्णिय समाजाशी निगडीत होते तर ब्राम्हणेत्तर चळवळ ब्रम्हणांची धर्मग्रंथ व त्यावर आधारलेल्या हिंदू धर्माच्या समाजरचनेच्या विरोधात होती.

तिसरे प्रकरण हे या ग्रंथाचा गाभा आहे. महात्मा फुले ज्या शुद्रातिशुद्रांना सुधारलेल्या ब्रिटिश राज्यातील आणि ब्राम्हणी धर्माच्या आडपद्यातील गुलामगीरीतुन मूक्त करू इच्छित होते, तो समाज धर्मावर प्रामाणिक विश्वास असलेला होता. धर्मावर अद्यावत टिका केल्यास माणसे दुखावतात हे जाणून महात्मा फुले धर्मचिकित्सेकडे वळले. त्यांच्या काळात उपलब्ध असलेल्या साधनांच्या आधारे मानव जातीचा इतिहास त्यांनी अभ्यासला होता. महात्मा फुले त्यांच्या सार्वजनिक सत्यधर्माचे महत्व सांगतांना त्यांनी समाजातील व राजकारणातील दांभिकपणा शोधुन त्यावर आसूड ओढले हे समजून घेणे गरजेचे आहे. त्यांनी विशिष्ट धर्मावरच टीका केली नाही. त्यांचा राग सामाजिक व्यवस्थेवर होता. मानवी व्यवस्थेला तथाकथीत धर्ममार्तंडांनी देवाच्या आज्ञेचे स्वरूप दिले होते. त्याविरूध्द त्यांचा रोष होता. त्यांचा संघर्ष विशिष्ट मनोवृत्तीशी आहे. जन्माने मानव मानवात कोणताच भेद नसतांना मानवानेही तो मानू नये असे त्यांचे मत होते. महात्मा फुलेंचा धर्म समतेवर आधारलेला आहे. स्वतःचा धर्म श्रेष्ठ आणि दुसऱ्याचा कनिष्ठ असे मानता कामा नये याबाबत महात्मा फुले म्हणतात.

जो तो म्हणे माझा धर्म शेकला ।
गर्वाने फुगला जगामाजी ।
कोणत्या धर्मास । जगी धारा द्यावा ।
संसारी पाळावा । जोती म्हणे ।

प्रत्येक धर्माने स्वतःचेच श्रेष्ठत्व मानले व दुसऱ्या धर्मास कनिष्ठ मानले तर कोणता धर्म आचरणात आणावा हा प्रश्न मानवालाच पडतो. धर्माचा गर्व बाळगला तर माणूस स्वतःच्या धर्माचे व समाजाचे कल्याण करू शकत नाही असे महात्मा फुले म्हणतात. मानवाने धर्म, राज्य, जात यावरून भेदभाव मानू नये, सत्याने वर्तन करावे आणि सर्वांनी सुखी व्हावे असे विचार मांडतांना महात्मा फुल्यांनी हिंदू धर्मव्यवस्थेतील गुणदोषांना ब्राम्हण जबाबदार आहेत असे मत मांडले आहे. धर्माचा दुरूपयोग करणाऱ्या ब्राम्हणांवर त्यांनी प्रहार केला. येथे लेखक हे नमूद करतात की, महात्मा फुल्यांचे धर्मविषयक विचार मांडतांना केवळ ब्राम्हणावर टिका करणारे महात्मा फुल्यांचे विचार अभ्यासणे एकांगी ठरेल, मग ते संशोधन पूर्वग्रह दुषीत ठरेल त्यामुळे पूर्वग्रह, सांस्कृतीक अहंकार, संकुचित उद्दिष्टये यासारखी किल्मिषे दूर ठेवूनच महात्मा फुल्यांच्या विचारांचे मुल्यमापन केले तर ते अधिक संयुक्तीक ठरेल.

महात्मा फुल्यांनी हिंदू धर्मातील अनेकेश्वरवाद, मूर्तीपूजा, व्रतवैकल्य आणि कर्मकांडावर टीका केलीच परंतू त्याची स्वर्ग–नरक, आत्मा, परमात्मा, पुर्नजन्म, कर्मविपाक सिध्दांत अशा मुळ धारणांवरही टीका

केली. हिंदू धर्माचे हे विकृत स्वरूप जातपात, स्पृश्य–अस्पृश्य भेद यांना जबाबदार आहे. बहुसंख्य समाजाचे शोषण करणे, त्यांना धर्माच्या नावावर मूर्ख बनविणे हेच ब्राम्हणाचे कार्य होते. हिंदू धर्म म्हणजे ब्राम्हणाच्या शोषण नितिचेच गोंडस नाव आहे, असे महात्माफुले प्रतिपादन करतात.

महात्मा फुल्यांची हिंदू धर्मावरील टीका एवढी प्रखर व चौफेर आहे की, त्यांनी दाखविलेल्या चूका किंवा दोष वगळून धर्म सुधारणा करावयाची म्हटल्यास काहीच उरत नाही. म्हणूनच त्यांनी हिंदू धर्मापेक्षा बुध्दीप्रामाण्यावर आधारित 'सार्वजनिक सत्यधर्माची' स्थापना केली. बहुजन समाजावर अन्याय करणारी जातीव्यवस्था कां व कशी टिकून राहीली याचे उत्तर शोधतांना फुले म्हणतात ब्राम्हणांनी बहुजन समाजास गुलाम आणि विभाजीत करण्यासाठी जातीव्यवस्थेची रचना केली. फुल्यांचे हे विचार किती कालतर्कसंगत आहेत. आजही समाज विषमतेवर आधारित आहे. महात्मा फुल्यांना अभिप्रेत असलेले जाती–जमातीत कोणत्याही प्रकारचे व्यवहार होत नाहीत. थोडासा बंडखोरपणा वेगळया जाती निर्माण करतो. कनिष्ठ जातींची प्रगती रोखण्यासाठी उच्च जाती प्रयत्न करतांना दिसतात. जातींच्या भिंती अधिक कठोर, अधिक चिरेबंदी होत आहेत अशा पार्श्वभूमीवर महात्मा फुलेंचे धार्मिक विचार समजून घेणे अधिकच गरजेचे आहे. लेखकांनी पुढे महात्मा फुल्यांच्या धर्ममिमांसेची तत्वे स्पष्ट केली आहेत. बुध्दीप्रमाण्यवाद, धर्माचे समाजशास्त्रीय विश्लेषण आणि इहवादी दृष्टिकोण ही महात्मा फुल्यांच्या धर्ममिमांसेची वैचारिक त्रिसुत्री म्हणता येईल. इतर प्राण्यांच्या तुलनेत मानव प्राणी बुध्दीमान असतो त्याने अनेक गोष्टींची चिकित्सा बुध्दीच्या कसोटीवर तपासून पाहीले तर त्याची मानसीक गुलामगीरीतून सुटका होवू शकते. ब्राम्ही समाज किंवा प्रार्थना समाज हिंदू धर्माची बुध्दीप्रामाण्य अबाधित ठेवण्यात धन्यता मानतात असा आक्षेप महात्मा फुले घेतात. जातीव्यवस्था ही केवळ समाजरचना नसून ती एक मानसिकता आहे. ही मानसिकता ज्या गृहितकांवर आधारित होती ती तमाम गृहितके निकालात काढणे हे महात्मा फुल्यांच्या धर्ममिमांसेचे प्रयोजन होते असे मत लेखक मांडतात. माणूस हा महात्मा फुल्यांच्या एकुण विचारांच्या केंद्रस्थानी आहे. त्यांच्या धर्मविषयक विचारात नीतितत्वावर अधिक भर दिलेला आहे. समाजाची नवीन सांस्कृतीक पूर्नरचना त्यांना अपेक्षित होती. धर्मातून राजकारण करणाऱ्या ब्राम्हणांना महात्मा फुल्यांनी कपटी व कारस्थानी मानले. यांच्या तावडीतून बहुजन समाजाची सूटका करण्यासाठी धर्मचिकित्सा महत्वाची मानली. धर्माच्या नावावर होणारी बहुजन समाजाची आर्थीक पिळवणूक आणि नैतिक अधोगती परंपरेच्या बुरख्याआड दडवली जाते हेही त्यांना ठावूक होते. महात्मा फुल्यांचे धर्मसबंधातील तत्वज्ञान हे त्यांच्या आयुष्यभरातील घटनांचा, अनुभवांचाच परिपाक होता फक्त विचार करून व तो मांडून मोकळे होणारे ते विचारवंत नव्हते. भारतीय समाजातील जातीच्या व धर्माच्या प्रभावामुळे ज्या वाईट प्रथा व चालीरिती निर्माण झाल्या त्या मोडून काढून समतेवर आधारित नवीन समाज निर्माण करणे आवश्यक होते. समताधिष्ठीत समाज निर्मितीसाठी महात्मा फुल्यांनी खालील त्रीसुत्री कार्यक्रमांवर भर दिला होता. 1) देव व भक्त यामध्ये मध्यस्थाची गरज नाही. अशा संधी साधू भटा–भिक्षुकांपासून सामन्य जनतेची सुटका करणे. 2) जमीनदार व सावकार यांच्या मगरमिठीतून शेतकऱ्यांची सूटका करणे. 3) शिक्षण सर्वांना सहज प्राप्त व्हावे व सर्वांनी शिक्षण घ्यावे म्हणून प्रयत्न करणे.

सत्याशोधक समाजाचा वरिल त्रिसुत्री कार्यक्रम अत्यंत क्रांतीकारी होता. या विचारांमुळे संपूर्ण समाजव्यवस्था बदलून जाईल अशी अपेक्षा महात्मा फुल्यांना होती. महात्मा फुल्यांनी इश्वराला निर्मिक असे संबोधले. निर्माणकर्ता, उत्पन्नकर्ता इत्यादी प्रकारे त्यांनी वर्णन केले आहे. सत्य हाच ईश्वर आहे, असेही ते म्हणतात. त्यांनी देव आणि भक्त यांच्या मध्ये मध्यस्थी करणाऱ्यांना पराकोटीचा विरोध केला. एक ईश्वर, एक धर्म अशी त्यांची सत्यधर्माची कल्पना होती. बुध्दनिष्ठ व विवेकनिष्ठ कसोटीवर हिंदू धर्मातील विविध संकल्पना कधीच टिकू शकत नाहीत असे महात्मा फुल्यांचे स्पष्ट मत होते.

महात्मा ज्योतीबा फुले यांच्या धार्मिक विचारांची वैशिष्टये स्पष्ट करतांना लेखक म्हणतात, महात्मा फुल्यांना धर्म हा ईश्वर निर्मित असतो ही संकल्पना मान्य नाही. तसेच धर्मग्रंथाची निर्मिती ईश्वराने केली यावरही त्यांचा अजिबात विश्वास नाही. परंतू ज्योतीबा ईश्वर विरोधी होते असेही नाही त्यांनी अत्यंत श्रध्देने व मनोभावाने ईश्वराचे अस्तित्व मानले आहे. त्यांनी ईश्वराला 'निर्मिक' हा शब्द वापरला आहे. लेखकाने फुल्यांच्या ईश्वर मान्य किंवा अमान्य करण्याच्या विचारांचा उहापोह करतांना आ. ह. साळूंके यांचे महात्मा फुल्यांच्या संदर्भातील विचारही व्यक्त केले आहेत. दुसरे वैशिष्टय म्हणजे धर्म हेच भारतातील गुलामगीरीचे मुख्य कारण आहे असे महात्मा फुले म्हणतात. धार्मीक गुलामगीरीला सुरूंग लावण्याचे कार्य महात्मा फुल्यांनी केले. तीसरे वैशिष्टय म्हणजे आत्मा, पुर्नजन्माच्या कल्पना या धार्मिक असू शकत नाहीत असे महात्मा फुल्यांचे ठाम मत होते. तसेच त्यांनी पाप–पुण्याची संकल्पना अमान्य केली. धर्माच्या विरोधात वागणे हेच पाप आहे असे त्यांचे मत होते. कोणत्याही व्यक्तीवर अन्याय करणे हे पाप आहे. चौथे वैशिष्टय लेखक अधोरेखीत करतात ते म्हणजे धर्माचा विश्वास कर्तृत्वावर असावा दैवावर अथवा देवावर नाही. धर्माला माणसाने निर्माण केले धर्माने मानसाला नाही. मानवाने निर्मिलेला धर्म हा कालपरत्वे परिवर्तनीय असायला हवा. धर्माचा संबंध पुरोहीतांच्या उपजिविकेची सोय होईल अशी व्यवस्था करून ठेवलेली आहे. महात्मा फुल्यांनी सार्वजनीक सत्यधर्माच्या तत्वज्ञानामध्ये परधर्माबद्दल आदर व प्रेम बाळगण्याचे आवाहन केल्याचे दिसते. हिंदू धर्मात राहून मुस्लीम धर्माचे ते स्वागत करतात. धर्म कोणताही असो त्यातील चांगुलपणाचे स्वागत व्हायला पाहीजे आणि हेच महात्मा फुल्यांनी केले. मुसलमानामध्ये नीतीने वागणारे बहुतेक आहेत असे त्यांचे मत होते. त्यांनी महंमद पैंगबरावर पोवाडा लिहिला आहे.

महात्मा फुल्यांनी आपल्या धर्मविषयक विचारांमध्ये एका बाजुला हिंदू धर्मातील वर्णव्यवस्था, जातीव्यवस्था इत्यादीमुळे मानवी सामाजिक जिवन अधिक मर्यादित झाले असे मत प्रतिपादीत केले तर दुसऱ्या बाजुने स्वातंत्र्य, समता, सत्यावर आधारलेल्या सार्वजनिक सत्यधर्माची निर्मिती करून नवीन समाज निर्मिती करण्याचे प्रयत्न केलेत.

या ग्रंथाचे चौथे प्रकरण म्हणजे 'महात्मा फुलेंचा सार्वजनिक सत्यधर्म' हे होय. या प्रकरणात लेखकांनी सत्यशोधक समाजाची निर्मिती, त्यामागील उद्देश, सार्वजनिक सत्यधर्म या पुस्तकाच्या निर्मितीमागील महात्मा फुल्यांचे विचार स्पष्ट केलेले आहेत. लेखक म्हणतात सत्यशोधक समाज ही महात्मा फुल्यांनी आपल्या धगधगत्या ध्येयवादाच्या अविष्कारासाठी निर्माण केलेली संस्था होती. सामाजिक पुर्नरचनेसाठी मुख्यतः त्यांनी सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली होती. सार्वजनिक सत्यधर्माची कल्पना त्यांनी 1899 मध्ये सार्वजनिक सत्यधर्म या पुस्तकात मांडली. सार्वजनिक सत्यधर्म म्हणजे धर्म हा सत्यावर आधारित असावा आणि तो सार्वजनिक असावा असे महात्मा फुल्यांचे मत लेखक इथे उद्घृत करतात. महात्मा फुल्यांच्या मनात आदर्श कल्याणकारक धर्माची जी संकल्पना होती तिला अनुसरून त्यांनी लोकांपुढे सार्वजनिक सत्यधर्म ठेवला. आपल्या देशातील शुद्रातिशुद्र आणि शुद्र ब्राम्हणांनीही तो स्विकारावा अशी त्यांची इच्छा होती. तसेच ख्रिस्ती, मुस्लीम इत्यादीनींही तो स्विकारावा आणि सर्व मानवांचा एकच धर्म असावा असेही त्यांना वाटत होते. लेखक 'सार्वजनिक सत्यधर्म' या ग्रंथाला महात्मा फुल्यांच्या वैचारिक अभिव्यक्तिचा व तत्वज्ञानाचा उच्चांक म्हणतात. एवढी व्यापक विश्वधर्माची संकल्पना एका लहानशा पुस्तक रूपाने लिहिण्यामागे महात्मा फुले म्हणतात की 'हे ग्रंथ आम्हास विस्ताराने लिहावयाचा होता, परंतु एकंदर सर्व मानव स्त्री–पुरूषांस प्रपंच आवरून जर हा ग्रंथ त्यास वाचता न येईल, तर एकंदर सर्व रिकामटेकडे धुर्त त्यास लुटून खातील.' सार्वजनिक सत्यधर्माची महत्वाची तत्वे म्हणून सत्यवर्तन, निर्मिक आणि समानता ही आहेत. सत्यवर्तनाचे 33 नियम महात्मा फुल्यांनी सांगितले आहेत. या प्रकरणात फुल्यांचे धर्म विषयक विचार, ईश्वर विषयीची धारणा, मुर्तीपूजा, पदार्थ पुजेला विरोध, दैवी अवताराला विरोध, मंदीर उभारणीला विरोध, मध्यस्थांची गरज नाही, धर्मसंकल्पनेची व्याख्या, नितीतत्वे, पुर्नजन्म, स्वर्गनरक, धर्मग्रंथ, ग्रंथप्रामाण्य, सत्यवर्तन अशा सर्वच विषयाची सांगोपाग चर्चा लेखकांनी केलेली आहे.

ग्रंथाच्या समारोपात लेखक डॉ. नारायण कांबळे आपल्या संशोधनाचा निष्कर्ष नोंदवितांना म्हणतात, 'शैक्षणिक, शेतकरी, स्त्री, दलित विषयक इत्यादी विचारांच्या संबधीत व कृतीच्या मानाने फुल्यांच्या सत्यधर्माला तसा अनुकुल प्रतिसाद मिळाला नाही. याचे कारण म्हणजे भारतीय समाजव्यवस्थेत आजही हिंदू धर्माची मूल्ये खोलवर रूजलेली आहेत. अशा परिस्थिती व या पार्श्वभूमीवर फुलेंनी सांगीतलेला हा नवीन धर्म रूजविणे अतिशय अवघड आहे. अशा विवेकनिष्ठ व सर्वव्यापी धर्माच्या बाबतीत त्याचे आचरण व स्वीकार का होवू शकला नाही, तसेच जनमानसात त्यांच्या सकारात्मक परिणामाची एक विशेष जाणीव कशी निर्माण होईल व त्या दृष्टीने त्यातील मुलतत्वांचे अंतरीकरण कसे होईल हे पाहणे गरजेचे आहे. याची वेगळी मिमांसा होणे अभिप्रेत आहे. महात्मा फुले हे एकोणीसाव्या शतकात जन्मले असले तरी त्यांची ज्वालाग्राही विचारसरणी कित्येक शतकांना प्रेरणा देईल अशी आहे. तळागाळातील समाजाला त्यांच्या अस्तित्वाची आणि हक्काची जाणीव करून देणारे, स्त्री व शेतक–यांचा सदोदित कैवार घेणारे महात्मा फुले केवळ महाराष्टाचेच नव्हे तर भारताचे वैभव आहे. एकोणिसाव्या शतकातील सामाजिक स्थिती, फुल्यांचे समकालीन, सत्यशोधक समाज, फुल्यांची स्त्री चळवळ, फुल्यांची धर्मचिकित्सा, त्यांचे कार्य या विषयातूनच त्यांची तात्विक दिशा स्पष्ट होते. हा अभ्यासाचा स्वतंत्र विषय होवू शकतो. या दृष्टीने भविष्यात याबाबतीत संशोधन होणे महत्वाचे योगदान ठरणारे असू शकते.'

एकंदरीत डॉ. नारायण कांबळे यांचा हा ग्रंथ महात्मा फुल्यांच्या कार्याचा यथोचित गौरव करणारा ग्रंथ आहे. त्यामूळेच हा ग्रंथ अतिशय उद्‌बोधक आणि माहितीपूर्ण आहे यात शंका नाही. डॉ. नारायण कांबळे यांचा 'महात्मा फुल्यांची धर्मचिकित्सा' हा ग्रंथ औरगांबादच्या चिन्मय प्रकाशनाचे श्री. विश्वंभर कुलकर्णी यांनी प्रकाशित केला असुन सरदार यांनी त्याला सुंदर व साजेसे मुखपृष्ठ तयार करून दिले आहे. समाजशास्त्र व इतर मानव्यशास्त्रांच्या प्राध्यापकांनी व विद्यार्थ्यांनी सदरहू ग्रंथ आवर्जून अभ्यासावा असाच आहे.

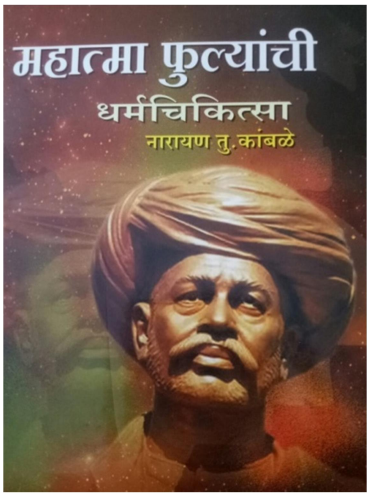

ग्रंथ :– 'महात्मा फुल्यांची धर्मचिकित्सा'
लेखक :– डॉ. नारायण तु. कांबळे
प्रकाशक :– श्री. विश्वंभर कुलकर्णी, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद.
प्रकाशन वर्ष :– 2017
आयएसबीएन :– 978–93–81948–08–8
किंमत :– 120 रूपये.

भंडारा–गोंदिया लोकसभा मतदार संघातील सत्तांतरणाचा चिकित्सक राजकीय अभ्यास

(संदर्भ : 1951–52 ते 2014 लोकसभा निवडणूका)

प्रा. पितांबर भा. उरकुडे, संशोधक विद्यार्थी, रा. तु. म. नागपूर विद्यापीठ, नागपूर

15 ऑगस्ट 1947 ला भारत स्वतंत्र झाला. 26 जानेवारी 1950 रोजी भारतीय संघराज्याचे स्वतंत्र संविधान अमंलात आले. 150 वर्षे भारतावर राज्य करतांना इंग्रजांनी ब्रिटन मधील अनेक राजकीय व्यवस्था व संस्थांचा भारताला आणि भारतीय जनतेला परिचय करून दिला. त्यातील एक अत्यंत महत्वाचा घटक म्हणजे लोकशाही शासन व्यवस्था, ज्यात लोकांचे, जनतेचे राज्य असते. त्यामुळे स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर लोकशाही की अन्य कोणता दुसरा पर्याय असा प्रश्नच भारतीय जनतेसमोर उभा ठाकला नाही. त्यामुळेच आधुनिक संस्थात्मक चौकट असलेल्या संसदीय लोकशाहीचा स्विकार भारताने केला.

वास्तविक पहाता लोकशाहीचे आणि प्रातिनीधिक संस्थाचे भारताला काही फारसे अप्रूप नाही. म्हणजे सांगायचेच झाले तर अगदी प्राचीन म्हणजे वैदिक काळात सुद्धा (सुमारे 3000–1000 ख्रिस्त पूर्व) आपआपसात विचारविमर्श, चर्चा करून सामुदायिकरित्या निर्णय घेणाऱ्या लोकप्रतिनिधींच्या सभा अस्तित्वात होत्याच. ऋग्वेदामध्ये सुद्धा अशाप्रकारच्या सामुदायिक तत्वावर चालणाऱ्या सभा आणि समित्यांचा उल्लेख असल्याचे दिसून येते. गेल्या दोन शतकातील इंग्रजांच्या साम्राज्यवादामुळे आधुनिक अर्थाची संसदीय राज्य प्रणाली आणि अन्य प्रकारच्या वैधानिक संस्था भारतात उदयास आल्या. आणि काळानुरूप त्यांचा विकास होत गेला तसेच त्यांच्यात काही बदलही होत गेले.

आम्ही प्रातिनीधिक संसदीय लोकशाही व्यवस्था स्विकारली आहे. आमच्या राजकीय व्यवस्थेचे प्रतिनीधिक, संसदीय आणि लोकशाही हे तीन अत्यंत महत्वाचे विशेष आहेत. संसदीय हे विशेषण खास करून लोकशाही शासन व्यवस्थेलाच लावले जाते. कारण हया राजतंत्रात देशाची परमोच्च सत्ता ही लोकांनी निवडून दिलेल्या प्रतिनिधींच्या संस्थेमध्ये म्हणजे संसदेत विहीत असते.राज्याच्या शासन व्यवहारात संसदेला असे अग्रस्थान असलेल्या राज्यपद्धतीलाच संसदीय शासन पद्धती असे म्हणतात. भारतीय संविधानानुसार संघाच्या विधान मंडळाला संसद असे म्हणतात. देशाची संपूर्ण राजकीय यंत्रणा याच मध्यवर्ती केंद्राभोवती फिरत असते.

इंग्रजांनी ब्रिटीश भारतासंदर्भात वेळोवेळी जे कायदे तयार केले त्यापैकी 1919 च्या 'गव्हर्नमेंट ऑफ इंडिया ॲक्ट' या कायद्यानुसार भारतात शासन व्यवस्थेत अनेक वैशिष्ट्यपूर्ण बदल व सुधारणा घडवून आणल्या गेल्या. याच कायद्यानुसार केंद्राच्या ठिकाणी असलेल्या इंडियन लॅजेस्लेटिव्ह कौन्सिलऐवजी आता द्विसदनी स्वरूपाची लेजिस्लेटिव्ह कौन्सिल अस्तित्वात आली. त्याची दोन सदने म्हणजे कॉन्सिल ऑफ स्टेट्स (वरिष्ठ सदन) आणि लेजिस्लेटिव्ह असेंबली (कनिष्ठ सदन). पुढे याचे नामाभिधान झाले ते म्हणजे राज्यसभा (वरिष्ठ सदन) व लोकसभा (कनिष्ठ सदन) यापैकी लोकसभा हे देशातील जनतेचे प्रत्यक्ष प्रतिनिधीत्व करणारे सभागृह असल्यामुळे या सभागृहातील सदस्यांना प्रत्यक्ष निवडणूकीद्वारे निवडूण देण्याचा अधिकार भारतीय जनतेला प्राप्त झाला.

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर 26 जाने 1950 पासून भारताचे संविधान अमंलात आले. आणि सैवंधानिक तरतुदीनुसार भारतात 1951–52 या वर्षी स्वतंत्र भारतातील लोकसभेच्या पहिल्या सार्वत्रिक निवडणुकांचे पडधम भारतात वाजू लागले. देशातील निवडणूका पार पाडण्यासाठी स्वतंत्र अशा निवडणूक आयोगाची स्थापना करण्यात आली. निवडणूक आयोगाने पहिल्या लोकसभेवर निश्चित करून दिलेल्या सदस्य संख्येनुसार भारतात लोकसभा मतदार संघाची निर्मिती केली गेली. पहिल्या लोकसभेवर 489 सदस्य निवडून दयायचे ठरले. त्या नुसार भारतात 401 मतदार संघ निर्माण करण्यात आले. या 401 मतदार संघापैकी 314 मतदार संघातून प्रत्येकी 1 उमेदवार तर 86 मतदार संघातून प्रत्येकी दोन उमेदवार निवडून लोकसभेवर पाठवायचे होते.

याच लोकसभा निवडणूक काळात त्यावेळी मध्यप्रदेशात समाविष्ठ असणारा मध्य भारतातील एक महत्वपूर्ण मतदार संघ म्हणजे भंडारा लोकसभा मतदार संघ होय. प्रथम लोकसभा निवडणूकीत ज्याचा क्रमांक 18 होता आणि ज्या 86 लोकसभा मतदार संघातून लोकसभेवर प्रत्येकी दोन प्रतिनिधी निवडून द्यावयाचे होते त्यात भंडारा लोकसभा मतदार संघाचा समावेश होता. अशा रितीने भंडारा लोकसभा मतदार संघाची निर्मिती झाली. 1951–52 पासून ते अगदी अलिकडच्या 2014 पर्यंतच्या सर्व लोकसभा निवडणूकांचे कल लक्षात घेतल्यास भंडारा लोकसभा मतदार संघातील काही बाबी प्रकर्षाने समोर येतात.

1951–52 पासून 1971 पर्यंतच्या सर्व लोकसभा निवडणूकात हा मतदार संघ पूर्णतः कांग्रेस पक्षाच्या पाठीशी खंबीरपणे उभा राहिला आहे. परंतु याच काळात भारतीय राजकारणाच्या दृष्टीने एक फार अप्रिय घटना घडली ती म्हणजे 1954 च्या पोटनिवडणूकीत भंडारा मतदार संघातून भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार डॉ.बाबसाहेब आंबेडकर यांचा झालेला पराभव. हा एक फार मोठा कलंक या मतदार संघावर पडल्याचे दिसून येते.

प्रारंभिच्या विस वर्षाच्या कांग्रेस वर्चस्वाला भंडारा मतदार संघात प्रथमच शह दिला तो भारतीय लोकदलाच्या श्री. लक्ष्मणराव मानकर यांनी. 1977 च्या लोकसभा निवडणूकात इंदिरा गांधी यांनी 1975 या वर्षी जाहिर केलेल्या आणिबाणी विरूद्ध भंडारा मतदार संघाने मतपेटी मधून विरोध प्रकट केला. त्यानंतर 1980 व 1984 च्या लोकसभा निवडणूकात मात्र पून्हा हा मतदार संघ कांग्रेस पक्षाच्या ताब्यात घेण्यात कांग्रेस पक्षाचे उमेदवार श्री. केशवराव पारधी यांना यश प्राप्त झाले.

1989 च्या लोकसभा निवडणूकांपूर्वी हिंदुत्वाच्या लाटेवर स्वार होवून भारतीय जनता पक्षाने संपूर्ण भारत ढवळून काढला आणि त्याचा फायदा या पक्षाला भंडारा मतदार क्षेत्रात मिळाला. भाजपाच्या तिकिटावर श्री खुशाल बोपचे लोकसभेवर निवडून आले. त्यानंतर मात्र या मतदार संघात गोंदिया शहरातील गर्भश्रीमंत समजल्या जाणाऱ्या श्री. प्रफुल्ल भाई पटेल या उद्योगपतींचा शिरकाव झाला आणि लक्ष्मीच्या साथीला प्रचंड कार्यकर्त्यांची फौज, राजकारणाची जबर महत्वाकांक्षा, पक्षातील उच्चस्तरीय नेतृत्वात दबदबा या बळावर श्री. प्रफुल्ल पटेल यांनी 1991, 1996, आणि 1998 च्या लोकसभा निवडणूकांमध्ये भंडारा मतदार संघात कांग्रेस पक्षाचा गड राखण्यात यश प्राप्त केले, आणि हा मतदार संघ पून्हा कांग्रेसच्या ताब्यात गेला.

1999 च्या निवडणूकात पून्हा या मतदार संघात सत्ता बदल झाला. अत्यंत उच्च विद्याविभूषित आणि ज्ञानी असलेल्या कांग्रेस पक्षाच्या डॉ. श्रीकांत जिचकार यांना या निवडणूकीत पराभूत व्हावे लागले. भारतीय जनता पक्षाच्या श्री. चून्नीलाल ठाकूर यांनी पून्हा हा मतदार संघ भाजप कडे खेचून आणला. हाच चमत्कार पून्हा 2004 च्या लोकसभा निवडणूकात दिसून आला. कांग्रेस पक्षातून फुटून विलग झालेल्या शरद पवार यांच्या राष्ट्रवादी कांग्रेस या पक्षात गेलेल्या प्रफुल्लभाई पटेल यांनी पून्हा या मतदार संघात नशिब अजमावण्याचा प्रयत्न केला परंतू भाजपाचे श्री. शिशुपाल पटले या तरूण उमेदवाराने प्रफुल्ल पटेलांचे स्वप्न धुळीस मिळवले आणि हा मतदार संघ भाजपाच्याच ताब्यात कायम ठेवण्यात यश प्राप्त केले.

2007 मध्ये निवणूक आयोगाने भारतात जवळपास सर्वच लोकसभा मतदार संघाची पूर्नरचना केली. त्यावेळी भंडारा लोकसभा मतदार संघाची सुद्धा पुर्नरचना करण्यात आली आणि भंडारा लोकसभा मतदार संघाचे नविन नाव भंडारा – गोंदिया लोकसभा मतदार संघ असे करण्यात आले. आणि लगेचच 2009 च्या लोकसभा निवडणूकात मात्र प्रफुल्ल पटेल यांनी राष्ट्रवादी कांग्रेस पक्षाच्या तिकीटावर लढून हा मतदार संघ पून्हा परत मिळविला.

2014 या वर्षीच्या लोकसभा निवडणूकीत मोदी लाटेत या मतदार संघात पून्हा सत्ताबदल घडून आला आणि शेतकऱ्यांचे नेते समजल्या जाणाऱ्या नानाभाऊ पटोले या भाजपाच्या उमेदवाराने राष्ट्रवादी कांग्रेस पक्षाचे नेते श्री प्रफुल पटेल यांना पून्हा पराभूत करून या मतदार संघावर भारतीय जनता पक्षाचा झेंडा फडकविला.

आजपर्यंतचे भंडारा–गोंदिया लोकसभा मतदार संघ प्रतिनिधी

अ.क्र.	प्रतिनिधींचे नाव	लोकसभा / वर्ष	राजकीय पक्ष
1	अ) चतुर्भूज जस्सानी ब) तुलाराम साखरे	प्रथम 1951–52	भा. रा. काँ. भा. रा. काँ.
2	अ) बाळकृष्ण वासनिक ब) रामचंद्र हजारनविस	द्वितीय 1957	भा. रा. काँ. भा. रा. काँ.
3	रामचंद्र मार्तंड हजारनविस	तृतीय 1962	भा. रा. काँ.
4	श्री. अशोक मेहता	चतुर्थ 1967	भा. रा. काँ.
5	श्री. विश्वंभरदास दुबे	पाचवी 1971	भा. रा. काँ.
6	श्री. लक्ष्मणराव मानकर	सहावी 1977	भा. लोकदल
7	श्री. केशवराव आत्माराम पारधी	सातवी 1980	भा. रा. काँ.
8	श्री. केशवराव आत्माराम पारधी	आठवी 1984	भा. रा. काँ.
9	श्री. खुशाल बोपचे	नववी 1989	भा. ज. पा.
10	श्री. प्रफुल्ल मनोहरभाई पटेल	दहावी 1991	रा. काँ.
11	श्री. प्रफुल्ल मनोहरभाई पटेल	अकरावी 1996	रा. काँ.
12	श्री. प्रफुल्ल मनोहरभाई पटेल	बारावी 1998	रा. काँ.
13	श्री. चुन्नीलाल ठाकूर	तेरावी 1999	भा. ज. पा.
14	श्री. शिशुपाल पटले	चौदावी 2004	भा. ज. पा.
15	श्री. प्रफुल्ल मनोहरभाई पटेल	पंधरावी 2009	रा. काँ.
16	श्री. नाना पटोले	सोळावी 2014	भा. ज. पा.

1951–52 ते 2014 च्या लोकसभा सार्वत्रिक निवडणूकांचा तुलनात्मकरित्या अभ्यास केला तर या मतदार संघात जो सत्ताबदल होत गेला तो प्रमुख्याने कांग्रेस आणि भारतीय जनता पक्ष या दोनच पक्षात, तिसऱ्या राजकीय पक्षाला यात स्थान मिळालेच नाही. वर्चस्वाच्या लढाईत हे दोनच पक्ष एकमेकांशी सतत लढतांना दिसतात. नाही म्हणायला 1999 साली स्थापन झालेल्या व कांग्रेस पक्षातून फुटून निघालेल्या राष्ट्रवादी कांग्रेस पक्षाने या मतदार संघात चुरस निर्माण केली परंतु तेही पूर्वाश्रमी कांग्रेस मध्ये असलेल्या व कांग्रेस पक्षाच्याच तिकिटावर निवडून आलेल्या आणि नंतर राष्ट्रवादी कांग्रेस मध्ये गेलेल्या श्री. प्रफुल्ल पटेल यांच्या बळावरच. परंतु पुढे कांग्रेस व राष्ट्रवादी कांग्रेस ची युती झाली आणि भंडारा लोकसभेची जागा राष्ट्रवादी कांग्रेस च्या वाटयाला आली. त्यामुळे 1999 पर्यन्त या मतदार संघात कांग्रेस भाजप अशी थेट लढत झाली, तर 1999 नंतर कांग्रेस + राष्ट्रवादी कांग्रेस व भाजप अशी लढत दिसून येते.

बदलत्या काळानुसार या दोनही राजकीय पक्षांचा मतदार संघातील जनतेवर असलेला प्रभाव, केंद्र व राज्यात असलेल्या सत्ताधारी सरकारचे यशापयश, समर्थ व प्रभावी अशा नेतृत्वाबरोबरच शिर्ष नेतृत्वाचा क्षिण प्रभाव, पक्षाचे कार्यक्रम, ध्येयधोरणे आणि त्यांच्या अंमलबजावणी बद्दलचे निःसारण, पक्ष कार्यकर्त्यांच्या बदललेल्या इच्छा, आकांक्षा, निवडणूकीच्या स्वरूपात झालेले महत्वपूर्ण तसेच प्रासंगीक स्वरूपाचे बदल, राजकीय पक्षांकडे तसेच उमेदवारांकडे बघण्याचा जनतेचा दृष्टीकोन, मतदारांची मानसिकता, लोकप्रतिनिधींची विश्वासहार्यता, इत्यादी अनेक बाबींचा प्रभाव मतदारांच्या वर्तनावर पडत असतो.

भारतीय शेती : समस्या व उपाययोजना

डॉ. राहुल भगत, समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, एस. एन. मोर महाविद्यालय, तुमसर जि. भंडारा मो. 9421240963 Email – rjbhagat1968@yahoo.co.in

शेती हा मानवाचा अत्यंत प्राचीन असा व्यवसाय आहे. जगातील दोन तृतीयांश जनता अजूनही शेती व्यवसायावर उदरनिर्वाह करते. शेती हा अर्थव्यवस्थेचा कणा समजला जातो असे अनेक देश जगाच्या पाठीवर आहेत. कृषी व्यवसाय हा उपलब्ध नैसर्गिक साधनसामुग्री आणि अत्यंत कमी भांडवलात करता येतो. त्यामुळे दारिद्रयरेषेखाली असलेल्या लोकांना सुध्दा तुटपुंज्या शेतीवर उदरनिर्वाह करता येतो. परंतू आता शेतीचे स्वरूप बदलले आहे. ती केवळ उदरनिर्वाहाचे साधन न राहता व्यावसायिक महत्व सुध्दा अधोरेखीत करते. आधुनिक तंत्रज्ञानाने शेतीचे स्वरूप पालटले आहे. अन्नधन्यासाठी शेती केली जाते हा समज मागे टाकून तंत्रज्ञानाच्या साहायाने शेतीचे व्यावसायीक स्वरूप विकसीत झाले आहे. तांदूळ, गहू, बाजरी, मका, हरभरा, तूर अशा अन्नधन्याच्या उत्पादनाशिवाय कापूस, तंबाखू, ताग, रबर, ऊस अशी व्यापारी पिके ही मोठया प्रमाणात घेतली जावू लागली आहेत.

भारतामध्येही 'हरित क्रांती' घडून आली आणि परंपरागत पध्दतीने होणारी भारतीय शेती कात टाकू लागली. भारतातील 70 टक्के लोकसंख्या कृषीवर अवलंबून आहे. भारतातील शेती हा अत्यंत महत्वपूर्ण व्यवसाय आहे. प्राचिन काळापासून भारतातील शेती अर्थसंस्थेचा महत्वाचा घटक राहीलेली आहे. भारताची लोकसंख्या मोठया प्रमाणात शेतीवर अवलंबून आहे त्यामुळे शेती योग्य जमीनीचे प्रमाण वाढतांना दिसते. लोकसंख्येचे वाढते प्रमाण लक्षात घेता तर भारतात दरडोई उत्पन्नाचो प्रमाण मात्र कमी आहे. भारतातील शेती अजूनही पारंपारीक पध्दतीने करण्यात येते त्यामुळे उत्पादन क्षमता कमी आहे. भारतातील शेताचा आकार लहान असून शेती साधारणतः पावसाच्या पाण्यावर आधारीत असते. निसर्गाच्या लहरीपणाचा शेतीला मोठा फटका बसत असतो. प्रामुख्याने खरीप आणि रब्बी अशा दोन हंगामात शेतीचे उत्पादन घेतले जाते. पावसाचे पाणी साठवून, अडवून सिंचनाची सोय केली जाते. ज्या वर्षी पावसाचे प्रमाण कमी असते त्या वर्षी कोरडा दुष्काळ पडतो आणि शेती व्यवसायाची दैनावस्था होते. तर एखाद्यावर्षी नको तितका पाऊस पडतो आणि ओला दुष्काळ पडतो. अशा वेळी सर्वस्वी शेतीवर अवलंबून असणाऱ्या ग्रामीण भागातील लोकांचे जिवन उध्वस्त होते. सिंचनाच्या सोईंच्या अभावी शेतीव्यवसाय नेहमी तोटयात चालतो. भारतात बहुतेक शेतकरी नांगरणी, पेरणी, कापणी, मळणी इ. कामे करण्यासाठी लाकूड व लोखंडापासून बनविलेली शेतीची औजारे वापरली जातात. नांगर, वखर बैलगाडी इत्यादी ओढण्यासाठी बैल, रेडे इत्यादींचा वापर केला जातो. शेणाचा वापर इंधनासाठी केला जातो त्यामुळे शेणखत तयार करण्यासाठी कमी प्रमाणात वापर केला जातो. परिणामी हेक्टरी उत्पादन कमी होते आणि एकुण उत्पादनही कमी होते. शेणावर आधारीत गोबरगॅसचा वापर स्वयंपाकासाठी केला जातो तसेच शेणाच्या गोवऱ्या बनवून त्यांचा वापरसुध्दा इंधन म्हणून केला जातो.

भारतातील मोठी लोकसंख्या शेती व्यवसायावर अवलंबून आहे. भारतीय शेतकरी अज्ञानी व गरीब आहे. त्यामुळे उदरनिर्वाहासाठी शेती करणे आवश्यक समजले जाते. शेतीचा वापर उद्योग व्यवसायासाठी करण्यात यावा हे विचार अजूनही रूजलेले आढळत नाही. यंत्र सामुग्री अभावी उदयोद्यव्यवसायात भरभराट होत नाही. त्यांच्याकडे जनावरे हाच एक मार्ग शेतीसाठी असतो. परंतू जनावरांना पौष्टीक अन्न देण्याची ऐपत त्यांच्यात नाही, त्यामुळे ही जनावरेही कृश असतात. त्यामुळे शेती व्यवसायात भरभराट होत नाही. शेतकरी सतत कर्जबाजारी असतो. घरातील आजारपण किंवा लग्नकार्य यासाठी तो बॅंका व सावकाराकडून कर्ज घेतो. कर्ज फेडता येत नाही म्हणून आत्महत्याही करतो. भांडवलाअभावी आणि आधुनिक यंत्राअभावी भारतीचे शेतीचे उत्पादन कमी होते. उत्पादन कमी म्हणून आर्थिक परिस्थिती खालावलेली असते म्हणून तो कर्ज काढतो व कर्जाची परतफेड शेतीच्या उत्पादनातून करू असा विचार करतो, परंतु ते शक्य होत नाही. म्हणून भारतीय शेतीचा म्हणावा तेवढा विकास होतांना आढळत नाही.

भारतीय शेती व्यवसायाची भरभराट न होण्याची अनेक कारणे आहेत यांनाच भारतीय शेतीच्या समस्या म्हणतात. भारतीय शेती समस्यांचे चार प्रकारात वर्गिकरण करता येईल.

1) नैसर्गिक समस्या
2) आर्थिक समस्या
3) सामाजिक समस्या
4) शेती उत्पादक विषयी समस्या

1) नैसर्गिक समस्या : भारतीय शेती मुख्यतः निसर्गावर अवलंबून आहे त्यामुळे भारतीय शेतीला अनेक नैसर्गिक किंवा प्राकृतिक समस्यांचा सामना करावा लागतो.

1) भारतीय हवामान : भारतातील हवामान हे भारतीय शेतीच्या नैसर्गिक समस्यांपैकी एक आहे. भारतातील तापमान व पर्जन्यमान यांचा शेतीवर परिणाम झालेला आढळतो. त्यामुळे शेतीचे उत्पादनही कमी – जास्त होत असते. पावसाच्या लहरीपणाचा फटका शेतीला बसतो. कमी पावसामुळे कधी धान्य पीकत नाही तर अधिक पाऊस पडून धान्य सडून वाया जाते. त्यामुळे नैसर्गिक आपत्तींना शेतकऱ्यांना सतत तोंड द्यावे लागते. पिकांना आवश्यक तेवढे पाणी पडले नाही तर पिके वाळून जातात. सिंचनाच्या सोईच्या अभावी शेतकऱ्यांचे अतोनात नुकसान होते. काश्मीरसारख्या राज्यात हिवाळयात तापमान गोठणबिंदूच्या खाली जात असल्यामुळे हिमवृष्टी होते व तेथील लोक हिवाळी पीक घेवू शकत नाही (डॉ. विठ्ठल घारपूरे – 2013 : 220). भारतातील बहुतांश जमीन वरच्या पावसावर अवलंबून असल्यामुळे वर्षातून एकच पिक घ्यावे लागते. कारण पाणीच नसेल तर पिकाची नासाडी होईल. हवामानाचा असा वाईट परिणाम भारतीय शेती व्यवसायावर होत असतो.

2) भूपृष्ठाची रचना : साधारणपणे शेती ही सपाट भागावर किंवा मंदउतारावर केली जाते. म्हणूनच भारतातील प्रसिध्द नद्या सिंधु, ब्रम्हपूत्रा, गोदावरी, कृष्णा, महानदी, नर्मदा, तापी, कावेरी इत्यादी नद्यांच्या खोऱ्यात सुपीक त्रिभुज प्रदेशावर शेती करिता उपयोगी जमिनी आहेत परंतू पहाडी प्रदेशात उंच सखल भागावर शेती करणे कठीण असते. अशा प्रदेशातील सुपीक मातीचा थर जोराच्या पावसामुळे वाहून जातो. जमीन खडकाळ होते. त्यामुळे शेती करतांना उतारावर मर्यादित स्वरूपात केली जाते. सहयाद्रीच्या रांगा, हिमालयाचा दक्षिण उतार, पूर्वघाट, आसाम मधील जयंतीया टेकडया इत्यादी प्रदेश शेतीसाठी अयोग्य ठरतात. भुपृष्ठरचना हा भारतीय शेती व्यवसायातील मोठा अडथळा आहे.

3) जमिनीची धूप : भारतातील जमीनीची धूप होणे ही अतीशय प्राचीण समस्या आहे. हजारो हेक्टर सुपीक जमीनीची धूप होऊन सुपीक माती समुद्रात नेऊन साठविली जाते. ''बाहय शक्तीच्या कारकांच्या प्रभावामुळे जमिनीचे वरचे थर निघूण जाणे या क्रियेला जमिनीची धूप म्हणतात'' (डॉ. विठ्ठल घारपूरे – 2013 : 221). वारा, पाणी, पाऊस, प्राणी असे घटक जमीनीची धूप होण्यास कारणीभूत ठरतात. सुपीक मातीचा थर वाहून जातो आणि खडकाळ जमीन उघडी पडते. जमीनीचे प्रकार व स्वरूप यावर जमीनीची धूप अवलंबून असते. मोकळया थराचा व शुष्क, कोरडया जमीनीची धूप मोठया प्रमाणात होते. जमीनीवरील वनस्पती नाहीशी होण्यामुळे सुध्दा जमिनीची धूप होत असते. जोरदार वारे वाहू लागले किंवा मूसळधार पाऊस होवू लागला की जमीनीची मोठया प्रमाणात धूप होवू लागते. जमीनीच्या मशागतीच्या व पिके घेण्याच्या चूकीच्या पध्दतीमुळे प्राण्यांमुळे तसेच जमीनीचा उतार तिव्र असेल तर जमीनीची धूप मोठया प्रमाणात होते. नद्यांना येणारे पूर, स्थलांतरीत शेती इत्यादी कारणांमुळेसुध्दा जमीनीची झीज होतांना आढळते.

4) महापूर : भारतातील नद्यांना दरवर्षी महापूर येत असतात. नदीकाठावरील पिके त्यात वाहून जातात. एकुण हानीपैकी 80 टक्के हानी पूरांमुळे होत असते. पुरांमुळे दरवर्षी 63 लाख हेक्टर्स जमिनीवरील पिकांची हानी होते त्यामुळे जवळजवळ 50 कोटी रूपयांचे नूकसान होते. ब्रम्हपूत्रा, कोसी, गंगा, दामोदर, नर्मदा हया नद्यांमुळे पिकांची हानी जास्त होते. बंगाल, उत्तर प्रदेश, पंजाब, आसाम, हरियाणा, पुर्व ओरिसा, आंध्र व गुजरात च्या काही भागात नद्यांच्या महापुरामुळे मोठे नुकसान होते. महापूराचे पाणी आसपासच्या गावात साठून दलदल निर्माण होते त्यामुळे या भागात शेती करता येत नाही.

5) क्षारयुक्त व आम्लयुक्त जमीन : भारतात क्षारयुक्त व आम्लयुक्त जमीनीचे प्रमाण अधिक आहे. 6 दशलक्ष हेक्टर्स क्षेत्रात अशी जमीन आढळते. उत्तर प्रदेश, हरियाणा, बिहार, राजस्थान व महाराष्ट्राच्या तसेच आंध्र व कर्नाटकाच्या काही प्रदेशांत ही जमीन आहे. शुष्क व अर्धशुष्क भागात या जमिनीचे प्रमाण अधिक आहे. सुपिक जमीनीवर क्षाराचे व आम्लाचे प्रमाण वाढल्यास त्या जमिनीवर पिके चांगल्याप्रकारे येत नाहीत. गुजरातच्या किनारी भागात अशा जमीनी निर्माण झाल्यात ज्यावर शेती करणे शक्य राहीले नाही.

6) पिकांचे रोग व किड : भारतात पिकांवर कीड पडण्याची समस्याही शेती उद्योगास मारक ठरते. ही कीड किंवा रोग संपूर्ण पीक उध्वस्त करते. आकाशात ढग जमा झाले व सूर्यप्रकाश क्षीण असला की, कीड पडते. पिके कुजून, सडून नष्ट होतात. शेतकऱ्याचे मोठे नुकसान होते. ऊस, तांदूळ, ज्वारी, तूर, कापूस इत्यादी पिकांवर कीड पडते गव्हांवर तांबेरा हा रोग उद्भवतो. तूर व कापसाला अळी लागते. तांदूळाच्या पिकांवर टोळधाड येते व संपूर्ण पिक नष्ट होते. त्यामुळे पिकांवर येणारी कीड व रोग शेतकऱ्यांचे शत्रू समजले जातात.

2) आर्थिक समस्या : भारतीय शेती कमी नफा व जास्त मेहनत करून घेणारी आहे. शेतकरी रात्रंदिवस एक करतो तरी त्याचा साधा उदरनिर्वाह आणि दैनंदिन गरजा भागविणे त्याला शक्य होत नाही. याचे कारण भारतीय शेतीच्या आर्थिक समस्यांमध्ये शोधता येईल.

1) दारिद्रय : भारतीय शेतकरी प्रामुख्याने ग्रामीण भागातील शेतकऱ्याचे दारिद्रय हा त्याच्या विकासातील मोठा अडथळा आहे. दारिद्रयामुळे शेतकरी उत्कृष्ट बी–बीयाणे घेऊ शकत नाही त्यामुळे उत्पन्न कमी असते. दरवर्षी पेरणी, खते, बियाणे विकत घेण्यासाठी तो कर्ज काढतो, या कर्जाची परतफेड करण्यातच त्याचे आयुष्य खर्ची पडते म्हणून त्याच्या शेतीचे उत्पन्न वाढेल एवढे भांडवलही तो जमवू शकत नाही. दारिद्रय ही भारतीय शेतकऱ्याची एक महत्वाची समस्या आहे. शेतीसाठी लागणारे भांडवल, शेती उत्पादनाची अनिश्चितता, शेतीचा लहान आकार, मशागत, सिंचन, बी–बीयाणे, खते यासाठी लागणारे भांडवल उपलब्ध न झाल्यास शेती नेहमीच तोटयात जाते. त्यामुळे भांडवलाची कमतरता शेतकऱ्याला अधिक दरिद्री बनवित असते.

2) खते व बि–बियाणांची कमतरता : भारतातील जमीनीवर अनेक वर्षापासून शेती केली जाते. त्यामुळे जमिनीचा कस कमी झालेला आहे. उत्पादन क्षमता वाढविण्यासाठी शेतीला खत देणे आवश्यक आहे. परंतू शेतकरी खतांचा वापर कमी करतात, कारण ऐनवेळी खतांचा तुटवडा पडतो किंवा त्यांच्याकडे पैसे नसतात. मोफत व माफक दरात उपलब्ध होणारे शेणखत सुध्दा कमी वापरले जाते कारण शेणाचा इंधन म्हणून वापर केला जातो. शेतीतून अधिक उत्पादन मिळविण्यासाठी योग्य बि–बियाणे वापरणे आवश्यक असते परंतू भारतीय शेतकरी गावातीलच बि–बियाणे किंवा सावकारांकडून बीयाणे विकत घेतो. हे बियाणे योग्य पध्दतीने रूजत नाहीत, मातीत सडून जातात आणि शेतकऱ्याला उत्पादन म्हणावे तसे मिळत नाही.

3) सिंचनाच्या सोयी व यांत्रिकीकरणाचा अभाव : भारतातील शेती योग्य जमीनीपैकी केवळ 20 टक्के जमीन जलसिंचनाखाली आहे. भारतात शेती मोसमी पावसावर अवलंबून असतांना या सोयी कमी पडतात. कधी पाऊस खूप जास्त पडतो तर कधी गरज असतांना पडत नाही. पाण्याअभावी पिके करपून जातात. काही भागात खुप पाऊस असतो तर काही भागात फारच कमी पाऊस असतो. सिंचनासाठी

सारखीच साधने वापरल्याने ही गरज भागणे अशक्य आहे. वेगवेगळया भौगोलिक परिस्थितीनुसार जलसिंचनाच्या सोयी असाव्यात. धरणे, पाझरतलाव, कालवे, विहीरी इत्यादी व्दारे शेतीला पाणी पुरवठा करण्यात यावा. भारतातील अनेक शेतकरी अजूनही जुण्या पारंपारीक पध्दतीनेच शेती करतात. पाश्चिमात्य देशात यांत्रिक शेती केली जाते ज्यामुळे वेळ व पैसा दोन्हींची बचत होवून उत्पादन वाढते. भारतातील शेतीमध्ये नांगरणी, पेरणी, फवारणी, कापणी अशी कामे आजही मानवीश्रम व प्राण्यांच्या मदतीने केली जातात. यंत्रांचा वापर केल्यास वेळ व पैसा बचत होईल व नफा वाढेल.

4) बाजारपेठा व वाहतूकीच्या साधनांचा अभाव : शेतीमधून उत्पादीत माल विक्री करण्यासाठी बाजारपेठांची आवश्यकता असते. मालाला योग्य भाव मिळाल्यास शेतकऱ्याला नफा होतो. भारतात योग्य भाव मिळण्यासाठी शेतकऱ्याला थांबावे लागते. अशा सरकारच्या धोरणाचा शेतकऱ्यांना फटका बसतो. आर्थीक अडचणींमुळे शेतकऱ्यांना कमी भावात माल विकावा लागतो. शेतकऱ्याचा माल सामान्य माणसापर्यंत पोहचेपर्यंत मध्यस्त किंमत वाढवितात त्यामुळे व्यापारी श्रीमंत होतात परंतू सामान्य जनतेला किंमत जास्त द्यावी लागली तरी त्यात शेतकऱ्याचा काहीच फायदा होत नाही. शेतकऱ्याने मध्यस्थाला माल न विकता सरळ बाजारपेठेत आणायचे ठरविले तर वाहतूकीचे साधन नसल्यामुळे त्याला अडचण निर्माण होते. प्रत्येक गावात पक्का रस्ता आणि वाहतूकीसाठी साधने असतीलच असे नाही. कधिकधी उत्पादनापेक्षा वाहतूकीचा व टोल चा खर्च अधिक येतो. वेळेत बाजारपेठ उपलब्ध झाली नाही तर भाजीपाला आणि फुलांसारखे उत्पादन सडून जाते. त्यामुळे शेतकऱ्याला बाजारपेठा आणि वाहतूक साधने उपलब्ध होणे गरजेचे असते.

5) औषधे व किटनाशके : पिकांवर अनेक प्रकारचे रोग येतात त्यांच्यामुळे पिके पूर्णपणे नष्ट होतात. शेतीमालाला संरक्षण देता यावे म्हणून शेतकरी जंतूनाशके व किटकनाशके फवारतो. मावा, तुळतुळा, बोंडअळी, तुरीवरील किड अशा वेगवेगळया प्रकारच्या कीडीपासून पिकांना वाचविता यावे व उत्पादन वाढविता यावे यासाठी जंतूनाशके व किटकनाशके वापरली जातात. पंरतू त्यांचा वापर योग्य पध्दतीने व वेळीच करणे आवश्यक ठरते.

3) सामाजिक समस्या : भारतीय शेती आणि शेतकरी सामाजीक समस्यांनी ग्रस्त आहे. त्यातील काही महत्वाच्या सामाजिक समस्या खालील प्रमाणे आहेत.

1) शेतीचे तुकडे पडणे : भारतातील शेती ही वडीलोपार्जीत संपत्ती समजली जाते. त्यामुळे दरपीढीत जितके सदस्य असतील तेवढे तुकडे पाडले जातात. अशा लहान लहान तुकडयांमुळे शेतीचा आकार लहान गुब्यामध्ये परिवर्तीत होतो. अशा लहान तुकडयांवर शेती करणे आर्थीक दृष्टया परवडणारे नसते. भारतातील शेतांच्या तुकडयाचे सरासरी आकारमाण इतर देशाच्या तुलनेत फारच लहान असून ते 7.5 एकर इतके आढळते (डॉ. विठ्ठल घारपूरे – 2013 : 232). शेतीच्या लहान तुकडयात विभाजनामुळे शेतीचे उत्पादन कमी होते.

2) शेती विषयक संशोधन : भारतीय शेतीमध्ये मोठया प्रमाणात यांत्रिक व शास्त्रीय संशोधनाची गरज आहे. शेतीचे उत्पादन वाढविण्यासाठी सुधारीत व संकरीत बी–बियाणे, नवीन यंत्रांचा शोध लावणे रासायनिक व सेंद्रिय खतांची निर्मीती व मार्गदर्शन मिळणे गरजेचे आहे. हवामानानुसार व जमीनीच्या प्रतीनुसार नवनवीन पिके, पिकांचे संरक्षण व योग्य वाढीसाठी मार्गदर्शन करणे आवश्यक आहे. शेती विषयक संशोधनाला भारतात अधिक वाव मिळाला तर उत्पादन वाढण्यास त्याची मदत होईल.

3) पारंपरीक शेती व दैववादी प्रवृत्ती : भारतीय शेतकरी पारंपारीक पध्दतीने शेती करतो. पूर्वीपासून ज्या ज्ञानावर ही शेती केली जाते तेच ज्ञान पूढच्या पीढीला दिले जाते आणि त्यावर शेती करण्याचे ठरविले जाते. जमिनीची मशागत, पेरणी, अवजारे वाडवडिलांपासून त्याच पध्दतीने केले जाते. जमीनीच्या चढ उतारानुसार त्यावर नांगरणी करण्यास यंत्राचा वापर केला पाहिजे परंतू सर्वसामान्यतः एकाच पध्दतीने शेती नांगरली जाते. भारतीय शेतकरी खूप परंपरा व रूढीप्रिय आहे त्यामुळे दैवावर त्याचा जास्त विश्वास आहे. ही दैववादी प्रवृत्ती त्याला जुन्या परंपरांना चिकटून राहण्यास भाग पाडते. त्यामुळे वडिलोपार्जित, परंपरागत पध्दतीने शेती केल्यास त्याचा उत्पादनावर परिणाम होतो.

4) भूमिधारणाधिकार पध्दती : भारतात अनेक प्रदेशात जमिनदारी व सरंजामदारी पघ्दती अस्तित्वात होती. त्यामुळे शेतकरी कितीही मेहनत, काबाडकष्ट करीत असेल तर फायदा मात्र जमिनदार घेत असत. पुढे 'कसेल त्याची जमीन' या तत्वानुसार जमिनीची मालकी शेतकऱ्यांकडे आली. परंतू पैसा, साधनसामुग्री व उत्पादन वाढविण्याची प्रेरणा यांच्या अभावामुळे शेतीचे उत्पादन वाढण्यास मदत होवू शकली नाही.

5) शेती उदरनिर्वाहाचे साधन : भारतीय शेतकरी अजूनही शेतीला केवळ उदरनिर्वाहाचे साधन समजतो. जिवन चरितार्थ चालविणे आवश्यक आहे व त्यासाठी फक्त शेती करतो ही विचारसरणी बदलून शेतीला व्यावसायीक स्वरूपात करणे आवश्यक आहे. वर्षातून दोन, तिन पिके घेणे, मागणीनुसार उत्पादनात बदल करण्याची आवश्यकता आहे.

भारतीय शेतीच्या समस्यांवरील उपाययोजना : भारतीय शेतीचा अधिकाधिक विकास व्हावा आणि उत्पादनक्षमता वाढावी म्हणू उत्पादन क्षमतेतही वाढ घडवून आणणे आवश्यक आहे. भारताच्या शासनाने अनेक उपाययोजना करून वाढत्या लोकसंख्येला पुरेल एवढे धान्य व इतर उत्पादने घेण्यासाठी शेतकऱ्यांना प्रेरीत केले आहे.

1) जमीनीची धूप थांबविणे : जमीनीची धूप थांबविण्यासाठी भारत सरकारने पंचवार्षिक योजनांमधून उपाय सुरू केले आहेत. भटक्या शेतीला बंद केलेले आहे. कोणत्याही जंगलयुक्त भागात कोणताच समुदाय शेती करू शकत नाही. त्यावर कायद्याने बंदी घातलेली आहे. प्रत्येक पंचवार्षीक योजनेत जमिनीवर बांध किंवा बंधारा घालण्यासाठी

खर्च केलेला आहे. बांध घातल्यामुळे वाहते पाणी अडवून जमीनीची धूप थांबविता येते. तीव्र उतार भागावर उदा. आसाम, मेघालय, मनीपूर, नागालॅंड, हिमाचल प्रदेश, उत्तर प्रदेशाचा काही भाग त्रिपुरा इथे पायऱ्या खणून त्यावर शेती करण्यात येत आहे. रेतीमिश्रीत खडीने शेतांवर आच्छादन करून जमिनीची धूप थांबविणे. पूर नियंत्रणासाठी मोठमोठया नद्यांवर धरणे बांधली आहे. उदा. भाकरानांगल, दामोदर प्रकल्प, गोसेखुर्द, हिराकुंड, बावणथडी इत्यादी 1950 पासून भारत सरकारने वनमहोत्सव सुरू केलेला आहे. या योजनेत शेतीस अयोग्य असलेल्या जमीनीवर वृक्षांची लागवड केली जाते. तीव्र उताराच्या जमीनीवर चर खोदल्याने जमिनीची धूप थांबते. गवताळ प्रदेशात गुरे चरल्याने जमिनीवर गवताचे आच्छादन राहाते. त्यामुळे जमीनीची धूप कमी होते. जमिनीच्या उताराला नांगरट न करता काटकोनात रोपांची लागवड केल्यास जमिनीची धूप थांबते. भारत सरकारने योग्य दराने खते देण्याची सोय केलेली आहे. योग्य प्रमाणात व आवश्यक तिथे खतांचा वापर केल्यास जमीनीची धूप थांबविता येईल.

2) उत्तम बियाणे पुरविणे : भारतीय शेतकरी अजूनही जुनी व किडकी बी–बीयाणे वापरतो जी सडतात व उगवत नाहीत, उगवली तरी उत्पादन कमी मिळते. त्यासाठी शास्त्रोक्त पध्दतीने व संशोधन करून बी–बीयाणे तयार करून ती प्रत्येक शेतकऱ्यापर्यंत पोहचविणे कापूस, ऊस, तांदूळ, ज्वारी इत्यादी साठी सुधारीत बी–बीयाणे वापरली जातात. त्याच पध्दतीने नवीन बियाणे तयार करून त्यांची निगा राखून शेतकऱ्यापर्यंत ती पोहचवने आवश्यक आहे.

3) जमिनी कृषियोग्य बनविणे : भारतात कृषियोग्य जमीनीचे क्षेत्र भरपूर आहे. परंतू ही संपूर्ण जमीन शेतीसाठी वापरली जात नाही. जमीन सपाट व शेतीयोग्य बनवून देणे उत्तर प्रदेशातील हस्तिनापूर व काशीपूर जिल्हयातील अयोग्य जमीनीचे रूपांतर कृषियोग्य जमीनीत केलेले आहे (डॉ. विठ्ठल घारपूरे – 2013 : 236).

4) नैसर्गिक व रासायनिक खतांचा वापर : जमीनीची सुपीकता कायम राखण्यासाठी जमीनीला खतांचा पुरवठा होणे आवश्यक आहे. जमिनीला नैसर्गिक व रासायनिक खते पुरविल्यास उत्पादन क्षमतेत वाढ होते. शेणखत व कचऱ्यापासून प्रत्येक शेतकऱ्याने कंपोष्ट खत बनवून शेतात वापरावे. शासनाने योग्य दरात फॉस्फेटस, सल्फेटस, युरीया वगैरे खते शेतकऱ्याला पुरवावे.

5) क्षारयुक्त जमीनीची सुधारणा : क्षारयुक्त जमीनीवर पीके घेता येत नाहीत, अशा जमीनींची सुधारणा होणे आवश्यक आहे. अशा जमीनीत खतांचा पुरवठा केल्यास जमीनीतील क्षार कमी होतात. अशा जमिनीवर क्षार व आम्ल सहन करणारी पिके घेतली जावीत.

6) पिकांवरील रोगांचे निर्मूलन : भारतात ज्वारी, कापूस, गहू, ऊस इत्यादी पिकांवर कीड पडून पिके नष्ट होतात. या किटकनाशासाठी वेगवेगळी औषधे फवारणी करावी लागतात. शेतकऱ्यांनी या औषधांचा वापर करून पिकांचे संरक्षण करावे. हेलिकॉप्टरच्या सहाय्याने फवारणी केल्यास मोठे क्षेत्र फवारणी खाली आणणे शक्य होते. पिकांवरील या किडींचा नायनाट झाल्यास दर हेक्टरी उत्पादन वाढू शकते.

7) यांत्रिक शेती : पारंपारीक शेतीच्या पध्दतीत बदल करणे गरजेचे आहे. लाकूड व लोखंडापासून बनलेली औजारे बदलून नवीन यंत्रे वापरली जावीत. ट्रक्टर, थ्रेशर, हारवेस्टर सारख्या यंत्राच्या साहाय्याने शेती केल्यास उत्पादन वाढू शकेल.

8) जलसिंचनाच्या सोयी : पावसाच्या जमीनीवर पडणाऱ्या पाण्यापैकी 15 टक्के पाणी वापरले जाते. तर 85 टक्के पाणी वाया जाते. हे वाया जाणारे पाणी बांध, धरण, तलाव, शेततळी यामध्ये साठवले तर शेतीला वर्षभर मुबलक पाणी मिळेल. शेतकऱ्यांना कर्जपुरवठा करून विहिरी व शेततळे बांधण्यास प्रोत्साहन दिले जावे.

9) अधिक उत्पादनासाठी पुरस्कार व भांडवल पुरवठा : शासनाने शेतकऱ्यांच्या उत्पादनांची प्रदर्शने भरवून अधिक उत्पादन घेणाऱ्या शेतकऱ्यास पूरस्कृत करावे. आर्थिकदृष्टया कमकुवत असणाऱ्या शेतकऱ्यांना शेती व्यवसाय करण्यासाठी भांडवलांचा पुरवठा करावा.

10) कृषी महाविद्यालयात शेतकऱ्यांच्या मुलांना प्रशिक्षण : भारतीय शेतकऱ्यांच्या मुलांना शेतकी शाळा व कृषी महाविद्यालयामध्ये शिक्षण द्यावे. शेतीच्या नवीन पध्दती, सुधारीत बी–बीयाणे संबंधीचे ज्ञान त्यांच्यापर्यंत पोहचविणे आवश्यक आहे.

याशिवाय प्रौढ शिक्षणाच्या माध्यमातून अडाणी शेतकऱ्यांना साक्षर करणे, चांगल्या जातींच्या पशुची वाढ करणे व शेतकऱ्यांना अर्थसहाय्य उपलब्ध करून देणे. शेतजमीनीचे तुकडे एकत्र करून मोठया आकाराच्या शेतीवर यंत्राच्या साहाय्याने शेती करणे इत्यादी उपाययोजना करता येतील.

भारतातील शेती केवळ निसर्गाच्या लहरीपणावर अवलंबून न राहता तीचे व्यावसायीक महत्व पटवून दिले पाहिजे. उत्पादन खर्च वगळता शेतकऱ्याला नफा झाल्यास शेती हा तोटयाचा व्यवसाय ठरणार नाही.

संदर्भ :

1. कृषी भुगोल – डॉ. विठ्ठल घारपूरे–2013, पिंपळापुरे प्रकाशन, नागपूर.
2. कृषी सेवक परीक्षा – प्रा. हरिहर गायके, प्रा. विजय मोरे– विद्याभारती प्रकाशन, लातूर.
3. औद्योगिक पर्यावरण – राजीव कुमार–2009, अर्जुन पब्लिशिंग हाऊस, नई दिल्ली.

सुखकर वृद्धत्वाकरीता वृद्ध व कुटूंबियांची भूमिका

डॉ. दिपक कृष्णराव पवार, सहयोगी प्राध्यापक व समाजशास्त्र–विभाग प्रमुख, विमेन्स कॉलेज ऑफ आर्ट अॅन्ड कॉमर्स,
310–ब, नविन नंदनवन, नागपूर–09 Email:profdipakpawar@rediffmail.com Mob. : 9423405816, 8983314465

सारांश :– आयुष्यभर कष्ट करून थकलेल्या व आयुष्यातील अनेक चढ–उताराबरोबर येणाऱ्या ताण–तणावानंतर मनाला शांत व समाधानी जीवन हवे असते. रखरखीत दुपारनंतर येणारी संध्याकाळ नेहमीच सुखदायक असते. वृध्दावस्थेच्या काळाला आयुष्याची संध्याकाळ म्हणतात. शरीर जरी स्वस्थ नसले तरी मनाची उभारी लाभल्यास व्यक्ति अधिक काळ स्वावलंबी राहू शकते. आधुनिक वैद्यकशास्त्र व वाढलेल्या आर्युमानामुळे वृध्दांची संख्या सतत वाढतच आहे. त्यांच्या बदलत्या गरजांचा विचार करून त्यांचे जीवन सुखकर बनविणे आजच्या तरूण पिढीचे कर्तव्यच आहे. परंतु कर्तव्याची भावना आधुनिक काळातील परिस्थितीमुळे बोथट होवू लागली आहे.

एकविसाव्या शतकात संपूर्ण जगामध्ये वृध्दांची ज्वलंत समस्या निर्माण झालेली आहे. जगाच्या लोकसंख्येचा अभ्यास केल्यास 1950 मध्ये जगात वृध्दांची संख्या 2 कोटी 40 लक्ष, तर 1915 मध्ये जगात वृध्दांची संख्या इतकी वाढली की जगातल्या प्रत्येक सात व्यक्तीमागे एक वृध्द व्यक्ती (65 वर्षे) होती. संयुक्त राष्ट्रसंघाने केलेल्या पाहणीनुसार भारतात येणाऱ्या 2025 साली जेष्ठ लोकांची म्हणजेच वृध्दांची संख्या 17 कोटी 40 लाख होईल. ही संख्या जगातील जेष्ठ लोकांच्या 15 टक्के इतकी असेल. या वाढणाऱ्या वृध्दांच्या संख्येच्या देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर आणि सामाजिक जीवनावर मोठा ताण पडणार आहे, या जाणिवेनेच जानकारांची झोप उडालेली आहे.

भारतात दिवसेंदिवस वैद्यकीय क्षेत्रातील प्रगती व आयुर्वर्धमान तंत्रामुळे म्हाताऱ्या माणसांची म्हणजे वृद्धांची संख्या वाढत आहे. सध्या भारतात 90 दशलक्ष वृद्ध व्यक्ती असुन पुढील दशकात त्यांच्या संख्येत मोठी वाढ होण्याची चिन्हे आहेत. त्यातील 33 टक्के हे दारिद्रय वृद्धरेषेखाली जीवन जगत आहे. तर 73 टक्के वृद्ध अशिक्षित आहेत किंवा शारीरिक श्रमापासुन मिळणाऱ्या डत्पन्नावर अवलंबून आहेत. कुटूंबसंस्थेच्या पारंपारिक साच्यात आधूनिक काळात झालेले बदल लक्षात घेता कुटूंबातील वृद्धांचे स्थान व त्यांची देखभाल हे आता अडचणीचे ठरू लागले आहे.याचा पुरावा आपल्याला सध्याची परिस्थिती देते. घरात पुर्वी त्यांना नको असलेले मनुष्यबळ होते ते आता सर्व प्रौढ गृहसदस्य उपजीविकेच्या कामात गुंतल्यामुळे शक्य होत नाही. शहरामध्ये राहाण्याच्या अपुऱ्या जागा, वाढलेली महागाई, मणुष्यबळाची कमतरता व घरी कोणी नसने यामुळे घरात वृद्ध असने हे सध्याच्या पिढीच्या लोकांना अडचणीचे वाटते हे वासतव आहे. त्यातच आपआपसात न पटने, इस्टटे–पैसा–जमिन जुमला इत्यादी संर्दभात भांडणे, गैरसमज वगैरेंची भर पडली की त्या घरात वृद्ध व्यक्तीला तिथे राहाणे म्हणजे एक ओझे वाटू लागते. याला वृद्धाश्रम हा पर्याय नाहीच तरी पण सर्व वृद्धांना वेगळया किंवा स्वतंत्र निवासाची व्यवस्था परवडते असेही नाही. आणि परवडली तर प्रेमाचा ओलावा नसलेल्या माणसांशिवाय रूचते का? शिवाय वृद्धाश्रमांमध्ये सध्या प्रतिक्षा यादी असते.

भारतातील वृद्धांच्या सर्दभात काही महत्वाची आकडेवारी –

- भारतातील 50 टक्के वृद्ध आर्थिक दृष्टया परावलंबी आहेत.
- भारतातील 35 टक्के वृद्धांनी अत्याचाराचा कोणताना कोणता प्रकार सोसला आहे. (अनादर, दुर्लक्ष, आर्थिक शोषन, शिविगाळ ठत्यादी)
- जवळपास 30 टक्के वृद्ध भावनिक आधार आणि 29 टक्के वृद्ध मुलभूत सोयींच्या अभावाने ग्रस्त आहे.
- 40 टक्के वृद्धांना आपण दुर्लक्षीत आहो आणि आपले कुटूंबीय कामात किंवा त्यांच्या व्यापात व्यस्त आहेत व त्यांना आपल्याकडे लक्ष द्यायला वेळ नाही असे वाटते.
- भारतातील शहरांमधील वृद्धांचे सरासरी वय 68 वर्ष आहे.
- तीन पंचमांश वृद्धांचे मासिक उत्पन्न 10000 रूप्यांपेक्षा कमी आहे.
- 57 टक्के पेक्षा जास्त वृद्ध आपल्या मुलांवर आर्थिक दृटष्या अवलंबुन आहे. तर 25 टक्के वृद्ध आपल्या जोडीदारावर आर्थिक दृटष्या अवलंबुन आहे.
- भारतातीलवृद्धांवर साधारणता घरातीलच लोक अत्याचार करतात आणि त्यामध्ये संपत्ती विषयक बाबींतून 35 टक्के अत्याचार होतात.
- वृद्धांविषयीचे कायदे, योजना, कल्याण कार्यक्रम, तसेच मदत करणाऱ्या संघटना, त्यांची भुमिका–कार्य या विषयी भारतातील वृद्धांमध्ये जागरूकतेचे प्रमाण तुलनेने खुप कमी म्हणजे 33 टक्के आढळले.

फार पुरातन काळापासून आपण पाहत आलो आहोत आणि सर्व घरांमध्ये हेच सांगितले आहे की आई–वडिलांच्या सेवेत परमेश्वराचे खरे दर्शन आहे. आई–वडिल वृध्द होतात तेव्हा त्यांच्या वारसदारांचे हे नैतिक कर्तव्यच आहे, की त्यांचा योग्य सांभाळ केला पाहिजे. परंतु दुर्देवाने किंवा आधुनिक काळात बदललेल्या परिस्थितीमुळेच वृध्दांचा सांभाळ ही तरुण पिढीसाठी एक आव्हानात्मक समस्या बनली आहे, हे कटु सत्य आहे. त्यामागे अनेक कारणे आहेत. शहरीकरण आणि आधुनिकीकरणामुळे मागील काही दशकात एकत्र कुटुंब पध्दतीचा ऱ्हास होऊन विभक्त कुटुंब पध्दती आणि 'फ्लॅट' संस्कृती मोठया प्रमाणात उदयाला आली. या संस्कृतीत शहरीभागातील चाळीतील वातावरण

नाहीसे होऊन सर्व नातीगोती नावापुरतीच राहून 'आत्मीयता' संपुष्टात आली आहे. लोकांच्या मानसिकतेत फार मोठया प्रमाणात बदल घडून स्वार्थीपणाची विकृती उदयाला आली आहे, सुक्ष्म आकलनाअंती या घटनेला पालक देखील बऱ्याच प्रमाणात जबाबदार आहेत. संसारामध्ये मौल्यवान, किंमती वस्तू खरेदी करण्यासाठी पैसा कमाविण्याच्या उद्देशाने पती–पत्नीला 12–12 तास घराबाहेर राहावे लागते. नोकरी व्यवसायाच्या चक्रव्युहामध्ये मुलांकडे लक्ष देण्यास म्हणावा तसा वेळ नसतो. त्यामुळे अशी मुले परावलंबी, चिडचिडी, अहंकारी, गर्विष्ट बनू लागतात. वात्सल्य, प्रेम, स्नेह या बाबींपासून दूर जातात आणि पुढे जाऊन मोठी झाल्यानंतर पालकांचाच कित्ता गिरवतात व त्यांना मुलांबरोबरच वृध्द मातापित्याकडे लक्ष देण्यास बिलकुल वेळ नसतो. 'मानव सभ्यते'चा निष्कर्षच जणू हा आहे की 'सर्व गुणसंपन्न विकासा'साठी नात्यांचे घनिष्ठ संबंध असणे महत्त्वाचे आहे. त्यामुळेच आई–वडिलांचे मुलांसाठी, मुलांचे आई वडिलांसाठी, पतीचे पत्नीसाठी, पत्नीचे पतीसाठी, समांतर रुपाने, नैतिक संबंधाने कर्तव्ये पार पाडणे हिताचे आहे. आणि नाती यशस्वी होण्यासाठी मनातून कर्तव्ये व अधिकारांचे पालन करणे महत्त्वाचे ठरते.

सामाजिकरणाच्या प्रक्रियेतून आई–वडिलांनी लहानपणीच मुलांवर योग्य संस्कार केले, तर त्यांचे योग्य सुदृढ सामाजिकरण होऊन ती मोठेपणी सदाचारी, आज्ञाकारी, हुशार व कल्पक बनतात. त्यासाठी योग्य वयात चांगले सामाजीकरण होण्यासाठी पालकांनी वेळ देणे महत्त्वाचे आहे. परंतु पैसा, प्रतिष्ठा, पद आणि प्रसिध्दी मिळण्याच्या हव्यासापायी जन्मदात्यांना वेळ देणे मुश्कील होऊन जाते. ते मुलांना सर्व सुविधा पुरवितात परंतु या कृत्रिम सुखांपुढे जिव्हाळ्याचे, प्रेमाचे दोन शब्द बोलणारे आई–बाबा नसतात. मुलं मोठी व्हावीत हे त्यांचे दिवास्वप्न असते. आपला मुलगा मोठा बनताना त्याने स्वतःचे कुटुंबाचे नाव उज्ज्वल करावे आणि वृध्दापकाळी आपला आधार बनावे ही इच्छा असते. परंतु आजच्या पिढीला मात्र याची कशाचीच पर्वा नसते. पालकांच्या कष्टाने पाल्य शिक्षण घेऊन मोठा तर बनतो, परंतु पैशापुढे आईवडिलांची सेवा करण्यास त्यांच्याकडे बिलकुल वेळ नसतो. त्यातुन सुनबाई शिकलेल्या आणि नोकरीला असतील तर प्रश्न अधिकच गंभीर होतो. आणि मग बहुतांश जण वृध्द मातापित्यांना वाऱ्यावर सोडतात किंवा वृध्दाश्रमाची जागा दाखवितात. तरुणांकडून किंवा मुलांना कर्तव्यपरायनतेची अपेक्षा करतो. तरुण पिढीलाच याबाबत दोष देतो पण पालकांनी आपले पालकत्व निभावतांना किंवा पार पाडतांना योग्य भुमिका पार पाडलेली नसते, त्याचाही हा मोठा दोष आहे हे आपण दुर्लक्षित केलेले असते.

पालकांनी मुलांच्या संगोपनात आपली भुमिका योग्य पध्दतीने वठविली नाही तर त्यांची उतारवयात परवड होईलच असे निश्चितपणे म्हणता येत नाही. 'पेरले ते उगवते' हे सत्य आहे पण त्याला इतर काही घटकांच्या प्रभावातून अपवाद ठरु शकते. तसेच आपल्याकडे काही प्रश्न 'उगवले' जातात आणि त्यांना सरसकट काही निकषांचे खतपाणी घालून 'वाढवल–फुगवलं' जाते. पाश्चिमात्य विचारसरणीचे वारे आपल्या घरात घुसले आहे आणि त्यामुळे म्हातारपणात आपल्या आई–वडिलांना मुलं सांभाळत नसतीलही पण आपल्या एकत्र कुटुंब पध्दतीची आणि संस्कृतीची पाळमुळे इतकी खोल रुजलेली आहेत की आईवडिलांना सांभाळायला तयार व वृध्दाश्रमात नेऊन टाकणाऱ्या मुलांची संख्या आजही कमी आहे. ती नफरट मानसं तसं वागतात म्हणून सरसकट प्रत्येक घरात असच वातावरण आहे, असा निष्कर्ष काढणे देखिल चुकीचे आहे. भारतातील सरसकट तरुण पिढी त्यांच्या आईवडिलांच्या बाबत वाईट वागण्याच्या मानसिकतेत नाही. पण बरेचदा वृध्द मातापित्यांच्या परिस्थिती सापेक्ष नसलेली भुमिका देखिल मुल–आईवडिल असा संघर्ष तयार करते आहे. सहजीवनाचा विचार माता–पिता आणि मुलांच्या संदर्भातही करणे गरजेचे आहे. एकत्र राहण्यात सुख वाटायला हवे, संवादही हवा, सहकार्यही हवं. मात्र मुलांच्या संदर्भात पालकांच्या उलटया अपेक्षाच असतात. जे काही समजून घ्यायच ते मुलांनी समजून घ्यायच, तडजोड मुलांनी करावी आणि आपण केली तर त्या तडजोडीची बोचणी सतत मुला–नातवंडाच्या पाठीशी लावून द्यायची. सतत मार्गदर्शन करायचे आणि बदल अजिबात स्विकारायचे नाहीत, त्यातून संघर्ष होतात. पण तडजोडीने, अनुभवाने वृध्दांनी जे प्रश्न सोडवायला हवेत, तेव्हा तेच प्रश्न नेटाने लावून धरायचे.

वृध्द आणि तरुण यात जे संघर्ष होतात त्यात तसे पाहिले तर चुक कोणाचीच नसते, असते ती परिस्थिती, मुलांची जीवनपध्दती बदलली म्हणजे त्यांच्या पोटातले मायेचे झरे आटले असा अर्थ काढला जाऊन अनर्थ होतो.

मागच्या पिढीने संसार केला, आयुष्य जगले तेव्हाची परिस्थिती वेगळी होती आणि जगण्याचे प्रश्न वेगळे होते. आताच्या पिढीचे, मुलांचे प्रश्न वेगळे आहेत, त्यांच्या जगण्याची धार वेगळी आहे. त्यांचे त्यांच्या मुलांच्या संदर्भातील प्रश्नही वेगळेच आहेत. अत्यंत तनावपूर्ण परिस्थिती घेऊन ही पिढी जगत आहे. ते ज्या परिस्थितीतून जातात त्यातूनच त्यांची जीवनपध्दती बदलते. ती कालच्यासारखी आज नाही आणि आजच्यासारखी उद्या नसेलही. त्या परिस्थितीवर आणि प्रश्नांवर आपले सल्ले आणि उपाय काही कामाचे नाहीत हे जेष्ठ लक्षात घेत नाहीत. आपलं 'असणं' दाखविण्यासाठी सल्ले दिले जातात आणि नको असलेले सल्ले मुलांनी ऐकले नाहीत की मनस्ताप करुन घरात आणि मुलांना आपली काही किंमतच नाही असा त्रागा करुन घ्यायच. पण त्यापेक्षा मुलांनी त्यांच्या प्रश्नांची उत्तर स्वतः शोधावीत. काही मार्गदर्शन लागल आणि विचारलत तर त्यांना जरुर मार्गदर्शन करावं. पण हवं असेल तर हा नियम विसरता कामा नये. या बदलत्या जगण्याची आणि परिस्थितीची जाणिव वृध्दांनी करुन घेतली तर संघर्षाच्या अनेक जागा जन्माला येणार नाहीत.

हीच बाब घरकाम–खानपान–वेळ काढणे–गप्पा आणि इतर आग्रहाविषयी. साधी आपली खुर्ची सोडायला जेष्ठ नागरिक तयार नसतात. त्यांना कौटुंबिक, सामाजिक आणि अधिक बदल आवडत नाही.

त्यांना स्वयंपाक घरापासून तर व्यवहारापर्यंतची सत्ता सोडवत नाही. ऑफीस, दुकान किंवा व्यवसायात हुकूम–घरात हुकूम, वृध्द स्त्रीला स्वयंपाक घरातली सत्ता व वर्षानुवर्षीची सवय सोडवत नाही, मग जड जात. यातून घरात तेढ निर्माण होऊन संघर्ष निर्माण होते. पण ज्यांना जमतं किंवा जमवून घेतात त्यांना संघर्षाला फार सामोरे जाव लागत नाही.

वृध्दांकडे स्वकष्ट निर्मित संपत्ती आहे, कायद्याने खुप संरक्षण दिले आहे पण त्यात प्रेमाचा ओलावा नसेल तर उपयोग काय? मुलांनी आई–वडिलांना सांभाळणं म्हणजे एका छताखाली गुण्यागोविंदाने राहणे, केवळ एकत्र राहणं आणि दोन वेळेचं खायला औषधपाणी, कापडलत्ता करण असं होत नाही. नात्यातला जिव्हाळा, ओलावा निर्माण करावा लागतो, टिकवावा लागतो आणि यांची जबाबदारी सुध्दा मोठया प्रमाणात आहे. म्हणजेच वृध्दावस्थेत वृध्दापकाळ आनंदी ठेवण्यात व व्यक्तीत करण्यात वृध्दांची किंवा जेष्ठांची भुमिका महत्त्वपूर्ण आहे.

निष्कर्ष : आधुनिक काळात वृध्दांच्या समस्येच्या संदर्भात अनेक घटक किंवा कारक जबाबदार आहेत. त्यामध्ये तरुण पिढीचे वर्तन, व्यक्तिवाद, उपभोगवादी संस्कृती, सुनांचे सासु–सासऱ्यांप्रती बेजबाबदार व घृणेची भावना, मुलांचे दोषपुर्ण सामाजिकरण, नैतिक शिक्षणाचा अभाव, आधूनिक व पाश्चिमात्य शिक्षण पद्धती, मोठया प्रमाणात झालेले शहरीकरण, पारंपारीक व्यवसायाचा ऱ्हास किंवा आधूनिक काळात व्यवसायात झालेले परिवर्तन, तांत्रिक ज्ञान इत्यादी. पण आता वृध्द असणाऱ्यांनी तेव्हा आपल्या मुलांचे पालक असतांना केलेले सामाजीकरण, रुजविलेली नैतिक मुल्ये, मुलांना दिलेला वेळ, केलेले संस्कार, याचाही चांगला–वाईट परिणाम आहे. तसेच वृध्दांवस्थेत वृध्दांची काळ व परिस्थितीनुरुप भूमिका कशी आहे याचाही परिणाम आहे. वृध्दांच्या समस्याबाबत केवळ तरूण पिढीच जबाबदार नसून वृध्दांनी पालक म्हणून पालकत्वाची आणि आजच्या स्थितीत बदलत्यावृध्दत्वाची भुमिका फार महत्त्वपूर्ण आहे.

उपाय –1. वृध्दांना नियमित व पुरेसे उत्पन्न असणे आवश्यक. 2. कुटूंबियांशी तडजोड /मतभेद मिटवणे. 3. आर्थिक परावलंबित्व टाळण्यासाठी स्वतःच्या मालकीची प्रापॅटी बाळगणे. 4. वृध्दांचे व कुटूंबियाचे विषेशता तरूणांचे समुपदेशन.

संदर्भग्रंथ :

1. डॉ. आगलावे, प्रदीप – भारतीय समाज – प्रश्न व समस्या, श्री. साईनाथ प्रकाशन, नागपूर–2009.
2. हडप, डॉ. गोविंद – वृध्दांच्या सामाजिक समस्या आणि ज्येष्ठांचे समुपदेशन, पिंपळापुरे बुक डिस्ट्रीब्युटर्स,
3. नागपूर–2006
4. गर्ग, सं. पा. (संपादक) – भारतीय समाजविज्ञान कोश, खंड–4, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे–2006

वृत्तपत्रे :

5. दैनिक लोकसत्ता – चतुरंग – शनिवार, दि.26 मार्च 2016, "दिल्या घरची सुध्दा आहे म्हातारपणातील काठी", लेखिका ॲड. मनिषा तुळपुळे.
6. **Website:**
   Shodhganga.inflibnet.ac.in:8080/...08_..
   www.maayboli.com/nodp/26632

गोसीखुर्द प्रकल्पग्रस्तांचे पुनर्वसन आणि समस्या

डॉ. राजेंद्र कांबळे, प्रभारी प्राचार्य व सहयोगी प्राध्यापक, इंदिरा गांधी कला वाणिज्य महाविद्यालय, कळमेश्वर (rajendrakamble2020@gmail.com)

प्रस्तावना :– आधुनिक काळात विकासाची प्रक्रिया संपूर्ण जगभर अतिशय जोमाने सुरू आहे. विकास ही एक निरंतर चालणारी प्रक्रिया असुन ती सार्वत्रिक आहे. पूर्वी आर्थिक विकास आणि आर्थिक वृध्दी या दोन्ही संकल्पना एकत्रच वापरल्या जात होत्या. त्यामुळे केवळ आर्थिक विकास झाला म्हणजे इतर क्षेत्राचाही विकास झाला असे समजले जायचे. परंतू आधुनिक काळात आर्थिक विकासासोबतच सामाजिक, सांस्कृतीक, शैक्षणिक, राजकीय, धार्मिक इत्यादी क्षेत्रातही विकास ही संकल्पना उपयोगात येवू लागली आहे. आधुनिक काळात विकासाची प्रक्रिया अतिशय वेगाने सुरू आहे. विकासासाठी मोठ–मोठे औद्योगिक प्रकल्प, मोठी धरणे, खाणी, कारखाने सुरू करण्यात येत आहे. आणि या मोठया प्रकल्पासाठी हवी असलेली जमीन प्राप्त करण्यासाठी प्रकल्प क्षेत्रातील गावेच्या गावे उठविली जात आहेत. जे लोक कित्येक दिवसापासून तेथे राहीलेत त्यांना तेथून उठवून दुसरीकडे त्यांचे पुर्नवसन केले जात आहे. याचाच अर्थ आधुनिक काळात विस्थापन आणि पुर्नवसन या समस्या विकासामूळेच निर्माण झालेल्या आहेत.

विकासामूळे निर्माण झालेल्या समस्या :– मागील अनेक दशकापासून अनेक देशांनी आर्थिक विकासाचे उद्दिष्ट ठेवून विविध योजना राबविल्यात. देशात मोठमोठे औद्योगिक क्षेत्र निर्माण केले गेलेत. सर्वत्र उद्योगधंद्याचे जाळे निर्माण केले गेले जंगलाची राखीव जमीन उद्योगधंद्यासाठी देण्यात आली. त्यामूळे मोठया प्रमाणात जंगलतोड झाली. सर्वत्र मोठमोठया कारखान्यातून धूर बाहेर फेकल्या जावू लागला, कारखान्यातील पाणी नदी–नाल्यात सोडण्यात आले. मोठमोठी धरणे बांधण्यात आली. अनेक प्रकल्प राबविण्यात आलेत त्यामूळे जंगलसंपत्ती नष्ट होवू लागली. कोणत्याही प्रकारे उत्पादन वाढविणे आणि नफा मिळविणे हे एकच उद्दिष्ट कारखानदार आणि उद्योगपतींनी आपल्या डोळयासमोर ठेवले होते. त्यामूळे मोठया प्रमाणात नैसर्गिक साधन संपत्तीचा उपयोग करण्यात आला त्यावर सरकारचे देखील नियंत्रण नव्हते परिणामतः नैसर्गिक साधन संपत्तीचा ऱ्हास होवू लागला. औद्योगिकरणाचा पर्यावरणावर असा वाईट परिणाम झाला. देशातील आर्थिक विकास घडवून आणतांना सामाजिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक आणि इतर घटकांचा विचार करण्यात आला नाही. त्यामुळे देशातील विशिष्ट प्रादेशिक क्षेत्राचा विकास झाला परंतु इतर क्षेत्राचा विकास झाला नाही म्हणून प्रादेशिक विषमतेची समस्या निर्माण झाली. विविध सिंचन प्रकल्प व योजना राबविण्यासाठी अनेक गावे उठविण्यात आली. लाखो लोकांचे विस्थापन झाले. परंतु त्यांच्या पुर्नवसनाचा प्रश्न योग्य प्रकारे हाताळण्यात आला नाही. त्यामुळे विस्थापित लोकांच्या आणि त्यांच्या पुर्नवसनाच्या समस्या निर्माण झाल्यात. विशेष महत्वाची बाब म्हणजे आर्थिक विकासात समाजाच्या गुणात्मक वृध्दीचा विचार करण्यात आला नाही. म्हणून देशात मोठया प्रमाणात आर्थिक विषमता निर्माण झाली व या आर्थिक विषमतेमूळे देशात अनेक समस्या निर्माण झाल्यात. सुरूवातीच्या काळात विकासाच्या प्रक्रियेत सर्व घटकांचा विचार न करता केवळ आर्थिक वृध्दीलाच महत्व देण्यात आले आणि आर्थिक वृध्दीलाच विकास संबोधण्यात आले. अशा प्रकारच्या विकासामुळे देशात अनेक प्रकारच्या समस्या निर्माण झाल्यात. आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेमुळे देशात प्रादेशिक विषमता, पर्यावरण प्रदुषण, विस्थापन, पुर्नवसन यासारख्या विविध समस्या निर्माण झालेल्या आहेत. या समस्येपैकी विस्थापन व पुर्नवसनामूळे लाखो लोकांच्या प्रत्यक्ष जीवनावर तसेच समजावरही विपरित परिणाम झाले आहेत.

विस्थापन आणि पूर्नवसन :– विस्थापन मुख्यतः दोन कारणांनी घडून येते. एक नैसर्गिक आणि दोन मानवनिर्मित. जेव्हा भूकंप, महापूर, भुस्खलन या नैसर्गिक कारणामूळे विस्थापन घडून येते तेव्हा त्या विस्थापनास नैसर्गिक विस्थापन असे म्हणतात. तर मानवनिर्मित कारणामूळे झालेल्या विस्थापनास मानवी विस्थापन असे म्हणतात. आधुनिक काळात नैसर्गिक कारणांपेक्षा मानवनिर्मित कारणामूळे मोठया प्रमाणात विस्थापन घडून येत आहे. आणि विशेष म्हणजे हे मानवी विस्थापन विकासाच्या प्रक्रियेमुळे मोठया प्रमाणात घडून येत आहे. आणि आधुनिक काळात विकासामूळेच विस्थापन घडून येत आहे.

विस्थापनाचा अर्थ :– डॉ. जी. सत्यनारायण यांच्या मते, ''विस्थापन म्हणजे घर, जमीन, व्यवसाय सोडणे आणि पर्यायी व्यवसाय करणे, नवीन घर करणे, नविन नातेसंबध जोडणे आणि नविन संस्कृती व पर्यावरणाशी समायोजन करणे होय''. तर **जोस मुरीकन** आणि **जॉर्ज** यांच्या मते, ''विस्थापन अशी संकल्पना आहे की, विकासाच्या प्रकल्पाकरीता लोकांना त्यांच्या मुळच्या स्थानावरून उठविले जाते.''

व्यापक दृष्टीकोणातून विचार केल्यास असे निदर्शनास येते की, अनेक पिढयापासून निर्माण झालेली सामाजिक, सांस्कृतिक आणि आर्थिक संरचना नष्ट केली जाते. म्हणजेच सामाजिक, सामाजिक, सांस्कृतीक, आर्थिक आणि राजकीयदृष्टया लोकांना बेदखल करणे होय. विस्थापन ही मानवी जीवनास जबरदस्त हादरा देणारी बाब आहे. विस्थापनामूळे लोक भूमीहीन, बेघर व बेरोजगार बनतात विस्थापनामूळे लोकांना नैसर्गिक संसाधनाचा उपयोग घेण्यापासून वंचित केले जाते. म्हणजेच विकास हा विस्थापनास प्रेरित करतो. विस्थापनामूळे लोकांचे पुर्वीचे सामाजिक, सांस्कृतीक, आर्थिक जीवन उध्वस्त होते. शासकीय यंत्रणेद्वारे लोकांना जबरदस्तीने पूर्वीच्या जागेवरून हटविले जाते. विस्थापनामूळे विस्थापितांच्या सामाजीक, सांस्कृतीक, मानसिक, कौटुंबिक आणि आर्थिक समस्या निर्माण होतात आणि नवीन जागेवर राहण्यास आल्यानंतर विस्थापितांना नविन सामाजिक जीवनाषी आणि पर्यावरणाशी समायोजन करावे लागते. थोडक्यात, मानवाद्वारे विकासाच्या प्रकल्पाकरीता लोकांचे पूर्वीचे संपूर्ण सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतीक

मानसिक जीवन ज्या प्रक्रियेद्वारे उध्वस्त केले जाते त्यास विस्थापन असे म्हणतात.

भंडारा जिल्हयातील गोसीखूर्द सिंचन प्रकल्प व विस्थापन :– विदर्भ सिंचन विकास महामंडळ नागपूर च्या द्वारे भंडारा जिल्हयातील पवनी तालुक्यात गोसीखुर्द गावाजवळ वैनगंगा नदीवर 11.35 कि.मी. लांबीचे व 22.50 मीटर उंचीचे रोल्ड फिल्ड आकाराचे मातीचे धरण तयार होत आहे. गोसी खुर्द सिंचन प्रकल्प हा विदर्भातील सर्वात मोठा सिंचन प्रकल्प आहे. या प्रकल्पाचे पाणलोट क्षेत्र 23.862 वर्ग कि.मी. आहे. या प्रकल्पाची पाणी साठवण क्षमता 1,146 दशलक्ष घनमिटर इतकी आहे. धरणाची लांबी 11.35 कि.मी. असून धरणाच्या डाव्या कालव्याची लांबी 23 कि.मी. तर उजव्या कालव्याची लांबी 107 कि.मी. आहे. या प्रकल्पामुळे 22,258 हेक्टर जमीन पाण्याखाली जाणार आहे. या प्रकल्पाची वार्षिक सिंचन क्षमता 2,50,000 हेक्टर इतकी आहे. या प्रकल्पास केंद्र शासनाचे 'वेगवर्धित सिंचन लाभ कार्यक्रम' या अंतर्गत आर्थिक सहाय्य प्राप्त झाले आहे. 31 मार्च 1983 मध्ये या धरणाचा आराखडा तयार करण्यात आला. त्यावेळी 372.22 कोटी इतकी किंमत होती प्रारंभी पाच वर्ष बांधकाम झाले. नंतरच्या 10 वर्षात या प्रकल्पाकडे कुणाचेही लक्ष गेले नाही परिणामी बांधकाम ठप्प राहीले. मार्च 2008 मध्ये हा प्रकल्प 7,777.24 कोटी रूपयांवर पोहचला. 26 फेब्रुवारी 2009 मध्ये या धरणाला 'राष्ट्रीय प्रकल्प' म्हणून घोषित करण्यात आले. मार्च 2011 मध्ये हा प्रकल्प 11 हजार कोटीवर पोहोचला आहे. ऑक्टोबर 2010 पर्यंत या धरणावर 5,400 कोटी रूपये खर्च झाले. आता हा प्रकल्प 13 हजार 740 कोटीवर पोहोचला असून तीन वर्षात धरणाच्या पुर्णत्वावकरीता दरवर्षी दोन हजार कोटीची गरज आहे. मुख्य धरणाचे काम पूर्ण झाले आहे. परंतू कालवे अपूर्ण असून पूर्नवसनाचा प्रश्न जटील होत आहे. ही योजना पूर्ण झाल्यास प्रकल्पावरील मोखाबर्डी, नेरला, टेकेपार व आंभोरा या चार उपसा सिंचन योजनेतून 85 हजार 892 हेक्टर व प्रवाही सिंचनातून 1 लाख 64 हजार 908 हेक्टर सिंचन होणार आहे. भंडारा जिल्हयातील 89 हजार 856 हेक्टर, नागपूर जिल्हयातील 19 हजार 481 हेक्टर व चंद्रपुर जिल्हयातील 1 लाख 41 हजार 463 हेक्टर जमीन सिंचनाखाली येणार आहे.

विस्थापन :– गोसीखुर्द धरणामुळे भंडारा, नागपूर आणि चंद्रपुर या जिल्हयातील लोकसंख्येचे मोठया प्रमाणात विस्थापन होत आहे. या प्रकल्पामुळे नागपूर जिल्हयातील 85 गावे, भंडारा जिल्हयातील 104 गावे आणि चंद्रपूर जिल्हयातील 11 गावे आणि या गावात वास्तव्य करणारे 14 हजार 909 कुटूंब व 62 हजार 79 लोक विस्थापित होत आहेत' या प्रकल्पामुळे 93 गावे पुर्णतः शेती व घरादारासहीत बाधीत होणार आहेत तर 107 गावे अंशतः बाधीत होणार आहेत. विशेषतः भंडारा जिल्हयातील 36 गावे या प्रकल्पामुळे आजच पाण्याखाली गेली आहेत.

पुर्नवसन :– गोसीखुर्द धरणामुळे विस्थापीत झालेल्या गावांचे पुर्नवसन शासनातर्फे करण्यात येत आहे. गोसे खुर्द पुर्नवसन विभाग, नागपूर द्वारे प्राप्त झालेल्या आकडेवारी नुसार आतापर्यंत नागपूर जिल्हयातील 8,312 कुटूंबाचे, भंडारा जिल्हयातील 6,000 कुटूंबाचे आणि चंद्रपूर जिल्हयातील 1,542 कुटूंबाचे पुर्नवसनाचे कार्य सुरू झाले आहे. असे दर्शविण्यात येते. परंतू या धरणामुळे बाधीत झालेल्या गावाचे पुर्नवसन जिथे करावयाचे आहे. तेथे प्रकल्पग्रस्त अजूनही राहावयास गेले नाहीत ही वास्तविकता आहे. गोसीखुर्द धरणाचे काम पुर्णत्वास आले असले तरी बुडीत क्षेत्रातील गावांचे पूर्नवसनाची कामे रखडलेली आहेत. भंडारा जिल्हयातील 34 गावाचे 28 नवीन गावठाणांवर पुर्नवसन करण्यात येणार असून 22 नवीन गावठाणांचा ताबा घेण्यात आला. पुर्नवसनाच्या कामावर 350 कोटी रूपये खर्च झाले आहेत. पहिल्या टप्प्यात मेंढा, मालची, पेंढरी या तीन गावाचे दुसऱ्या टप्प्यात संगम, जामगांव, वडद, सावरगाव, मकरधोकडा, अर्जूनी, पिपरी, पाथरी, सौंदड, खापरी, बरोडी, सिरसघाट, इटगाव, जाख, खोलपूर बोरगांव, महालगांव, मोदी व चिंचखेंडा या 19 गावाचे पुर्नवसन जुन 2008 पर्यत करावयाचे होते. तिसऱ्या टप्प्यात करचखेडा, सुरवाडा, पिडकेपार, टेकेपार, खापरी, जुनी टाकळी, नेरला, पारसोडी, या गावाचे जुन 2009 पर्यंत पुर्नवसन नियोजीत होते. यापैकी मेंढा या गावाची पुर्नतः तर मकरधोकडा व सिरजघाट या गावाची अंषतः पुर्नवसन झाले. बाकीच्या गावाचे पुर्नवसनाचे काम अजूनही रेंगाळत आहे. पुर्नवसनासाठी मिळणारा निधी अत्यल्प असल्याने ही कामे रेंगाळत आहे. गोसीखूर्द प्रकल्पग्रस्तांच्या पुर्नवसनाची प्रक्रीया सुरू आहे. परंतु या प्रक्रीयेला धरणग्रस्त लोक पाहिजे तसा प्रतिसाद देत नाही. गावे पाण्याखाली गेली तरी तेथील लोक पुर्नवसन केलेल्या ठिकाणी राहावयास का गेलेली नाहीत? या प्रश्नाचा आढावा घेतांना असे निर्दशनास आले की, शासनाने प्रकल्प ग्रस्तांच्या जमीनीचा योग्य मोबदला दिला नाही. जिथे पुर्नवसन करण्यात येणार आहे त्या ठीकाणी मुलभूत सोयीचा अभाव आहे. प्रकल्प ग्रस्तांचा उदरनिर्वाह ज्या जमीनीवर अवलंबून आहे ती जमीन त्यांना सोडाविशी वाटत नाही. ही जमीन सोडून दुसरीकडे गेल्यास कोणते काम करावे हा प्रश्न सुध्दा त्यांच्यासमोर आहे. कारण शासनाने जरी जमीनीचा मोबदला त्यांना दिला असला तरी तेवढया पैशात त्यांना दुसरी जमीन विकत मिळविणे अशक्य आहे. त्यामुळे बहुतांश शेतकरी शेती करू शकणार नाही. आणि महत्वाची गोष्ट म्हणजे, ज्या गावात त्यांच्या पुर्ण पिढयांनी वास्तव्य केले, ज्या गावात ते लहानाचे मोठे झालेत ते गाव सोडण्याची त्यांची अजूनही ईच्छा नाही. एकंदरीत गोसीखूर्द धरणामुळे बाधीत झालेल्या जवळपास 200 गावातील लाखो लोक आर्थिक, सामाजीक, सांस्कृतीक आणि मानसिक दृष्टया उध्वस्त झालेले आहेत.

गोसीखुर्द धरणग्रस्तांच्या संदर्भात निर्माण झालेल्या समस्या :– गोसीखुर्दधरणामुळे विस्थापित होत असलेल्या लोकांच्या संदर्भात अनेक सामाजीक, आर्थिक, सांस्कृतिक व शैक्षणिक समस्या निर्माण होत आहेत. या समस्यांचा उल्लेख थोडक्यात खालील प्रमाणे करता येईल.

1) कुटूंब विघटन :– गोसीखुर्द धरणामुळे जवळपास 14 हजार कुटूंबे विस्थापीत होत आहे. या सर्व कुटूंबाना आता दुसऱ्या ठीकाणी वास्तव्य करण्यासाठी जागा लागणार आहे. त्यामुळे कुटूंबाचे सामाजीक

संबंधाचे जाळे विस्कटण्याचा धोका निर्माण झाला आहे. जमीनीचा मोबदला आपल्यालाही आर्थिक स्वरूपात मिळावा म्हणून एका कुटूंबाची अनेक कुटूंबे तयार होत आहे. विवाह झालेले आणि न झालेले सदस्य सुध्दा मुळ कुटूंबापासून वेगळे होवू लागले आहेत.

2) मानसिक ताणतणाव :– गोसीखुर्द धरणामुळे आपले गाव बुडीत क्षेत्रात येणार आहे. व यामुळे आपली शेती, घर हे सर्व सोडून जावे लागणार आहे. हे जेव्हापासून धरणग्रस्तांना समजले, तेव्हापासूनच त्यांच्या संदर्भात ताण तणावाची समस्या निर्माण झाली. त्यांना त्यांच्या स्थाई निवासातून जी मानसिक सुरक्षीतता प्राप्त होत होती ती सुरक्षीतता आता धोक्यात आली आहे. माणसिक असुरक्षीततेचा व ताण तणावाचा परिणाम धरणग्रस्तांच्या शारीरीक आरोग्यावरही होत आहे.

3) दारिद्रय व कर्जबारीपणा :– गोसीखुर्द धरणामुळे बहुसंख्य लोकांची शेती पाण्याखाली आल्याने त्यांचे मुळ उत्पन्नाचे साधनच हिरावले गेले आहेत. तसेच शेतीवर अवलंबून असलेल्या शेतमजूरांचीही रोजमजुरी संपूष्टात आली आहे. अनेक लघुउद्योग, कुटीरउद्योग सुध्दा संपुष्टात आले आहेत. शासनाकडून मिळत असलेल्या जमीनीचा मोबदला कुटूंबातील सर्व गावात समान स्वरूपात वाटला जात असल्यामुळे या अपुऱ्या पेशामुळे कोणत्याही भावाला उद्योग किंवा दुसरीकडे शेती विकत घेणे अशक्य होत असल्यामुळे धरणग्रस्तांच्या संदर्भात दारिद्रयाची समस्या निर्माण झाली आहे. तसेच जमीनीचा मोबदला मिळणारच आहे या भरवश्यावर धरणग्रस्तांचे चैनिचे शौक मोठया प्रमाणात सुरू झाले आहेत. यासाठी धरणग्रस्त मोठया प्रमाणात कर्ज घेवू लागले आहेत. त्यामुळे त्यांच्यात कर्जबाजारीपणाची समस्याही निर्माण झाली आहेत.

4) बेरोजगारी :– गोसीखुर्द धरणामध्ये जमीनी गेल्यामुळे शेतकऱ्यांना आता कसण्यासाठी जमीन उरली नाही. त्यामुळे त्यांना कोणतेही काम नाही. तसेच शेतकऱ्यांच्या शेतीवर काम करणारे शेतमजूरही बेरोजगार झाले आहेत.

5) आरोग्याची समस्या :– गोसीखुर्द धरणाच्या बुडीत क्षेत्रात येणाऱ्या गावात धरणाचे पाणी शिरले असल्यामुळे व ते पाणी गावातच तुंबुन असल्यामुळे डासाची मोठया प्रमाणात निर्मिती होत आहे. डासामुळे मलेरिया, डेंगु, ताप असे असंख्य आजार धरणग्रस्तांना होत आहे.

6) शिक्षणाची समस्या :– धरणाच्या क्षेत्रात येणारी गावे लवकर उठावी व त्यांनी पुर्नवसनाच्या ठिकाणी रहायला जावे यासाठी शासन भरसक प्रयत्न करीत आहे. याचाच एक भाग म्हणून धरणग्रस्त क्षेत्रातील गावाचा विद्युत पुरवठा तोडला जात आहे. त्यांची दळणवळणाची साधने बंद केली जात आहे. त्यामुळे या धरणग्रस्त गावातील विद्यार्थ्यांचा शिक्षणाचा प्रश्न निर्माण झाला आहे. त्यांना शिक्षणासाठी 5–10 कि.मी. पायी जावे लागत आहे. विद्युत नसल्यामुळे त्यांना दिव्याखाली अभ्यास करावा लागत आहे. एकंदरीत धरणग्रस्त गावातील विद्यार्थ्यांच्या संदर्भात शैक्षणिक समस्या निर्माण झाल्या आहेत.

7) सांस्कृतिक समस्या :– गोसीखुर्द धरणाच्या परिक्षेत्रात राहणाऱ्या लोकांची एक विशिष्ठपूर्ण संस्कृती होती. पशु, पक्षी, वृक्ष, जंगलाचे ज्ञान त्या विषयीचे विश्वास, त्यांनी जोपासलेली ग्रामदेवते विषयीचा विश्वास, त्यांची पुजास्थळे धरणाच्या पाण्यात बुडालेली आहेत. हजारो वर्षापासून त्यांनी जोपासलेला सांस्कृतीक धार्मीक वारसा नष्ट होत आहे. त्यामुळे त्यांच्या संदर्भात सांस्कृतिक समस्याही निर्माण झाल्या आहेत.

8) संघर्ष व तणाव :– गोसीखुर्द धरणामुळे धरणग्रस्त व महाराष्ट्र शासन यांच्यात संघर्षाची परिस्थिती निर्माण झाली आहे. आपल्या जमीनीला योग्य भाव मिळावा, पुर्नवसन योग्य ठिकाणी व्हावे, तिथे सर्व मुलभुत सोयी सुविधा मिळाव्यात यासाठी धरणग्रस्त लोक मागच्या 15 वर्षापासून शासनाशी सतत संघर्ष करीत आहे. यासाठी त्यांनी मोर्चे, आंदोलने, उपोषण, जलसमाधी यासारख्या बाबींचा आधार घेतला आहे. परंतु तरीही त्यांचे प्रश्न सुटलेले नाहीत. त्यांचा संघर्ष सुरूच आहे.

9) पर्यावरण विषयक समस्या :– गोसीखुर्द धरणाच्या बुडीत क्षेत्रात लाखो हेक्टर जमीन व जंगलाचा भाग जाणार आहे. त्यामुळे या परिसरातील लाखो वृक्षांची कत्तल होणार आहे. चांगली उपजाउ जमीन पाण्याखाली जाणार आहे. त्यामुळे पर्यावरणाची अपरिमीत हाणी होणार आहे. अशाप्रकारे गोसीखुर्द धरण ग्रस्तांच्या संदर्भात विविध समस्या निर्माण झालेल्या आहेत. या समस्यामुळे धरणग्रस्तांचे संपूर्ण जिवन ढवळून निघालेले आहे. या धरणग्रस्तांच्या उपरोक्त संमस्यांचे स्वरूप नेमके काय आहे? त्यांच्या अजून कोणत्या समस्या आहेत काय? हे पुर्नवसन होत असलेल्या ठिकाणी का जात नाही? त्यांचे पुर्नवसन ज्या ठीकाणी होणार आहे तिथे शासनाने मुलभुत सोईसुविधा पुरविल्या आहेत काय? धरणग्रस्तांच्या शासनाप्रती असणारा दृष्टीकोन कसा आहे? धरणग्रस्तांच्या पुर्नवसनाच्या संदर्भात काही नविन उपाय सुचविता येतात काय? इत्यादी प्रश्नांची उत्तरे जाणून घेण्यासाठी प्रस्तुत संशोधकाने या अध्ययन विषयाची निवड केली आहे.

संदर्भग्रंथ :–

1. गोसीखुर्द राष्ट्रीय प्रकल्प, संक्षिप्त टिप्पणी व पुनर्वसन.
2. घाटोळे रा.ना. ''समाजशास्त्रीय संशोधन तत्वे आणि पध्दती'' (श्री. मंगेश प्रकाशन, नागपूर 1992 पाचवी आवृत्ती)
3. मेश्राम सुरेश, प्रात्याक्षिक सामाजीक संशोधन, (कृषीचंद ऐजन्सीज नागपूर – 2000)
4. नाडगोंडे गुरूनाथ, सामाजिक संशोधन पध्दती, (फडके प्रकाशन, कोल्हापूर 1986)
5. Volume I of Gosekhurd Project (महाराष्ट्र शासन)
6. विदर्भ पाटबंधारे विकास महामंडळ, नागपूर (महाराष्ट्र शासनाचा उपक्रम)

भारतातील स्थलांतराची प्रक्रियाः एक लिंगभावी आकलन

प्रा. ललित थारेश्वर भवरे, सहाय्यक प्राध्यापक, क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले स्त्री अभ्यास केंद्र, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे.

मानवाच्या उत्पत्तीपासून ते आजतागायत एका ठिकाणावरून दुसऱ्या ठिकाणी स्थलांतर करण्याचा प्रघात सर्वत्र राहिला आहे. आजच्या आधुनिक काळात तर, स्थलांतर करणे ही एक सार्वत्रिक आणि अपूर्ण गोष्ट (Phenomenon) बनली आहे. वाहतूक आणि दळणवळणाचा विस्तार, शहरीकरण आणि औद्योगिकीकरणाच्या परिणामी स्थलांतर करण्याची प्रेरणा अधिक गतिमान बनत आहे. भारतासह जगभरामध्ये औद्योगिकीकरण आणि आर्थिक विकासामुळे मोठया प्रमाणावर लोक ग्रामीण भागातून शहरी भागात, एका शहरातून दुसऱ्या शहरात आणि एका देशातून दुसऱ्या देशात स्थलांतर करीत आहेत. यावरून एक बाब सिद्ध होते की, स्थलांतर घडून येण्याला वेळ–काळाच्या कोणत्याही मर्यादा नाहीत. तथापि, स्थलांतराची कारणे, प्रकार आणि प्रमाण हे मात्र व्यक्ती, व्यक्ती समूह, लिंग आणि स्थळ–काळापरत्वे बदलत राहिले आहे. त्यामुळे स्थलांतराच्या प्रक्रियेचा अभ्यास करीत असतांना वरील सर्व बाबींचा चिकित्सकपणे वेध घेणे आवश्यक आहे.

भारतामध्ये स्थलांतरासंदर्भातील माहिती किंवा आकडेवारी राष्ट्रीय नमुना सर्वेक्षण संस्था (NSSO) आणि भारताच्या जनगणनेद्वारे वेळोवेळी प्रकाशित करण्यात आली आहे. सन 1872 पासून स्थलांतरीतांच्या संदर्भातील माहिती गोळा करण्याचे काम भारताच्या जनगणनेद्वारे करण्यात येत आहे. वरील दोन संस्थांनी संकलित केलेल्या अधिकृत माहितीच्या आधारे, अनेक अभ्यासकांनी भारतातील स्थलांतराची प्रक्रिया, स्थलांतराची कारणे, रोजगार, शिक्षण, मूळ ठिकाण आदि सारख्या बाबींचा आढावा घेतलेला आहे. त्यापैकी काही अपवाद वगळता अनेक अभ्यासकांनी पुरुषांना मध्यवर्ती ठेवून स्थलांतराच्या प्रक्रियेचा आढावा घेतला आहे. त्यामुळे भारतासह जगभरामध्ये स्थलांतराचा अभ्यास करणाऱ्या संशोधकांनी प्रामुख्याने पुरुषी दृष्टीकोनातून स्थलांतराच्या प्रक्रियेकडे बघितल्यामुळे, स्थालांतरामधील स्त्रियांचे योगदान दुर्लक्षित राहिले. त्यांनी स्त्रियांच्या स्थलांतराचे प्रमुख कारण विवाह आणि पुरुषावरील अवलंबित्व आहे, असे निष्कर्ष काढले (Banerjee and Raju, 2009; Premi, 1980; Lusome and Bhagat, 2006). राष्ट्रीय नमुना सर्वेक्षण संस्था आणि भारताच्या जनगणने सारख्या संस्थांनी प्रकाशित केलेल्या सांख्यकीय माहितीच्या आधारे काढलेले हे निष्कर्ष खरे असले तरी, भारतातील जात, वर्ग, धर्म, प्रादेशिक विषमता आणि स्त्री– पुरूषांच्या लिंगभावात्मक विभेदनावर आधारित समाजवास्तवाला दुर्लक्षित करता येत नाही. त्यामुळे भारतातील स्थलांतराची प्रक्रिया समजून घेत असताना, लिंगभावात्मक दृष्टीकोनातून उपलब्ध माहितीची चिकित्सा करणे गरजेचे आहे. अन्यथा स्थलांतराच्या प्रक्रियेतील स्त्रियांची भूमिका व योगदान आवश्यक त्या प्रमाणात पुढे येणार नाही.

अभ्यासाची उद्दिष्टये : प्रस्तुत संशोधन अभ्यासाचा प्रमुख हेतू, भारतातील स्थलांतराची प्रक्रिया अभ्यासने आणि स्थलांतरित स्त्री–पुरुषांच्या सांख्यकीय माहितीच्या आधारे, स्थलांतरातील स्त्रियांची भूमिका आणि योगदानाची चर्चा करणे आहे. त्याचबरोबर, एन.एस.एस.ओ. आणि भारतीय जनगणनेने, प्रकाशित केलेल्या स्थलांतराच्या कारणांच्या आकडेवारीची लिंगभाव दृष्टीकोनातून चिकित्सा करणे आहे.

संशोधन पद्धती : वरील उद्देशांची तपासणी करण्याकरिता लिंगभाव परिप्रेक्ष्याचा वापर करण्यात आला आहे. त्याकरिता दुय्यम साधनांचा उपयोग करण्यात आला आहे. दुय्यम साधनांमध्ये, प्रस्तुत विषयावर उपलब्ध असलेले लेख, पुस्तके आणि स्थलांतर विषयावर भारतात व भारताबाहेर प्रकाशित करण्यात आलेल्या अहवालांचा समावेश करण्यात आला आहे. तसेच, एन.एस.एस.ओ. (2010) व 2001 मध्ये भारतीय जनगण्नेने स्थलांतराच्या संदर्भात प्रकाशित केलेल्या आकडेवारीचा आधार घेण्यात आला आहे. (भारतीय जनगणना 2011 ची स्थलांतरविषयक माहिती अद्याप प्रकाशित झालेली नाही. त्यामुळे 2001 च्या माहितीचा आधार घेण्यात आला आहे).

देशांतर्गत स्थलांतरित स्त्री–पुरुषांचे प्रमाण : आधी उल्लेख केल्याप्रमाणे भारतामध्ये ऐतिहासिक काळापासून ते आजतागायत स्थलांतर करण्याची प्रक्रिया निरंतरपणे सुरू असली तरी, 1990 नंतर त्यामध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढ झालेली दिसून येते. 1990 मध्ये भारत सरकारने खाउजा धोरणाचा (खाजगीकरण, उदारीकरण आणि जागतिकीकरण) स्वीकार केल्यानंतर देशांतर्गत स्थलांतराला अधिक गती मिळाली आहे. 2010 साली प्रकाशित झालेल्या एन.एस.एस.ओ. अहवालानुसार, भारतामध्ये देशांतर्गत स्थलांतर करणाऱ्यांचे प्रमाण 1993 (25 टक्के) च्या तुलनेत 2007–08 मध्ये (29 टक्के) 4 टक्के ने वाढले आहे (NSSO, 2010). तर 2001 च्या जनगणनेनुसार एकूण देशाच्या लोकसंख्येमध्ये (1,028,610,328) वास्तव्याच्या शेवटच्या ठिकाणावरून स्थलांतर करणाऱ्या स्थलांतरितांचे प्रमाण 314 दशलक्ष (30.6 टक्के) इतके आहे. त्यामध्ये स्त्री आणि पुरुषांच्या स्थलांतराचे प्रमाण अनुक्रमे 221 आणि 93 दशलक्ष आहे. देशांतर्गत स्थलांतरामध्ये आंतर–राज्य स्थलांतरितांचे प्रमाण 41 दशलक्ष किंवा 13 टक्के (स्त्रिया 22 द.ल. आणि पुरुष 19 द.ल.) इतके आहे (Census, 2001). मूळ राज्यातून दुसऱ्या राज्यात स्थलांतर करणाऱ्यांमध्ये उत्तर प्रदेश, बिहार, राजस्थान, मध्य प्रदेश, आंध्र प्रदेश, झारखंड, ओरिसा, उत्तराखंड आणि तामिलनाडू ही राज्ये आघाडीवर आहेत. वरील राज्यातील स्थलांतरितांच्या गंतव्याचे ठिकाण प्रामुख्याने दिल्ली, महाराष्ट्र, गुजरात, हरियाना, पंजाब आणि कर्नाटक ही राज्ये आहेत (UNESCO & UNICEF, 2012). एका राज्यातून दुसऱ्या राज्यात स्थलांतर करण्याचा कल सर्वत्र दिसत

असला तरी, प्रत्यक्षात गरीब आणि मागास राज्यांमध्ये प्रगत राज्यांच्या तुलनेत मोठ्या प्रमाणात स्थलांतर होतांना दिसून येते. अशा राज्यातील पुरुष प्रामुख्याने चरितार्थासाठी प्रगत राज्यात स्थलांतर करीत असतात. तसेच स्त्रिया देखील बहुंताश वेळा याच कारणाने मूळ राज्याच्या सीमा ओलांडून दुसऱ्या राज्यात स्थलांतर करीत असतात (Mitra & Murayama, 2008). म्हणजेच भारतातील प्रादेशिक विकासातील असमानता हे अंतर्गत स्थलांतराचे एक प्रमुख कारक असलेले दिसून येते. ज्यामध्ये पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रियांच्या स्थलांतराचे प्रमाण हे अधिक असलेले दिसून येते.

आंतर–राज्य स्थलांतरितांपेक्षा राज्यांतर्गत स्थलांतरितांचे प्रमाण सर्वाधिक म्हणजे 268 द.ल. (स्त्रिया 196.6 द.ल. आणि पुरुष 71.5 द.ल.) किंवा 85 टक्के आहे. त्यामध्ये मूळ जिल्ह्यांतर्गत स्थलांतर करणऱ्यांचे प्रमाण 193.5 द.ल. (स्त्रिया 146.2 द.ल. आणि पुरुष 47.3 द.ल.) आणि जिल्ह्याबाहेर परंतु मूळ राज्यात स्थलांतर करणाऱ्यांचे प्रमाण 74.6 द.ल. (स्त्रिया 50.4 द.ल. व पुरुष 24.2 द.ल.) इतके आहे (Census, 2001).

देशाअंतर्गत आणि राज्यांतर्गत स्थलांतरामध्ये ग्रामीण आणि शहरी भागातून होणाऱ्या स्थलांतराचा विचार केल्यास, शहरी भागातून होणऱ्या स्थलांतरापेक्षा ग्रामीण भागातून होणाऱ्या स्थलांतराचे प्रमाण अधिक आहे. एन.एस.एस.ओ. च्या 64 व्या फेरीतील आकडेवारी नुसार, एकूण स्थलांतरामध्ये ग्रामीण आणि शहरी भागातून होणाऱ्या स्थलांतराचे प्रमाण अनुक्रमे 81.2 आणि 18.8 टक्के इतके आहे. त्यामध्ये ग्रामीण ते ग्रामीण सर्वाधिक म्हणजेच 61.7 टक्के (स्त्रिया– 70 टक्के आणि पुरुष– 27.2 टक्के) आहे. ग्रामीण ते शहरी 19.5 टक्के (स्त्रिया– 14.8 टक्के आणि पुरुष – 39.0 टक्के) शहरी ते शहरी 13.1 टक्के (स्त्रिया – 10.3 टक्के आणि पुरुष – 24.8 टक्के) आणि सर्वाधिक कमी प्रमाण शहरी ते ग्रामीण स्थलांतराचे, केवळ 5.7 टक्के (स्त्रिया – 4.9 टक्के आणि पुरुष – 8.9 टक्के) इतके आहे. (NSSO, 2010). एकूणच जगातील इतर देशांप्रमाणेच भारतातही पुरुषांच्या तुलनेत स्त्री स्थलांतराचे प्रमाण अधिक आहे. भारतात मोठ्या शहरांमध्ये पुरुषांच्या स्थलांतराचे वर्चस्व आहे, तर कमी अंतरावर ग्रामीण भागामध्ये स्त्रियांच्या स्थलांतराचे प्राबल्य आहे. एकूण भारतीय स्थलांतरामध्ये 75 टक्के पेक्षा अधिक प्रमाणात स्रिया स्थलांतर करतात असा एन.एस.एस.ओ. द्वारे प्रकाशित करण्यात आलेल्या आकडेवारीवरून स्पष्ट होते.

स्थलांतराची कारणे : भारतामध्ये, स्थलांतराच्या कारणांची अधिकृत माहिती 1981 च्या जनगणणेपासून (वास्तव्याच्या शेवटच्या ठिकाणाला पायाभूत मानून) गोळा करण्यास सुरवात झाली. त्यानुसार पाच व्यापक श्रेणींमध्ये स्थलांतरितांच्या मुख्य कारणांची माहिती गोळा करण्यात येऊ लागली – 1) रोजगार 2) शिक्षण 3) कुटुंबाचे स्थलांतर 4) विवाह आणि 5) इतर कारणे. त्यानंतर 1991 च्या जनगणनेमध्ये व्यवसाय आणि नैसर्गिक आपत्तींचा समावेश स्थलांतराच्या कारणात करण्यात आला. तर 2001 च्या जनगणनेमध्ये सात मुख्य कारणांच्या (रोजगार, शिक्षण, कुटुंबाचे स्थलांतर, विवाह, व्यवसाय, नैसर्गिक आपत्ती आणि इतर कारणे) आधारे माहिती गोळा करण्यात आली. याच जनगणनेमध्ये (2001) स्थलांतराच्या गोळा करण्यात येणाऱ्या कारणांच्या माहितीमध्ये बदल करून, नैसर्गिक आपत्तीचे कारण वगळण्यात आले व त्याऐवजी जन्मानंतर स्थलांतर (Moved after birth) या कारणाचा समावेश भारतीय जगगणणेमध्ये करण्यात आला (Census, 2001).

एका ठिकाणावरून किंवा स्थानावरून दुसऱ्या ठिकाणी स्थलांतर करणे, ही अत्यंत क्लिष्ट बाब असलेली दिसून येते. कारण ती केवळ एका सध्या कारणांची निवड नसते. तर त्यामध्ये इतिहास, संस्कृती, राजकीय धोरणे, सामाजिक स्थिती, अधिक आर्थिक मिळकत या सर्व बाबींच्या परिणामांचा विचार स्थलांतरीताना करावा लागतो. तसेच अनेकवेळा दुष्काळ, नैसर्गिक आपत्ती, रोगराई, जातीय दंगली या सारख्या बाबींपासून स्वतःचा व कुटुंबांचा बचाव करण्यासाठी स्थलांतर करणे सक्तीचे बनते. त्यामुळे स्थलांतरितांच्या कारणांची माहिती, स्थलांतरितांना एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी स्थलांतर करण्यासाठी कोणत्या गोष्टी प्रेरणादाई आणि सक्तीच्या ठरल्या आहेत, हे समजून घेण्यासाठी महत्त्वपूर्ण ठरते.

तक्ता क्रं. – 1: भारतातील स्थलांतराचे कारणे, 2001

स्थलांतराची कारणे	स्थलांतरितांची संख्या (लाखामध्ये)			एकूण स्थलांतरितांची टक्केवारी		
	व्यक्ती	पुरुष	स्त्री	व्यक्ती	पुरुष	स्त्री
एकूण स्थलांतरित	3,145	934	2,212	100	100	100
काम / रोजगार	299	262	37	9.51	**28.09**	**1.66**
व्यवसाय	28	24	4	0.90	2.55	0.20
रोजगार आणि व्यवसाय	327	286	41	10.41	**30.64**	**1.86**
शिक्षण	34	24	10	1.07	2.55	0.44
विवाह	1,561	22	1,540	**49.64**	**2.33**	**69.61**
जन्मानंतर स्थलांतर	158	93	65	5.02	9.94	2.94
कुटुंबांसह स्थलांतर	430	181	249	13.68	19.39	11.27
इतर	635	328	307	20.19	35.15	13.87

स्त्रोतः *Census of India, 2001, Migration Tables, D – Series, D-3, Gove. of india.*

वरील तक्त्यामध्ये भारतातील जनसमुदायांच्या स्थलांतराची कारणे दर्शविली आहे. त्यानुसार रोजगार आणि व्यवसायाच्या कारणाने स्थलांतर करणऱ्यांमध्ये पुरुषांचे प्रमाण सार्वाधिक म्हणजे 30.64 टक्के आहे. तर स्त्रियांचे प्रमाण केवळ 1.66 टक्के इतके दर्शविले आहे. तसेच, एकूण स्थलांतरीतामध्ये विवाहाच्या कारणाने स्थलांतर करणाऱ्यांचे प्रमाण (49.64 टक्के) सर्वाधिक आहे. ज्यामध्ये लिंगनिहाय – विवाह कारणाने

स्थलांतरित करणाऱ्यांमध्ये 70 टक्के च्या आसपास स्त्रिया आहेत. तर फक्त 2.33 टक्के पुरुष विवाह कारणामुळे स्थलांतरित झाल्याची नोंद करण्यात आली आहे.

अलीकडच्या काळात अनेक स्त्रीवादी अभ्यासकांनी, भारतीय जनगणना आणि एन.एस.एस.ओ. च्यावतीने प्रकाशित केलेल्या आकडेवारीची चिकित्सा करून, स्थलांतराच्या प्रक्रियेतील स्त्री–पुरुषांच्या कारणांचा अभ्यास केलेला आहे. ज्यामध्ये प्रामुख्याने स्त्री आणि पुरुषांच्या स्थलांतराच्या कारणांची नोंद अनुक्रमे विवाह आणि रोजगार म्हणून न करता. स्त्रियांच्या स्थलांतर कारणांचा व्यापक भूमिकेतून विचार मांडला आहे. जेंव्हा व्यक्ती किंवा व्यक्तीचा समूह स्थलांतराचा निर्णय घेतात, तेव्हा त्यांचा प्रमुख उद्देश्य, प्राप्त जीवन परिस्थितीमध्ये सकारात्मक बदल घडवून आणणे हा असतो. आणि भारतामध्ये पितृसत्ताक व्यवस्था घट्ट असल्यामुळे, प्राप्त परिस्थितीत बदल घडवण्याची भूमिका पुरुषांची समजली जाते. कारण पुरुष हा कर्ता असतो त्यामुळे पुरुषांच्या स्थलांतराला अधिक महत्त्व देवून, 'पुरुषकेंद्रित' स्थलांतराचा अभ्यास पुढे येतो. यासंदर्भात इंद्राणी मुझुमदार आणि इतरांच्या मते, भारतीय जनगणना आणि एन.एस.एस.ओ. च्या अधिकृत सांख्यकीय माहिती आधारे आजपर्यंत स्त्रियांचे स्थलांतर आणि रोजगार विषयावरील आकडेवारी आवश्यक त्याप्रमाणत पुढे आली नाही किंव्हा दुर्लक्षित केल्या गेली. तर दुसऱ्या बाजूला पुरुषांच्या स्थलांतराचे मध्यवर्तीत्त्व मात्र विकासाच्या दृष्टीकोनातून बघितल्या गेले. परंतु खऱ्या अर्थाने सध्याच्या विकासाच्या प्रक्रियेला आकार देण्यामध्ये स्त्रियांच्या रोजगाराधीष्टीत स्थलांतराचे योगदान महत्त्वाचे राहिले आहे (Muzumdar et al, 2013: 54). थोडक्यात, स्थलांतराच्या प्रक्रियेची सांख्यकीय माहिती गोळा करणऱ्या संस्था आणि स्थलांतराच्या अभ्यासकांनी पुरेशा गांभिर्याने स्त्रियांच्या स्थलांतराची दखल न घेतल्यामुळे, स्त्रियांचे रोजगारातील योगदान पुढे आले नाही.

त्याचबरोबर इंदू अग्निहोत्री आणि इतरांच्या मते, एन.एस.एस.ओ. ची आकडेवारी हे दाखवून देते की, मोठ्या प्रमाणावर विवाहामुळे स्त्रिया स्थलांतर करीत आहेत. त्यामुळे स्त्रियांना स्थलांतरामध्ये केवळ विवाहाचे कारण म्हणून बघितले जाते. ज्याचा परिणाम, स्थलांतराच्या प्रक्रियेमधील स्त्रियांची स्वतंत्र 'कामगार' किंव्हा 'कर्त्या' म्हणून असलेली भूमिका नाकारली जाते (Agnihotri, 2012: 24). तर शांथी के. यांच्या मते, स्त्रिया पुरुषांच्या बरोबरीने स्थलांतरित ठिकाणी अनेक स्वरुपाची कामे करीत असतात. परंतु सर्वेक्षणात त्यांची गणना होत नाही. सर्वेक्षणकर्ते केवळ त्यांच्या घरगुती कामांवर (House work/House wife) जोर देतात. त्यामुळे स्थलांतरित स्त्रियांच्या घरातील व घराबाहेरील पूर्णवेळ कामाची दाखल न घेण्याच्या परिणामी, अशा प्रकारच्या सर्वेक्षणात स्थलांतरित स्त्रियांची 'कामगार' म्हणून गणना होत नाही (Shanthi, 2006: 5-6). याचाच अर्थ वरील संस्थांनी गोळा केलेली आकडेवारी चुकीची आहे, असे समजण्याचे कारण नाही. कारण जेंव्हा स्थलांतरीतांची माहिती गोळा केली जाते, तेंव्हा स्थलांतरित कुटुंब (विशेषतः कुटुंब प्रमुख किंवा पुरुष) ज्या स्वरुपाची माहिती देतात तीच माहिती नोंदवली जाते. परंतु प्रमुख प्रवाही स्थलांतराच्या अभ्यासकांनी, प्रस्तुत आकडेवारीचा अन्वयार्थ किंव्हा चिकित्सा, लिंगभावी परिप्रेक्षातून करणे आवश्यक आहे. अन्यथा स्थलांतराच्या प्रक्रियेमधील स्त्रियांचे कर्तुत्व झाकाळले जाण्याचा मोठा धोका उत्पन्न होऊ शकतो.

पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रियांच्या स्थलांतराचे प्रमुख कारण 'विवाह' आहे – कारण भारतीय समाजव्यवस्था पितृसत्तेच्या पायावर अधिष्टीत असल्यामुळे, भारतीय पितृसत्ताक परंपरेनुसार विवाहानंतर वधू (नवरी मुलगी) पतीच्या घरी (सासरी) जाते. त्यामुळे स्त्रियांच्या स्थलांतराचे प्रमाण अधिक आहे. परंतु विवाहानंतर स्थलांतर केलेली स्त्री गंतव्यस्थानी (सासरी) काहीतरी रोजगार करीतच असते. सामान्यतः स्त्रियांच्या स्थलांतराचे कारण काहीही असले तरी, त्या गंतव्यस्थानी कुटुंबाच्या उदारानिर्वासाठी कोणत्यातरी प्रकारच्या आर्थिक कीयाकल्पामध्ये सहभागी असतातच. त्यामुळे त्यांची गणना स्थलांतरित कामगार स्त्रियांच्या विश्वात करणे आवश्यक आहे.

तसेच, स्थलांतराचा अभ्यास हा नेहमीच, पुरुष हे कुटुंबाचे भरण–पोषण करणारे (Breadwinners) असतात या दृष्टीने केला गेला आहे. त्यामुळे, ज्यावेळी सहकुटुंब स्थलांतर करतात, तेंव्हा पुरुष हा कुटुंबाचा कर्ता किंवा महत्त्वपूर्ण एकक म्हणून बघितला जातो. तर स्त्रियांकडे दुय्यम, घर सांभाळणाऱ्या, सहयोगी स्थलांतरित म्हणून पाहिले जाते. परंतु अनेकदा वास्तविकता वेगळी असते. त्यासंदर्भात काही अभ्यासक असे दिर्शवितात की, कुटुंब स्थलांतरामध्ये पुरुष हे सहयोगी स्थलांतरित आहेत तर स्त्रिया ह्या मुख्य स्थलांतरित आहेत. कारण गंतव्यस्थानी स्त्रियांना मिळण या आर्थिक संधीच्या भरवश्यावर अनेक कुटुंबांनी स्थलांतर केले आहे. तसेच स्थलांतरानंतर गंतव्यस्थानी स्त्रियांना मिळणाऱ्या रोजगाराचे प्रमाण पुरुषांइतकेच किंबहुना पुरुषांच्या तुलनेत अधिक आहे. दुसरी बाब म्हणजे, स्थलांतरानंतर पुरुषांना मिळणऱ्या रोजगाराची अनियमितता आणि अनिच्छितता स्त्रियांपेक्षा अधिक आहे. त्यांना अनेकदा रोजगारासाठी अधिक वाट पहावी लागते. त्या तुलनेत स्त्रियांना लगेच घरगुती कामगार किंवा वैयक्तिक सेवांमध्ये सहज रोजगार मिळण्याची अधिक शक्यता निर्माण झाली आहे (Mehar, 1994; Premi, 2001). त्यामुळे स्थलांतरित जनसमुदायांचा अभ्यास हा पुरुषकेंद्रित न करता, लिंगभाव परिप्रेक्षातून करणे गरजेचे आहे.

स्थलांतर करणाऱ्या स्त्रियांच्या संदर्भात भाष्य करतांना, देशिंकर असे नमूद करतात की, दक्षिण आशियामध्ये पती किंवा कुटुंबाशिवाय रोजगारासाठी वैयक्तिक स्थलांतर करणाऱ्या स्त्रियांचे प्रमाण वाढले आहे. पुरुषांशिवाय स्थलांतर करणाऱ्या स्त्रियांमध्ये मागास, गरीब आणि निम्न जातीय स्त्रियांचे प्रमाण अधिक आहे. ओरिसाच्या गरिबीने पिडलेल्या आदिवासी भागात अलीकडच्या काळात मोठ्या प्रमाणावर कामाच्या शोधात अविवाहित, तरुण स्त्रिया शहरांमध्ये स्थलांतर करीत आहेत (Jha, 2005). तसेच बिहारमधील संथाळ परगण्यातील गरीब

स्त्रिया परंपरागत काळापासून स्थलांतर करीत आल्या आहेत. संथाळ परगण्यामध्ये रोजगाराचे साधन नसल्या कारणाने पुरुषांना सहा–सहा महिने रस्त्याच्या कामावर उत्तर प्रदेश, काश्मीर, आसाम आदि राज्यांमध्ये स्थलांतर करावे लागते. तर स्त्रिया वर्षातून चार वेळा नजीकच्या प्रदेशात शेतमजूर म्हणून स्थलांतर करतात. गरिबीमुळे केवळ पुरुषांच्याच मिळकतीवर कुटुंबाचे भरण–पोषण होत नसल्या कारणाने स्त्रियांना स्थलांतर करणे सक्तीचे बनले आहे (Rao and Rana, 1997). यावरून हे स्पष्ट होते की, अलीकडच्या काळात स्त्रियांच्या स्थलांतराचे कारण केवळ, पुरुषावरील अवलंबित्व नसून, कौटुंबिक आर्थिक जबाबदारीच्या कारणांमुळे स्त्रिया स्थलांतर करीत आहेत. त्यामुळे पुरुषांच्या स्थलांतरा इतकेच स्त्रियांच्या स्थलांतराच्या कारणांचा अभ्यास करणे गरजेचे आहे.

सारांश : थोडक्यात, वरील अभ्यासावरून हे स्पष्ट होते की, आजपर्यंत काही अपवाद वगळता, स्थलांतराच्या प्रक्रियेमध्ये स्त्रियांना दुय्यम म्हणूनच पाहण्यात आले आहे. परंतु खऱ्या अर्थाने स्थलांतराच्या प्रक्रियेतील स्त्रियांचे योगदान महत्त्वपूर्ण राहिलेले आहे आणि पुढेही राहणार आहे. याचा प्रत्यय आपल्याला अलिकडच्या काळात स्त्रियांच्या स्थलांतरावर झालेल्या अनेक अभ्यासावरून दिसून येतो. ज्यामध्ये भारतासह जगभरातील स्त्रिया मोठ्या प्रमाणावर रोजगार, आर्थिक गतीशिलता, कुटुंबाला आधार देणे, हुंडयाकरिता पैसे गोळा करणे, पारंपारिक सामाजिक संरचनेच्या तावडीतून निसटण्यासाठी आणि असंख्य अशा ध्येय पूर्तते करिता स्थलांतर करीत आहेत. अनेकवेळा स्थलांतरानंतर गंतव्यस्थानी निवाऱ्याच्या व्यवस्थेपासून ते कुटुंबाचे भरण–पोषण करण्यापर्यंत स्त्रियांचे योगदान महत्त्वपूर्ण राहिले आहे. जरी, स्थलांतरित ठिकाणी स्त्रियांना मिळत असणाऱ्या आर्थिक रोजगाराचा मोबदला कमी असला तरी, कुटुंबाच्या उदरनिर्वाहाकरिता तो महत्त्वपूर्ण ठरत असलेला दिसून येतो. त्यामुळे स्थलांतराच्या प्रक्रियेची लिंगभाव परिप्रेक्ष्यातून उकल करून, स्त्रियांचे स्थलांतराच्या प्रक्रियेतील योगदान आणि महत्त्व अभ्यासणे आवश्यक आहे.

संदर्भः

1. Banerjee Arpita and Saraswati Raju (2009), *Gendered Mobility: Women Migrants and Work in Urban India,* Economic and Political Weekly, July 11, Vol. XLIV No. 28.
2. Premi Mahendra K. (1980), *Aspects of Female migration in India,* Economic and Political Weekly, April 12.
3. Lusome R. and R. B. Bhagat (2006), *Trends and Patterns of Internal Migration in India, 1971- 2001,* Paper Presented at the Annual Conference of Indian Association for the Study of Population (IAPS) during 7-9 June, Thiruvanthpuram. (http://community.eldis.org/59b6a372/Trends)
4. Census of India (2001), *Migration Tables (D1, D1 (Appendix), D2 and D3 Tables),* Registrar General and Census Commissioner of India, Government of India, New Delhi.
5. NSSO (2010), *Migration in India 2007-08*, 64th Round, Report No. 533, National Sample Survey Office, Ministry of Statistics and Programme Implementation, Government of India, New Delhi.
6. UNESCO & UNICEF (2012), *National Workshop on Internal Migration and Human Development in India,* Workshop Compendium, Vol. 1: Workshop Report, United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO) and United Nations Children's Fund (UNICEF), New Delhi.
7. Mitra Arup and M. Murayama (2008), *Rural to Urban Migration: A District Level Analysis for India*, Institute of Developing Economies (IDE), discussion paper no.137.
8. Muzumdar Indrani, N. Neetha and Indu Agnihotri (2013), *Migration and Gender in India,* Economic and Political Weekly, Vol. XLVIII, No. 10, March 9, pp.54.
9. Agnihotri Indu, Indrani Muzumdar, N. Neetha (2012), *Gender and Migration: Negotiating Rights A Women's Movement Perspective,* Centre for Women's Development Studies, New Delhi.
10. Shanthi K. (2006), *Female Labour Migration in India: Insights from NSSO Data,* Working Paper 4/2006, Madras School of Economics, Chennai. (http://www.mse.ac.in)
11. Meher Rajkishor (1994), "The Migrant Female Breadwinners- Women in the Informal Secondary Sector of Rourkela, Orissa" Indian Journal of Labour Economics, 37 (3), July- Sep.
12. Premi K. Mahendra (2001), "Who Migrates to Delhi", Demography India, 30 (1) pp. 49-59.
13. Jha Vikas (2005), *Migration of Orissa's Tribal Women,* Economic and Political Weekly, April 9.
14. Rao Nitya and Kumar Rana (1997), *Women's Labour and Migration The Case of the Santhals,* Economic and Political Weekly, December 13.

ब्रिटीशकालीन अकोला जिल्ह्याची कृषी स्थिती

प्रा. मनोज सोनोने, इतिहास विभाग, श्री. ज्ञा. म .बुरुंगले महाविद्यालय, शेगाव.

प्रस्तावना – १८५३ साली अकोला जिल्ह्याची निर्मिती झाली. बेरार प्रांत यावेळी निजामाच्या ताब्यात होता. भोसले व शिंदेचा पाडाव करण्यात महत्वाची भूमिका बजावल्याने त्याचे बक्षीस म्हणून निजामाला वऱ्हाड प्रांत देण्यात आला होता. पुढे निजामाने तैनाती फौजेचा तह स्वीकारला. प्रशासनाच्या सोयीने बेरार प्रांताचे पूर्व व पश्चिम बेरार मध्ये विभाजन करण्यात आले.

१८५८ मध्ये निजाम व ब्रिटिशामध्ये मालकीसंबंधी करार झाला. निजामावर ५० लाख रुपयांचे कर्ज झालेले होते. निजामाला तैनाती फौजेच्या खर्चांमुळे कर्जबाजारी व्हावे लागले होते. निजामाने व लॉर्ड कर्जन ने यावर उपाय म्हणून तोडगा काढण्यासाठी ५ नोव्हेंबर १९०२ साली आपल्या प्रतीनिधीद्वारे एक करारनामा तयार केला.ज्यानुसार बेरार प्रांत ब्रिटीशांना कायमस्वरूपी भाडेपट्ट्याने (लीजवर) देण्यात आला. ब्रिटिशांनी निजामाला दरवर्षी २५ लाख रुपये देण्याचे मान्य केले.

सन १९०३ पासून खऱ्या अर्थाने अकोला जिल्ह्यावर ब्रिटीशांचे अधिपत्य सुरु झाले. ब्रिटीशांचे हे वर्चस्व १५ ऑगस्ट १९४७ सालांपर्यंत कायम होते. या काळात अकोला जिल्ह्याच्या कृषी व्यवस्थेवर काही अनुकूल तर काही प्रतिकूल परिणाम घडून आले.

१. ब्रिटीशपूर्वकालीन अकोला जिल्ह्याची कृषी स्थिती – ब्रिटीशपूर्वकाळात अकोला जिल्ह्यात पारंपारिक पद्धतीने शेती केल्या जात होती. १२ बलुतेदार व १६ अलुतेदार कृषी अर्थव्यवस्थेचे अविभाज्य घटक होते. ग्रामीण भागातील गरजा ग्रामातच भागवल्या जात असल्याचे निदर्शनास येते. ब्रिटीशपूर्वकाळात कृषीआधारित लघुउद्योग थोड्याफार प्रमाणात सुरु होते.

२. ब्रिटीशकालीन अकोला जिल्ह्याची कृषी स्थिती – ब्रिटीशकालीन अकोला जिल्ह्याची कृषी स्थिती मोठ्या प्रमाणात सुधारली असे म्हटल्यास नवल वाटणार नाही. कारण ब्रिटीशांच्या आगमनाने अकोला जिल्ह्याच्या कृषी क्षेत्रात अभूतपूर्व बदल घडून आला असल्याचे उपलब्ध पुराव्यावरून लक्षात येते. अकोला जिल्ह्याच्या कृषी क्षेत्रात ब्रिटीशांनी रस्ते व लोहमार्ग बांधल्याने गती आली.बाजारपेठांची निर्मिती झाली. त्याचबरोबर कृषी आधारित उद्योग धंद्यात देखील वाढ घडून आले असल्याचे निदर्शनास येते. ब्रिटीशांनी बँकांना निर्मिती व कार्य करण्यास प्रोत्साहन दिल्यामुळे कृषी उत्पादनात भरघोस वाढ झाली. सिंचनाच्या क्षेत्रात वाढ झाल्यामुळे पीक उत्पादनात भर पडली.

कृषी आधारित लोकसंख्या :– अकोला जिल्ह्यात ७१ टक्के लोक शेतीवर अवलंबून आहेत,१९०१ च्या जनगणनेनुसार आकडेवारी पहिली असता असे लक्षात येते की, ४८ टक्के लोक शेतमजूर म्हणून कार्य करतात. २३ टक्के लोक जमीनधारक म्हणून होते. अकोला जिल्ह्यात अकोट, बाळापुर, मुर्तीजापूर, मंगरूळपीर, अकोला व वाशीमची लोकसंख्या ७,५४,८०४ होती. १९५१ साली ६,५०,६६४ इतकी वाढली. यात ग्रामीण लोकसंख्येचे प्रमाण अधिक होते. सरकारी ध्येय धोरणाचा परिणाम कृषी आधारित लोकसंख्यावाढीस जबाबदार होता.

पावसाचे प्रमाण :– अकोला जिल्ह्यातील बहुतांश शेती निसर्गावर अवलंबून होती. चांगला पाऊस झाला तर भरपूर पीक होत असे. परंतु पावसाचे प्रमाण कमी झाल्यास उत्पादनावर प्रतिकूल परिणाम होत असे. साधारणतः पावसाचे आगमन मृग नक्षत्रात होत असे. जूनच्या सुरुवातीला पावसाला सुरुवात होत असे. पावसाचे प्रमाण निरनिराळ्या ठिकाणी निरनिराळे होते. अकोला मध्ये ८०२ मी.मी. होते. बाळापुर मध्ये ७६५ मी.मी. पाऊस पडत होता. अकोला जिल्ह्यात पावसाचे प्रमाण काढल्यास ८१६ मी.मी. होते.

कृषी हंगाम :– पावसाच्या विभागणीमुळे अकोला जिल्ह्यात कृषी हंगामाचे दोन प्रकार पडलेले होते. एक खरीप तर दुसरे रब्बी. अन्नधान्ये, कडधान्ये, तेलवान, मसाले आणि तंतुमय पदार्थ हे खरीप हंगामात उत्पादित केले जात असत तर रब्बी हंगामात हरभरा, गहू इत्यादी पीके घेतली जात असत. तीळ, गहू इत्यादी पिके घेतली जात. ऊसाचीही लागवड केली जात असे मात्र त्याच्या उत्पादनाचे प्रमाण फारसे नव्हते.

मृदा :– अकोला जिल्ह्यातील मृदा दख्खनच्या पठारापासून तयार झालेली आहे. जी उत्पादनासाठी खूप दर्जेदार आहे. उत्तरेकडील काही भागात वाशिमच्या मध्यभागी तसेच मंगरूळपीर च्या तालुक्यात उच्च दर्जाची काळी माती आढळते. पश्चिम व पूर्वेकडील डोंगराळ भागातील जमिनीतील माती कमी उपजाऊ स्वरुपाची असल्याचे निदर्शनास येते. पूर्णा नदीच्या काठावरील माती सुपीक तर काटेपुर्णा नदीच्या काठावरील माती मुरमाडी आहे. मुर्तीजापूर तालुक्यातील माती उच्च दर्जाची असल्याने तेथे भरपूर पीक होत असे.

मुख्य पिके :– अकोला जिल्ह्यात घेतल्या जाणाऱ्या पिकांचे वर्गीकरण अन्न धान्ये पिके, कडधान्ये पिके, अमली व तंबाखू पिके फळे, मसाले, पालेभाज्या, तेलवाण तसेच तंतुमय पदार्थात केले जाते. त्याची सविस्तर माहिती पुढीलप्रमाणे विशद करता येते.

अ) अन्नधान्य पिके :– ज्वारी :– अकोला जिल्ह्यात घेतल्या जाणाऱ्या प्रमुख अन्नधान्य पिकात ज्वारीचा समावेश केला जातो. या पिकाला जास्त पावसाची गरज नसते. तसेच उच्च प्रतीची माती देखील गरजेची नसते. ज्वारी पिकापासून कडबा मिळत असल्याने जनावरांसाठी त्याचा खाद्य म्हणून उपयोग केला जातो. सन १९५१ मध्ये ज्वारी पिकाचे उत्पादन १०० टनापेक्षा जास्त होते. उत्तरोत्तर ते उत्पादन वाढत गेलेले असल्याचे निदर्शनास येते. ज्वारी पिकांचे बियाणे तिफन द्वारे कापशी पिकाआधी पेरले जाते. तसेच वखराचा वापर केला जातो. बी पेरल्यानंतर

त्याच्यावर माती पडावी वखराला झाडाची फांदी बांधली जात असे. ज्याद्वारे बियाण्यावर माती पडून ते झाकले जात असे. कधी–कधी जुलै च्या दुस–्या आठवड्या पर्यंत त्याची लागवड वाढवली जात असे. नोव्हेंबर, डिसेम्बर मध्ये ह्या पिकाची कापणी व मळणी केली जात असे.

गहू :– अकोला जिल्ह्यात घेतले जाणारे दुसरे महत्वाचे पीक म्हणजे गहू होय. अकोट, अकोला व वाशीम तालुक्यात गव्हाचे अधिक उत्पादन घेतले जात असल्याचे पुराव्यावरून निदर्शनास येते. १९५१ साली १०० टनापेक्षा जास्त उत्पादन दरवर्षी घेतल्या गेले होते. गहू पीक थंड वातावरणात घेतले जाणारे पीक होय. ऑक्टोंबर महिन्यात पाऊस पडल्यावर या पिकाची लागवड केली जात असे. बहुतांश ठिकाणी गव्हाची लागवड सिंचन सेवा उपलब्ध असलेल्या जमिनीतून घेतल्या जात असे. कुठे–कुठे सिंचन नसलेल्या जमिनीतून घेतले जात असे. खरीप हंगाम संपल्यावर रब्बी हंगामात तिफन द्वारे गव्हाची पेरनी केली जात असे. चांगल्या उत्पादनासाठी नायट्रोजन व पोटेश खताचा वापर केला जात असे. ह्या पिकांची ऑक्टोंबर–नोव्हेंबर महिन्यात पेरणी केली जात असे. तसेच फेब्रुवारी, मार्च मध्ये या पिकाची कापणी व मळणी केली जात असे.

तांदूळ :– अकोला जिल्ह्यातील अकोट व वाशीम तालुक्यात तांदुळाचे उत्पादन घेतले जात असे. जुलै महिन्यात तांदूळ पिकाची लागवड केली जात असे. या पिकाची मळणी ऑक्टोंबर महिन्यात केली जात असे.

बाजरी :– बाजरी पिकांचे उत्पादन जुलै महिन्यात ज्वारी पिकाच्या बरोबरीने घेतले जात असे. अर्थात लागवड वेगवेगळी केली जात असे. ह्या पिकाची पेरणी बरडच्या जमिनीत केल्याने जास्त उत्पादन येत असे. बाजरी पिकासाठी कमी पाणी व अधिक सूर्य प्रकाश गरजेचा असतो. हे पीक नोव्हेंबर, डिसेम्बर मध्ये तयार केले जात असे.

आ) कडधान्ये :– अकोला जिल्ह्यात कृषी क्षेत्रात कडधान्ये पिकांचे वेगळे स्थान असल्याचे निदर्शनास येते. ह्या कडधान्य पिकांचे उत्पादन मोठ्या प्रमाणात घेतले जात होते. तूर, हरभरा, मुग, उडीद, मसूर इत्यादी पिकांचा त्यात समावेश होता. १९६१–६२ मध्ये ८९,५२१ हेक्टर जमिनीतून हे पीक घेतले जात होते. १९५१ पासून १९५६ पर्यंत १०० टन सरासरी कडधान्य पिकांचे उत्पादन घेतले गेलेले असल्याचे आकडेवारीनुसार निदर्शनास येते. कडधान्य पिकातील सामिविष्ट द्विदल धान्ये सविस्तर पुढील प्रमाणे सांगता येतात.

तूर :– तूर पीक हे अकोला जिल्ह्यात घेतले जाणारे फार महत्वाचे पीक होते. १९६१–६२ मध्ये ३०,६०६ हेक्टर जमिनीत हे पीक उत्पादित केले गेलेले गेले होते. अकोला जिल्ह्यातील वाशीम तालुक्यात सर्वात जास्त तुरीचे उत्पादन घेतले जात होते. तर अकोट तालुक्यात हे प्रमाण सर्वात कमी होते. तूर पीक स्वतंत्रपणे न पेरता कापूस, ज्वारी, भुईमूग पिकाच्या मध्ये ठराविक तास सोडून पेरले जाते.जुलै महिन्यामध्ये या पिकाची पेरणी केली जात असे. तसेच जानेवारी महिन्यात या पिकाची मळणी केली जात असे सर्वच प्रकारच्या जमिनीतून हे पीक उत्पादित केले जात असे. हे पीक खरीप पिका बरोबर येत असल्याने २० मी. मी ते ३० मी. मी. पावसाचे प्रमाण लागत असे. ह्या पिकाला आद्रता व उबदार वातावरण फार मानवत असे. तूर पीक १६० ते २१० दिवसात मळणी करून तयार करून घेतले जात असे. पिकाची कापणी करून त्याची मळणी केली जात असे. तुरीच्या हिरव्या शेंगा भाजी करून खाण्यासाठी आवडीने तयार केली जात असे.सुकलेल्या तुरीच्या टरफलापासून जनावरांच्या चा–याची सोय भागवली जात असे.

हरभरा :– हरभरा पिकाची लागवड १३,६०१ हेक्टर जमिनीत सन १९६१–६२ मध्ये केली गेलेली होती. अकोट तालुक्यात हरभरा पिकांचे सर्वाधिक उत्पादन घेतले जात असे. ४,५०७ हेक्टर जमिनीतून हे पीक सन १९६१–६२ मध्ये घेतले गेले होते. मंगरूळपीर तालुक्यात ५,५६६ मेट्रिक टन इतके उत्पादन झाले होते. हरभरा हे रब्बी पीक आहे. जे खरीप पिका नंतर ज्वारी, बाजरी, मुंग, भुईमुंग इत्यादी पीक तयार झाल्यानंतर उत्पादित केले जात असे. ऑक्टोंबर महिन्यात हरभरा पिकाची लागवड केली जात असे .व जानेवारी फेब्रुवारी महिन्यात हरभरा पीक तयार केले जात असे. चाफा हे हरभरा पिकांचे बीज फार प्रसिद्ध होते. ज्याचा रंग पिवळा होता. जे अधिक उत्पादन मिळवून देत असे. ढगाळ आणि दंमट वातावरण हरभरा पिकासाठी घातक असते. अधिक चांगल्या उत्पादनासाठी नायट्रोजन व पोटेश खतांचा वापर केला जात असे. हरभरा हे पीक १०० ते ११५ दिवसात तयार केले जात असे. हरभरा पिक वाढल्यानंतर त्याची कापणी केली जात असे.व त्यानंतर एक आठवडा सुकू दिले जात असे. त्यानंतर त्यावर बैल फिरवले जात असत. हिरवा हरभरा भाजून खाल्ला जात असे. हरभरा डाळीपासून अनेक वेगवेगळे पदार्थ बनवले जातात. हरभरा हे घोड्याचे आवडते खाद्य असे.

उडीद :– अकोला जिल्ह्यात सर्वच ठिकाणी उडीद पीक घेतले जात असे. ज्वारी व बाजरी पिकात याची लागवड केली जात असे. १९६१–६२ साली ३०,२५६ हेक्टर जमिनिवर उडीद पिकाची लागवड केलेली होती. यावरून या पिकाच्या उत्पादन वाढीचा अंदाज लावता येतो. उडीद पिकाची लागवड जून व जुलै मध्ये केली जात असे. सप्टेंबर महिन्याच्या शेवटी ह्या पिकाची मळणी पूर्ण केली जाई. उडीद पीक सुकल्यावर त्याची रोपे उपटून त्याचा ढीग लावला जात असे. नंतर त्यावरून बैलाच्या पायाखाली हे पीक घातले जात असे. उडीदाच्या तयारी नंतर त्याचे कुटार जनावरांच्या चा–यासाठी वापरले जात असे. उडीद व ज्वारीचे पिठ मिसळून त्याची भाकरी केली जात असे.

मुंग :– मुंग हे आणखी एक महत्वाचे असलेले पीक होय. जे अकोला जिल्ह्यात ठिकठिकाणी उत्पादित केले जात असे. १९६१–६२ मध्ये मुंग पिकाची लागवड ८,४३१ हेक्टर जमिनीत केल्या गेली होती. वाशीम व बाळापुर हे तालुके मुंग उत्पादनासाठी प्रसिद्ध होते. मुंग हे एक खरीप पीक असून त्याची पेरणी जुलैमहिन्याच्या सुरुवातीला केली जात असे. लागवडी नंतर ६०–७० दिवसात हे पीक परिपक्व होत असे. सप्टेंबर महिन्यात मुंग हे पीक सुकल्यावर त्याचा ढीग घालून त्यावरून

बैल फिरवले जात. नंतर त्याची मळणी केली जाई. मुंग पिकानंतर त्याच जमिनीत सहपिकाची लागवड केली जात असे. हिरव्या मुन्गाच्या शेंगाची भाजी व इतर पदार्थ खाल्ले जात असत.

इतर कडधान्ये :– चवळी, मटकी, वाटाणा हे देखील पीक लागवड व उत्पादन केले जात असे. खरीप हंगामातच हे पीक घेतले जात असे. जून व जुलै मध्ये ह्या पिकाची लागवड केली जात असे. तसेच ऑक्टोंबर–नोव्हेंबर मध्ये ह्या पिकाची मळणी केली जात असे.

इ) अमली व मादक पदार्थ :– अमंली व मादक पदार्थ देखील अकोला जिल्ह्यात उत्पादित केले जात असत. ज्यात तंबाखू व नागवेल पानाचा समावेश होता. त्याबद्दल सविस्तर माहिती खालील मुद्दयांच्या आधारे देता येईल.

तंबाखू :– तंबाखू पीक लाल, रेताड तसेच उच्च प्रतीच्या मातीतून उत्पादित केले जात असे. तंबाखू ह्या पिकासाठी शुष्क वातावरण व अल्प पावसाची आवश्यकता असते. जून च्या महिन्यात तंबाखू पीक पेरले जाते. त्यासाठी उत्तम जमीन तयार केली जात असे. ऑगष्ट सप्टेंबर मध्ये रोप उपटून पुन्हा तयार जमिनीत त्याची लागवड केली जाते. ५ महिन्यानंतर हे पीक परिपक्व होते. ह्या पिकाची तयारी फेब्रुवारी व मार्च मध्ये केली जाते. आठवडाभर तंबाखू पिकाला सुर्याप्रकाशात सुकवले जाते.

निष्कर्ष – ब्रिटीशांच्या आगमनाने अकोला जिल्ह्याच्या कृषी स्थितीवर उपरोक्त अनुकूल परिणाम घडून आले असे मानता येते. परंतु काही प्रतिकूल परिणामांकडे दुर्लक्ष करता येत नाही. ब्रिटीशांच्या आगमनाने लघुउद्योग नष्ट झाले. कामगारांची संख्या वाढली. व्यापारी पिके व व्यापारी शेती करण्याकडे लोकांचा कल वाढू लागला. त्यामुळे अन्नधान्य पिकांचा तुटवडा निर्माण झाला असल्याचे लक्षात येते.

संदर्भ –

1. दि अकोला डीस्ट्रीक गॅझेट, संपादक, डॉ. बी. जी. कुंटे.
2. महानगरपालिका शताब्दी स्मृती ग्रंथ.
3. आधुनिक विदर्भ का इतिहास, डॉ. नि. आ. वक्कानी
4. अहमदनगरची निजामशाही, डॉ. बी. जी. कुंटे.
5. मराठे व निजाम, सेतू महादेवराव पगडी.

.

अकबराच्या धार्मिक धोरणाचा चिकित्सक अभ्यास

प्रा. डॉ. प्रमिला डी. भोयर, इतिहास विभाग प्रमुख, स्व. निर्धन पाटील वाघाये कला वाणिज्य विज्ञान महाविद्यालय, लाखनी जि. भंडारा.

प्रस्तावना :– सम्राट अकबराने आपल्या राजपुत धोरणाप्रमाणेच पुर्वजांच्या नितीत बदल करून भारतातील सर्व धर्माच्या लोकांशी अतिशय उदार सहिष्णू अशा धार्मिक धोरणाचा अवलंब केला. परंतू सम्राट अकबराच्या मनामध्ये एकाएकी धार्मिक सहानुभुती निर्माण झाली नाही. त्याला काही विशिष्ट परिस्थिती कारणीभूत ठरली. म्हणेजच एका विशिष्ट परिस्थितीतुन अकबराचे धार्मिक धोरण जन्माला आले.

अकबराच्या धार्मिक धोरणास जी परीस्थिती किंवा कारणे कारणीभुत ठरली ती खालीलप्रमाणे

उदारमतवादी आई–बाप :– अकबराचे आई–वडिल अतिशय चांगल्या स्वभावाचे होते. अकबराचा वडिल हुमायुन हा सुन्नी पंथाचा असला तरी तो विशेष कठोर नव्हता. अकबराची आई हमीदा–बानू–बेगम ही सिया पंथीय असल्यामुळे अतिशया उदार व सुसंस्कृत होती. अशा चांगल्या विचारांच्या आई–वडिलांचा पगडा अकबरावर पडणे स्वाभाविक होते.

उदारमतवादी शिक्षक :– अकबराचा संरक्षक व मार्गदर्शक बैरमखान हा सिया पंथीय सुरूवातीला अकबराचा पालन कर्ता सुद्धा होता. अकबराचा शिक्षक अब्दूल लथिफ हा अतिशय सुसंस्कृत व चांगल्या विचाराचा असल्यामुळे यानेच अकबराला सुलकुलनितीचे धडे दिले. याचा प्रभाव अकबरावर पडणे स्वाभाविक आहे.

अबूल फजल आणि फैजी यांच्या स्वभाव :– अकबराचे मित्र अबूल फजल आणि फैजी हे अतिशय उदार, शांत आणि सहनशील अशा विचारांचे होते. अकबर यांच्या सहवासात लहानपणापासून असल्यामुळे त्यांच्यामध्ये अबूल फजल आणि फैजी सारखी चांगली विचारसरणी निर्माण झाली.

राजपूत राजकन्याशी विवाह + नारीचा प्रभाव :– सम्राट अकबराने आपल्या राजपुत धोरणामध्ये त्याने राजपुत कन्याशी विवाह केल्यामुळे हिंदू नारीचा प्रभाव अकबरावर पडणे स्वाभाविक होते. यामुळेच हिंदूमधील उदारता समता आणि शांतता अकबरामध्ये निर्माण झाली

भक्तीमार्गाची चळवळ :– अकबराचा काळ हा धार्मिक पुर्नःजीवनाचा काळ असल्याने अनेक भक्ती चळवळी अकबराच्या काळात निर्माण झाल्या होत्या. धर्माच्या माध्यमातुन आणि या चळवळीच्याद्वारे धर्म सुधारक हिंदू आणि मुस्लीम एकतेचा प्रयत्न करीत होते. याचाही प्रभाव अकबरावर पडणे स्वाभाविक होते.

अकबराची जिज्ञासू वृत्ती :– अकबराच्या जिज्ञासू वृत्तीने आणि प्रत्यक्ष अनूभव घेण्याच्या त्याच्या जिज्ञासामुळे अकबर उदार बनला

उलेमाणचा उथळ उल्लूपणा :– मुसलमान धर्म पंडीत उलेमाण हे अतिशय स्वार्थी व दुराचारी होते. हे उलेमाण कुराणातील अर्थ स्वतःला आणि सम्राटाला अनुकूल असाच सांगत असत. तसेच कुराणातील तत्वामध्ये या उलेमाण वर्गात एक वाक्यता नव्हती त्यामुळे अकबर इतर धर्मातील सत्य पाहण्याकडे वळला.

राजकिय धोरणाचा एक भाग :– वरिल इतर कारणे अकबराच्या धार्मिक धोरणास कारणीभुत असली तरी भारतामध्ये मोगल सत्ता चिरकाल टिकवून ठेवायची असेल भारतातील सर्व जाती धर्माच्या लोकांशी सलोख्याने वागणे हि एक त्या काळाची गरज होती. हि गरज अकबराने ओळखली आणि त्यामुळे त्याने भारतातील इतर धर्मीयांशी उदारतेचे धोरण ठेवले.

अकबराच्या धार्मिक धोरणाच्या तीन अवस्था :–

1) प्रथम अवस्था – 1561 ते 78 : धार्मिक उदारता आणि सवलती :– सम्राट अकबराने इ.स. 1561 ते 78 या कालावधीमध्ये भारतातील इतर धर्मियांविशयी धार्मिक उदारता दाखवून काही सोयी–सवलती सुध्दा दिल्या. त्यामध्ये राजपुतांशी विवाह (1562) धर्मांतरावर बंदी (1562) हिंदूवर असलेला यात्राकर रद्द (1563) जिझिया करावर बंदी (1564) तसेच मुसलमान सोडून भारतातील इतर धर्मियांना देवालय बांधण्यास परवानगी दिली. याशिवाय इ.स. 1575 मध्ये फतेहपूर शिखरी येथे 'इबादतखाना' (उपासनागृह/धार्मिक चर्चागृह) नावाची इमारत बांधली. अकबराने वरिलप्रमाणे हिंदुविषयी धार्मिक उदारता दाखविली असली तरी इ.स. 1575 पर्यंत अकबराचा इस्लाम धर्मावर विश्वास होता.

इबादत खान्यामध्ये दर गुरूवारी धार्मिक विषयावर चर्चा होत असे. सुरवातीला मुसलमान धर्म पंडितच इबादतखान्यामध्ये धार्मिक चर्चा करीत असत आणि अकबर हि चर्चा काळजीपुर्वक ऐकत असे. परंतू मुसलमान धर्म पंडितांमध्ये इस्लाम धर्मातील तत्वांविषयी एक वाक्यता नसल्यामुळे मुस्लीम धर्म पंडितामध्ये अकबराच्या समक्ष मारामारी सुध्दा झाली होती. असे बदौनी हा इतिहासकार म्हणतो अशा प्रकारे उलेमानच्या उथळ वर्तनामुळे अकबराचा इस्लाम धर्मावरील विश्वास उडाला आणि अकबर इतर धर्मातील सत्य पाहण्याकडे वळला.

2) व्दितीय अवस्था – (1578 ते 82) : इबादतखान्यामध्ये इतर धर्मियांशी चर्चा :– मुसलमान धर्मपंडिताच्या उथळ वर्तनामुळे अकबराचा त्यांच्यावरील विश्वास उडाला. आणि अकबर इतर धर्मातील सत्य पाहण्याकडे प्रेरीत झाला. त्यामुळे अकबराने इस्लाम धर्माव्यतिरीक्त इतर धर्मियांना धार्मिक चर्चा करण्यासाठी इबादतखाना खूला केला. सुरवातीला सिया, सुन्नी इ. धर्म पंडिता सोबत अकबराने धार्मिक चर्चा केली. परंतू अकबराचे विशेष समाधान झाले नाही. त्यामुळे अकबराने हिंदु, जैन, पारशी आणि ख्रिश्चन इ. धर्मियांना इबादत खान्यामध्ये चर्चेसाठी बोलावले.

हिंदू धर्म :– पुरूषोत्तम आणि देवी या हिंदू धर्म पंडितांनी अकबराला पुर्नःजीवन आणि कर्मवाद या सिध्दांताचे महत्त्व पटवून दिले.

जैन धर्म :– जैन धर्म पंडित हरि विजय सूरी याने अकबराला अहिंसेच्या तत्वाचे महत्त्व पटवून दिले. त्यामुळे अकबराने पिंजऱ्यातील पक्षी आणि कैदी यांना सोडुन दिले. तसेच प्राणी हत्या बंद केली.

पारशी धर्म :– दस्तुरजीराणा या पारशी धर्म पंडिताने सुर्याची उपासना आणि अग्नीपुजेचे महत्त्व पटवून दिले. त्यामुळे अकबराने सुर्य आणि अग्नीची पुजा करण्यास सुरवात केली.

ख्रिश्चन धर्म :– इतर धर्मा प्रमाणेच अकबराने ख्रिश्चन धर्मियांशी चर्चा करून काही ख्रिश्चन विधिचे पालन करण्याचे ठरविले.

वरिल सर्व धर्मापेक्षा अकबर हिंदु धर्माकडे जास्त प्रमाणात आकर्षित झाला. आणि हिंदू धर्मातील बऱ्याच चालीरीती आणि रिवाज आत्मसात केले. एवढेच नव्हे तर इस्लाम धर्मात तशी प्रथा नसतांना सुध्दा अकबराने आपल्या आईच्या मृत्युनंतर मुंडन केले असा उल्लेख अकबराच्या संदर्भात असलेला दिसून येतो.

अकबर धर्म प्रमुख आणि धार्मिक करारनामा (सप्टे. 1579) :– अकबराने इतर धर्मियांशी चर्चा केल्यानंतर अकबराला सत्य काय आहे हे समजले. त्यामुळे अकबराने फतेहपुर शिखरी येथील प्रमुख इस्लाम धर्म पंडिताला पदभ्रष्ट करून स्वतःला प्रमुख धर्माधिकारी म्हणुन घोषित केले. यानंतर सप्टे. 1579 मध्ये अकबराने धार्मिक करारनामा काढून उलेमा मुल्ला मौलवी या इस्लाम धर्म पंडिताचे धार्मिक विशेष अधिकार समाप्त करून शासनाकर्ता या नात्याने इस्लाम धर्माचे सर्व अधिकार स्वतःकडे घेतले यालाच धार्मिक करारनामा असेही म्हणतात. यामध्ये अकबराने मुल्ला मौलवी आणि उलेमा या वर्गाच्या धार्मिक करारनाम्यावर अकबर धर्म प्रमुख राहील म्हणुन तशा पसंतीच्या सहया त्या धार्मिक करारनाम्यावर घेतल्या. यामुळे अकबराला सर्व धार्मिक प्रश्नांची सोडवणूक करण्याचे अधिकार मिळाल्यामुळे अकबर सर्वोच्च धर्म प्रमुख बनला.

तृतीय अवस्था (1582 ते 1605) : दिनेइलाहीचा स्थापना (1582) :– अकबराने इबादतखान्यामध्ये सर्व धर्मियांशी चर्चा केल्यानंतर अकबर या निष्कर्षावर येवुन पोहचला की, सत्य फक्त इस्लामच धर्मात नसुन प्रत्येक धर्मात आहे. त्यामुळे अकबराने सुलहकूल नितिचा वापर करून सर्व धर्मातील चांगली तत्वे एकत्र करून ज्या नविन धर्माची स्थापना अकबराने केली. त्यालाच दिनेईलाही असे म्हणतात. .

दिनेइलाहीची तत्वे :– सम्राट अकबराने दिनेईलाही हा जो नविन धर्म स्थापण केला त्याची प्रमुख तत्वे खालीलप्रमाणे –

1) ईश्वर एक असून अकबर त्याचा प्रतिनिधी आहे. 2) एकमेकांना भेटतांना एकाने अल्ला–हो–अकबर (ईश्वर महान आहे) तर दुसऱ्याने जल्ले–जला–लहू (मी त्याचा सेवक आहे) असे म्हणावे. 3) सम्राटाला साष्टांग नमस्कार करावा. 4) गोमांस, कांदा, लसुन खाऊ नये. 5)मृत्यनंतरच्या तेरवी ऐवजी मृत्यूपुर्वीच श्राध्द भोजन द्यावे. 6) गाय, डुक्कर, कुत्रा पवित्र मानावे. 7) सुर्य आणि अग्नीची पुजा करावी. 8) रविवार पवित्र मानावा. 9) खालच्या/निम्न दर्जाच्या लोकांसोबत वैवाहिक संबंध जोडू नये. 10) सम्राटासाठी सर्वस्वाचा (संपत्ती धर्म प्रतिष्ठा त्याग) करावा. इ. प्रमुख तत्वे दिनेईलाहि या नविन धर्माची सांगता येतील.

टिकात्मक परिक्षण :– एकंदरीत अकबराचे हे धार्मिक धोरण त्याच्या संपुर्ण कारकिर्दीमध्ये आणि मध्यकालीन भारताच्या इतिहासात अतिशय गाजले. सम्राट अकबराने दिनेईलाही जो नविन धर्म स्थापण केला तो धर्म नविन नव्हेच. इतर धर्मातील चांगली तत्वे अकबराने एकत्र करून दिनेईलाही या नविन धर्माची स्थापना केली. परंतू अशी उसनवारी केल्याने नविन धर्म स्थापन होत नाही. राजाचे प्रमुख कार्य राज्य करणे हेच असते. धर्म स्थापन करणे नव्हे. आणि एखाद्याला नविन धर्म स्थापन करावयाचा असल्यास गौतम बुध्द व वर्धमान महावीर यांनी ज्या प्रकारे आत्मसाक्षात्कार प्राप्त करून नविन धर्माची स्थापना केली तसा आत्मसाक्षात्कार अकबराला प्राप्त झाला नव्हता. अकबराचा नवीन धर्म सर्वांनाच परिचयाचा असल्यामुळे त्या धर्माचा जास्त लोकांनी स्विकार केला नाही. म्हणूनच अकबराच्या मृत्युनंतर दिनेईलाहीची समाप्ती झाली. अकबराच्या धार्मिक धोरणाबाबत व्हि.ए. स्मिथ हा इतिहासकार म्हणतो. ''दिनेईलाही हा धर्म अकबराच्या शहाणपणाचे प्रतिक नसून मुर्खतेचे प्रतिक आहे.'' परंतू वरिल स्मिथच्या विधानात विशेष सत्यता दिसून येत नाही. कारण की, नविन धर्म स्थापन करण्यामध्ये अकबराचा मुख्य उद्देश धार्मिक नसून राजकिय होता. सम्राट अकबर हा अतिशय मुत्सद्दी, महत्त्वाकांक्षी आणि दुरदर्शी असा बादशहा होता. त्यामुळे संपुर्ण भारतावर मोगलांची सत्ता स्थापण करून त्या संपुर्ण भारताचा आपण एकछत्री सम्राट बनावे अशी तीव्र महत्त्वाकांक्षा अकबराची होती आपली ही महत्त्वाकांक्षा पुर्ण करण्यासाठी त्याने धर्माचा आधार घेतला. याशिवाय भारतामध्ये आपली सत्ता टिकवून ठेवायची असेल तर भारतातील सर्व धर्माच्या लोकांशी सलोख्याने वागने ही एक त्या काळाची गरज होती. आणि ही गरज अकबराने पुर्ण केली. म्हणजे आपल्या राजकिय उद्देशात सम्राट अकबर सफल झाला. थोडक्यात, अकबराने आपली राजकीय महत्त्वाकांक्षा पुर्ण करण्यासाठी नविन धर्माच्या माध्यमातून इतरांवर अत्याचार केले नाहीत. उलट अकबराच्या दिनेईलाही या धर्मामूळे अकबराला अधिक आदर व निष्ठा प्राप्त झाली. इस्लाम धर्माचे महत्व कमी झाले. उलेमांचे महत्व कमी झाले. धार्मिक कलह कमी झाले. प्रशासनात मदत झाली. हिंदूचा विरोध कमी झाला. तसेच अकबराच्या साम्राज्यात शांतता व सुव्यवस्था निर्माण झाली. थोडक्यात, इतर मुस्लीम शासकांच्या तूलनेत अकबराची हिच मोठी महानता दिसून येते.

संदर्भ ग्रंथ सूची :–

1. नी. सी. दिक्षीत, 'भारताचा इतिहास प्रारंभापासून' इ.स. 1761 पर्यंत', पिंपळापुरे ॲण्ड कं. पब्लिशर्स, महाल नागपूर, तीसरी आवृत्ती जून, 2008.
2. प्रा. बाळकृष्ण सा. बारगळ, प्रा. प्रभाकर कृ. ढवळे, 'मध्यकालीन भारत' इ.स. 1206 ते 1707', विद्या प्रकाशन नागपूर, सहावी आवृत्ती 1987.
3. डॉ. आर. पी. त्रिपाठी, 'मुगल साम्राज्यका उत्थान व पतन'.
4. डॉ. एम. एल. शर्मा, 'मुगल साम्राज्यका उदय और वैभव'.
5. डॉ. आर. एस. शर्मा, 'भारत में मुगल साम्राज्य'.

शिव–शाहू कालीन जलव्यवस्थापन आणि वर्तमानातील संदर्भ

डॉ. हनुमंत मिसाळ, समाजशास्त्र विभागप्रमुख व सहयोगी प्राध्यापक, श्री मुक्तानंद महाविद्यालय, गंगापूर, जि. औरंगाबाद.
Email-masalhd@gmail.com

छत्रपती शिवाजी महाराज आणि शाहू महाराज यांना रयतेचे राजे म्हणून ओळखले जाते. रयतेच्या मनातील राजा होणे तसे सोपे नाही. राजा म्हणून मी रयतेचा पालक आहे याचा अर्थ रयतेचा पायाभूत विकास हे माझे पहिले आणि शेवटचे कर्तव्य होय असे मानणाऱ्या राजांपैकी ते एक होते. असे राजे भारतात क्वचितच होते. महाराष्ट्राच्या भूमिला हे दोन्ही सुपूत्र लाभले! काळाची पावले ओळखून आपला राज्यकारभार करणारे व प्रत्येक टप्प्यावर फक्त आणि फक्त रयतेचे कल्याण हेच आपले उद्दिष्ट्ये मानणारे ते शेवटचे राजे ठरले.

भारत हा कृषीप्रधान देश आहे. महाराष्ट्र राज्यही त्यास अपवाद नाही. अशा परिस्थितीत छत्रपतींच्या काळातही जवळपास सर्व उत्पन्न हे शेतीपासून मिळणाऱ्या उत्पादनातूनच मिळत असे. पर्यायाने शेती आणि शेतकरी हा त्यांच्या अतिशय जिव्हाळ्याचा विषय होता. शेत पिकले तर रयत सुखी होईल राज्याचेही उत्पन्न वाढेल. त्यातून रयतेच्या हिताची आणखी काही चांगली कामे करता येतील याबाबत त्यांना विश्वास होता. एकूणच सर्व विकासाची गुरूकिल्ली ही शेतीच आहे याबाबत त्यांना पक्की खात्री होती. यासाठी उत्तम शेती हवी असेल तर "शेतात पाणी" ही बाब महत्वाची आहे हे त्यांना चांगले माहित होते. आज ज्याप्रमाणे पावसाचे प्रमाण आहे अगदी तसेच त्याकाळीही पावसाळ्यात अधिक म्हणजे 84 टक्के हिवाळ्यात कमी म्हणजे 11 टक्के तर उन्हाळ्यात अत्यल्प 5 टक्के असे पावसाचे प्रमाण होते. कधी तुफान पाऊस तर कधी पाऊसच नाही, त्यामुळे कधी ओला तर कधी कोरडा दुष्काळ अशी अडचणींची आलटून पालटून स्थिती निर्माण होत असे. पर्यायाने शेती आणि शेतकरी कायम संकटाच्या युद्धभूमीवर होते. हे विदारक चित्र पाहून छत्रपतींना प्रचंड वेदना होत होत्या. ही स्थिती बदलण्यासाठी आपली पूर्ण शक्ती पणाला लावून पडणाऱ्या आणि वाहून जाणाऱ्या पाण्याशी मुकाबला करण्याचा त्यांचा निर्धार झाला. पाऊस पडला तरी अडचण आणि नाही पडला तरी अडचण यामुळे आपल्या इलाक्यात सर्वात मोठा प्रश्न पाण्याचा आहे यासाठी त्यांनी खूप कल्पकतेने आणि दूरदृष्टीने पाणी प्रश्नावर विचार केला. धुंवाधार पाऊस येतो आणि वाहूज जातो. वाहून जाणारे पाणी केवळ पाणी नसते तर आपले उज्वल भविष्य, आनंद, संपत्ती, समाधान हेही वाहून जाते याबाबत त्यांना अतिव दुःख होते. शेती पावसावर चालणारा जुगार आहे. हा जुगार पडणाऱ्या पाण्याबाबत उदासिनता दाखवून खेळत बसलो तर आपण कधीही हा जुगार जिंकणार नाही याचीही जाणीव छत्रपतींना होती. त्यासाठी त्यांनी त्यांच्या संस्थानातील शेतकऱ्यांना दारिद्र्याच्या दृष्ट चक्रातून मुक्त करण्याचा प्रयत्न सुरू केला. या दृष्टीने शेती संशोधनाचे अनेक प्रयोग त्यांनी सुरू केले. अशातच राज्यात मोठा दुष्काळ पडला. 1896 चा तो भयानक दुष्काळ होता. शाहू छत्रपती जेमतेम 22 वर्षाचे असावेत पण अशाही स्थितीत मोठ्या हिमतीने, धीराने त्यांनी या दुष्काळाचा सामना केला. राज्यात त्यांच्या कारकीर्दीत पडलेल्या पहिल्याच भयानक दुष्काळात शाहू छत्रपतींनी मोठ्या जिद्दीने नैसर्गिक आपत्तीशी आश्चर्यकारक झुंज दिली. या काळात त्यांनी एकही मानवी बळी जावू दिला नाही. जनावरासाठी चारा छावण्या उघडल्या. वरील सर्व परिस्थितीचे गांभीर्य पाहता छत्रपतींच्या मनात या अस्मानी संकटाला कायमचे संपवण्याचा विचार आला आणि आपल्या राज्यातील शेतीला बाराही महिने पाणीपुरवठा कसा करता येईल हा विचार त्यांना भंडावू लागला. अशातच म्हणजे 1902 च्या दरम्यान छत्रपतींचा युरोप, इंग्लंड, इटली, स्कॉटलॅन्ड या देशांचा राजकीय दौरा निश्चित झाला. या पूर्ण दौऱ्यादरम्यान छत्रपती मात्र "शेती आणि पाणी" याच मुद्यावर अधिक विचार करत होते. त्यासाठी इतर देशात "शेतात पाणी" याबाबत काय काय प्रयोग केले गेलेत हे जाणीपूर्वक निरीक्षण करत होते. खरे तर हा दौरा त्यांनी "शेतीसाठी पाणी पुरवठा" यासंदर्भातील "अभ्यास दौरा" म्हणूनच पूर्ण केला. यातूनच त्यांच्या मनात आपल्या संस्थानातील शेती सुधारण्यासाठी कोणकोणते उपाय करता येतील याचा ते गांभीर्याने विचार करू लागले. तेव्हा त्यांच्या लक्षात आले की, पावसाच्या भरवशावर चालणारी ही शेती अधिक फायदेशीर करावयाची असेल तर त्यासाठी अतिशय सुनियोजित असे पाणीव्यवस्थापन केले पाहिजे. याच चिंतनातून शेतीला कायमचा पाणी पुरवठा करणाऱ्या लहानमोठ्या पाणी पुरवठ्याच्या योजना सुरू करण्याचा विचार त्यांनी पक्का केला. त्यासाठी छत्रपतींनी पाणी पुरवठा करण्यासाठी एक खास विभाग आपल्या प्रशासनात सुरू केला. या विभागाचे प्रमुख म्हणून शंकर सीताराम गुप्ते यांची नेमणूक केली. 3 फेब्रूवारी 1902 रोजी त्यांनी शेती पाणी पुरवठा प्रकल्प प्रत्यक्ष कार्यवाहित आणण्यासाठी संस्थानातील तलाव, विहिरी, इतर जलाशय यांची सविस्तर माहिती करुन घेण्यासाठी एक सर्वे सुरू केला. त्यामध्ये संस्थानात इरिगेशन होण्याचे तलाव कोठे आहेत? त्यास पाणी पुरवठा कोठून होतो? किती पाण्याचा उपयोग करता येईल? तलाव बांधून आल्यास गाळ कोणत्या प्रतीचा येईल? त्यापासून शेतीस काय फायदा होईल? गैरफायदा काय होईल? याबात योग्य तो तपशील घेण्याचे व माहिती देण्याचे आदेश, जाहीरनामा काढला. शाहू छत्रपतींनी आपल्या संस्थानातील पाणी पुरवठ्याच्या लहान मोठ्या योजना साधारणपणे 1906 पासून सुरू केल्या होत्या. 1905–1906 या कालावधीत 11700 इतकी विहीरींची जी संख्या होती ती 1920–21 या वर्षात 12800 इतकी झाली. जुन्या विहीरी दुरूस्त कराव्यात त्याचप्रमाणे नव्या विहरी खोदल्या जाव्यात यासाठी दरबारामार्फत तगाईच्या रूपाने

शेतकऱ्यांना कर्जपुरवठा करण्यात आला. वडगाव, शिरोळ, रायबाग, शहापूर, रूकडी इत्यादी 20 हून अधिक लहानमोठे तलाव बांधण्यात आले, तर भेडसगाव, कटकोळ, अतिग्रे इत्यादी ठिकाणी असणाऱ्या तलावाची दुरूस्ती करण्यात आली. सरकारी आणि खाजगी विहिरीतील गाळ काढण्यात आला. त्यांच्या संस्थानातील काही शेतकरी आपल्या शेतात असणाऱ्या विहीरीच्या पाण्यावर थोडीफार बागायती शेती करीत होते. तर ज्यांच्या शेतात विहीरी नव्हत्या ते शेतकरी नदीवर छोटे मोठे बंधारे बांधून पाणी अडवित. त्यानंतर ते पाणी मोटेने पाच सहा टप्पे करुन शेतीला देत होते. 15–20 फुटावर एक मोटेचा टप्पा अशी ती पद्धत पिढ्यान्‌पिढ्या चालू होती. या मोटेच्या पद्धतीने पाणीपुरवठा करणे कष्टाचे व त्रासाचे होते. छत्रपतींच्या चाणाक्ष नजरेतून कष्टाळू शेतकऱ्यांचे हे राबणे सुटू शकले नाही. आपल्या संस्थानातील बळीराजा आपल्या रक्ताचे पाणी पाणी करुन शेती पिकविण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न जीवापाड करतो. परंतु निसर्गाच्या या जलसंपत्तीच्या विषम वाटपामुळे त्याचा योग्य वापर करता येत नव्हता. त्यामुळे शेतकऱ्यांचे राबणे फुकट जात होते. या परिस्थितीतून बाहेर पडण्यासाठी छत्रपतींनी शेतकऱ्यांच्या जमिनीला आवश्यक तेवढा पाणी पुरवठा करता यावा व त्यांची शेती सुजलाम, सुफलाम कशी करता येईल याचा कसून शोध घेतला. यातून एक बाब त्यांच्या लक्षात आली की, कोल्हापूर संस्थानात पंचगंगा, भोगावती, हिरण्यकेशी अशा जवळपास पंधरा नद्या आहेत. हे जलप्रवाह त्यांच्या त्यांच्या कठावरती शेती फुलवत होते. परंतु या सर्वच नद्यांचे पाणी प्रत्यक्ष उपयोगापेक्षा बऱ्याच अधिक प्रमाणात वाया जात होते. या अमाप आणि अमूल्य जलसंपत्तीचा योग्य वापर करण्यासाठी यापैकी कोणत्या तरी नदीवर धरण बांधणे हाच एकमेव उपाय त्यांना वाटत होता. त्यासाठी त्यांनी वेळ न घालवता जागतिक किर्तीचे अभियंते सर विश्वेश्वरअय्या यांचा सल्ला घेवून धरण बांधून कालव्याने पाणी पुरवठा करण्याची योजना निश्चित केली. धरण नेमके कोठे बांधावे याबाबतच छत्रपतींच्या मनात द्विधा होती. काळम्मावाडी की भोगावती अशी ही द्विधा होती. कारण धरणाचा खर्च व सिंचन लाभक्षेत्र यांचा ताळमेळ जमणे आवश्यक होते. शेवटी स्थापत्यशास्त्रज्ञ व भूगर्भतज्ज्ञांच्या सल्ल्यानुसार भोगावती नदीवर फेजीवडे गावाच्या हद्दीत जागा छत्रपतींनी पसंत केली. या प्रकल्पाचा खर्च 30 लाख रूपये इतका होता. धरणाची उंची 110 फुट तर लांबी 2600 फुट इतकी होती. या धरणाखाली 20 हजारांपेक्षा अधिक जमीन पाण्याखाली येणार होती, तर धरणाखाली बुडीत होवून जाणाऱ्या जमिनीमधून वार्षिक उत्पन्न सुमारे 2500–3000 इतकेच येत होते. त्यामुळे कमी खर्चात जास्तीत जास्त फायदेशीर म्हणून याच जागेवर शाहू छत्रपतींनी धरण बांधण्याचे मनोमन ठरविले. 1909 साली या प्रकल्पाला प्रत्यक्ष सुरूवात झाली. त्याअगोदर 21 मार्च 1908 रोजी शाहू छत्रपतींची जेष्ठ कन्या राधाबाई यांचा विवाह जुळला. या आनंददायी प्रसंगाची चिरंतर स्मृती रहावी म्हणून छत्रपतींनी या धरणाजवळील नवीन वसाहतीला राधानगरी असे नाव दिले. पुढे या प्रकल्पालाच राधानगरी असे नाव पडले. कोल्हापूर भागातील "हरितक्रांती" हे राधानगरी धरणाचे फळ आहे. "राधानगरी धरण" हे कोल्हापूर जिल्ह्यातील हरितक्रांतीची जननी आहे असे म्हणणे योग्य ठरेल. एक मात्र खरे की कोणत्याही लोककल्याणकारी कार्यात तज्ज्ञ व्यक्तिंचा सल्ला घेतल्याशिवाय छत्रपती त्या कार्याला सुरूवात करत नसत. तज्ज्ञांचा सल्ला घेतला नाही तर प्रकल्प कसे फसतात याची काही उदाहरणे महाराजांना ज्ञात होती. जसे की भावनगरच्या महाराजांनी लाखो रुपये खर्च करुन बांधलेले धरण निरुपयोगी ठरले होते. तर काठेवाड संस्थानात तेथील राजाने तलावांचे जणू जाळेच विणले होते, परंतु या तलावात पाणीच नव्हते. हे सर्व प्रकार तज्ज्ञांशी सुसंवाद न साधल्यामुळे झाले ही गोष्ट छत्रपती जाणून होते.

राधानगरी धरणाच्या माध्यमातून कोल्हापूर जिल्ह्यात "हरितक्रांती" घडवून आणण्याचे शाहू छत्रपतींचे भव्य स्वप्न होते. म्हणून ते आपल्या पत्रातून अनेकदा म्हणत होते की, "My Life's work will have been done with I complete this project." दुदैवाने हा राधानगरी प्रोजेक्ट छत्रपतींच्या हयातीत पूर्ण होवू शकला नाही. पुढे त्यांचे चिरंजीव छत्रपती राजाराम महाराजांनी राधानगरी प्रकल्प मोठ्या जिद्दीने पूर्ण केला. राधानगरी धरणामुळेच छत्रपतींच्या संस्थानातील कुणबी हा खऱ्या अर्थाने "बळीराजा" झालेला दिसतो.[1]

छत्रपती खरे प्रजाहितदक्ष राजे होते. राधानगरी प्रकल्प पूर्ण करताना वाहून जाणाऱ्या पाण्याला अडवून त्यांचे व्यवस्थापन आखताना त्यांनी तेथील भौगोलिक स्थितीचे खूप बारकाईने संशोधन व अभ्यास केल्याचे लक्षात येते. जसे की कोल्हापूरच्या पश्चिमेला 60 मैलावर सह्याद्रीच्या घाटात भोगावती नदी उगम पावते. डोंगराळ भागातून नागमोडी वळणे घेत कोल्हापूरजवळ येते. तेथून तिचा सपाट मुलखातील प्रवास सुरू होतो. पावसाळ्यात पश्चिमेकडून अरबी समुद्रावरुन पाण्याने भरलेले विपूल ढग व खारे वारे सतत असल्याने इथे पाऊस भरपूर म्हणजे सरासरीने 200 इंचापेक्षाही जास्त पडतो. एखादा दिवस सोडला तर पावसाळ्यात जवळजवळ रोज पाऊस पडतो. भोगावती आणि तिच्यासह प्रमुख पंधरा नद्या पूर्वेकडील उच्च प्रतिच्या जमीन असलेल्या सपाट भागातून वाहतात. या भौगोलिक स्थितीचा अभ्यास करुन छत्रपतींनी सह्याद्रीच्या पूर्व डोंगराळ भागात भोगावतीवर धरण बांधण्याचा निर्णय घेतला आणि मुळच्या 40 फूट उंचीच्या धरणाचे बांधकाम सुरू करण्यात आले. हा प्रदेशच असा आहे की, इथे काळा कभिन्न खडक मिळतो. या खडकातून दऱ्याखोऱ्याचा प्रदेश गेलेला पहावयास मिळतो. धरणासाठी पाया मिळण्याची इथे अडचण होत नाही. नदीसुद्धा धरणाच्या जागी संथ वाहते, म्हणजे धरण बांधायला जागा योग्य होती. (1952 च्या P.W. D. च्या अहवालानुसार धरणाचे पाणलोट क्षेत्र 42.5 चौरस मैल असून 7 चौरस मैल पसरलले होते.) पाऊस भरपूर पडत असल्याने व पाणलोट क्षेत्र मोठे असल्याने प्रत्येक वर्षी धरण भरण्याची अपेक्षा होती. धरण बांधल्यापासूनच्या काळात दरवर्षी 174.86 इंचापेक्षा कमी पाऊस पडलेला नाही. धरणाच्या पाण्यापैकी झिरपल्याने आणि वाफ झाल्याने 20 टक्के पाणी गमवावे लागते. म्हणजे साठलेल्या पाण्याच्या 80 टक्के

पाण्याचा फायदा घेता येतो. धरणाचे बांधकाम पूर्ण झाल्यावर धरणाची उंची 140 फूट होणार होती.[2] या सर्व संदर्भावरुन पाणी व्यवस्थापनाबाबतचे छत्रपतींचे उच्च कोटीचे आकलन लक्षात येवू शकते.

स्वातंत्र्योत्तर काळ : यशवंतराव चव्हाण (तिसरे शिवाजी) : राष्ट्र सेवादलाचे माजी अध्यक्ष समाजवादी विचारवंत भाई वैद्य म्हणतात, "राज्य म्हणजे त्यातील समाज आणि समाजाचे परिवर्तन करणे किंवा समाजाची पुनर्रचना करणे होय. माझ्या मते या सर्वांचे भान गेल्या 400 वर्षात केवळ तीनच राज्यकर्त्यांनी दाखविले. राज्यकर्ते म्हणजे 1) शिवाजी महाराज 2) शाहू महाराज या दोघांच्या परंपरेत मी बिनदिक्कतपणे यशवंतराव चव्हाण यांचे नाव घेवू शकतो. माझ्या मते यशवंतराव चव्हाण हे तिसरे शिवाजी होते.[3] यशवंतराव चव्हाण यांच्यामुळे स्वातंत्र्याचे 10 वे वर्षे हे महाराष्ट्राच्या शेतकऱ्यांच्या दृष्टीने युगप्रवर्तक ठरले. कारण शेतीच्या क्षेत्रात पुरोगामी पावलं टाकून प्रत्यक्ष निर्णय करण्याचे कार्य महाराष्ट्रानेच सर्वप्रथम केले. शेतकरी हाच महाराष्ट्राचा प्राण असून शेतकरी हेच महाराष्ट्राचे राज्यकर्ते आहेत असे यशवंतराव यांनी जाहीर केलं. योजना करायची ती शास्त्रशुद्ध पद्धतीने करायची असा यशवंतरावांचा बाणा असल्याने पाटबंधारे, पाणीपुरवठा, पाण्याची उपलब्धता आणि वीजनिर्मिती अशा विविध हेतूंनी त्यांनी कामाची आखणी केली, त्यासाठी खास सर्कलची रचना केली. यशवंतरावांच्या मते, इतर सर्व प्रश्न थिटे पडावेत असा भारतीय शेतीचा असलेला एक प्रश्न म्हणजे पाटबंधारे प्रश्न होय. ज्यामुळे शेतीला पाणी मिळू शकेल. देशातील 80 ते 95 टक्के जमीन पावसाच्या लहरीपणावर अवलंबून असणे हे त्यांना अपमानास्पद वाटत होते. त्यातून त्यांनी पाटबंधारेचा मोठ्या प्रमाणात विस्तार करण्याचे धोरण आखले. त्यासाठी पाटबंधारे व जलसंपत्ती याबाबत पुन्हा एकदा महाराष्ट्राची संपूर्ण पाहणी व्हावी या उद्देशाने यशवंतरावांनी ए. गो. बर्वे समिती नेमली. या समितीने या प्रश्नाचा कसून अभ्यास केला. या समितीने पाण्याचा प्रत्येक थेंब अडविला तर किती टक्के जमिनीला पाणीपुरवठा होईल यासाठी किती खर्च येईल हा तपशील दिला. शेवटी या समितीने असेही नोंदवले की निसर्गच महाराष्ट्राच्या इतका विरुद्ध आहे की, वर्षानुवर्षे कोट्यवधी रूपये खर्च केल्यानंतरही पाटबंधाऱ्याच्या सोयीतून पाणीपुरवठा केवळ राज्यातील 22 ते 25 टक्के जमीनच आलीताखाली येवू शकते.[4] संक्षिप्तपणे सांगावयाचे झाल्यास एवढेच स्पष्ट करता येईल की, शिवाजी महाराज व राजर्षी शाहू महाराज या राज्यकर्त्यानंतर यशवंतराव चव्हाण यांनी पाणीपुरवठ्याच्या प्रश्नावर लक्ष केंद्रीत केले होते आणि त्यासंबंधीचे उद्दिष्ट्ये पूर्ण करण्याची त्यांनी तशी जिद्दही बाळगली होती. या जिद्दीतून महाराष्ट्रामध्ये मोठ्या प्रमाणात पाटबंधारे प्रकल्प उभे राहू शकले हे विसरता येणार नाही.

वर्तमानातील संदर्भ : महाराष्ट्राती एकूण जमिनीचा वापर

जमिनीचा वापर	प्रमाण
लागवडीखाली	56.86 टक्के
वने	16.94 टक्के
नापिक	10.2 टक्के
पडिक	8.30 टक्के
गायरान	4.88 टक्के
बिगर शेती वापर	2.7 टक्के

(महाराष्ट्र आर्थिक पाहणी 2009–2010)[5]

वरील वर्तमानातील संदर्भ लक्षात घेता महाराष्ट्रातील जवळपास 50 टक्के जमीनच फक्त लागवडीखाली असल्याचे लक्षात येते. सिंचनाचा अभाव हे त्यातील महत्वाचे कारण आहे. 2001 च्या जणगणनेनुसार महाराष्ट्रातील 55 टक्के लोकसंख्येचा उदरनिर्वाह शेतीवर अवलंबून आहे. याचा अर्थ उद्योगाचा विकास होवूनही खूप मोठ्या प्रमाणात राज्याच्या अर्थव्यवस्थेचा पाया शेतीक्षेत्र हाच असल्याचे दिसून येते. असे असले तरी राज्याच्या स्थूल उत्पन्नातील शेतीचा वाटा 1999–2000 मध्ये केवळ 15.7 टक्के इतका होता तर 2008–2009 मध्ये त्यामध्ये पुन्हा घट होवून 12.1 टक्के झाला आहे. याचा अर्थ पाण्याअभावी शेती क्षेत्र कमालीचे अस्वस्थ झाले. ज्याचा परिणाम महाराष्ट्रात अनेक शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या घडून येत आहेत? अगदी आजच्या सरकारी आकडेवारीनुसार जानेवारी 2016 ते डिसेंबर 2016 या सरत्या वर्षात 3052 शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या घडल्या आहेत.[6]

महाराष्ट्रातील सद्यस्थितीत जलसिंचनाचे स्वरूप : महाराष्ट्रातील सद्यास्थितीत जलसिंचनाचे स्वरूप लक्षात घेता पुढील काही काळी ठळक गोष्टी लक्षात येतात. जसे की, 2007–2008 या वर्षी 33.11 टक्के लाख हेक्टर क्षेत्र जलसिंचनाखाली होते. यामध्ये सर्वाधिक सिंचन क्षेत्र कुपनलिका व विहिरीतील पाण्याचे असून ते एकूण क्षेत्रापैकी 21 लाख हेक्टर क्षेत्र होते. पुढील आकडेवारीनुसार हे चित्र अधिक स्पष्ट होईल.

सिंचनाचा प्रकार	प्रमाण
कुपनलिका व विहिरी	56 टक्के
तलाव	15 टक्के
उपसा	8 टक्के
कालवे	23 टक्के

[7]

महाराष्ट्रातील पाणीपुरवठा समस्यावर उपाय सुचविण्यासाठी बर्वे समितीनंतर 1995 साली माधवराव चितळे यांच्या अध्यक्षतेखाली दुसरा सिंचन आयोग नेमला गेला. महाराष्ट्रात कृष्णा खरे महामंडळ 1996, विदर्भ पाटबंधारे महामंडळ 1997, तापी पाटबंधारे महामंडळ 1997, कोकण पाटबंधारे महामंडळ 1997, आणि गोदावरी पाटबंधारे महामंडळ 1998 अशा एकूण चार महामंडळाची स्थापना करण्यात आली. या सर्वांचा परिणाम म्हणजे आज देशातील सर्वाधिक धरणे महाराष्ट्रात आहेत. पण सर्वात दुर्दैव म्हणजे वरील सर्व सिंचनाचे प्रकल्प सर्वाधिक असूनही महाराष्ट्रातील सिंचनाखाली जमीनीचे प्रमाण देशाच्या तुलनेत फारच कमी आहे. अगदी स्पष्टच वस्तूस्थिती मांडायची झाल्यास देशाच्या तुलनेत पिकाखालील एकूण जमिनीपैकी 18 टक्के जमीन ही सिंचनाखाली नाही, अशी वर्तमानकालीन महाराष्ट्रातील शेतीची दारुण अवस्था आहे.

30 जून 2012 च्या आकडेवारीनुसार महाराष्ट्रात 98 मोठे, 259 मध्यम व 3355 लघु असे एकूण 3712 पाटबंधारे प्रकल्प आहेत. या सर्व प्रकल्पामुळे एकूण 48.25 लाख हेक्टर जमीन भिजते. शिवाय या प्रकल्पांच्या लाभक्षेत्रातील विहिरींमुळे आणखी 12.08 लाख हेक्टर जमिनीला पाणी मिळते. म्हणजे राज्यातील पिकाखालील एकूण जमिनीपैकी 26 टक्के जमिनीला पाटबंधारे प्रकल्पातून पाणी देण्याची क्षमता आहे. पण त्यातील केवळ 50 टक्केच म्हणजे निम्मीच क्षमता वापरली जाते असे महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी 2012–2013 मध्ये नोंदविले आहे. पाण्याची टंचाई असलेल्या एखाद्या भागात पाणी आले की ऊस आणि केळी घेण्याचे प्रमाण वाढते, असा अनुभव आहे. पाण्याची उपलब्धता वाढली आणि शाश्वती निर्माण झाली की, पीक पद्धतीत बदल होतो, कमी कालावधीची पिके घेण्यापेक्षा वर्षभर वाढणारी पिके घेतली जातात. अन्नधान्याखालची जमीन कमी होवून ऊस केळी अशा पिकाखालच्या जमिनीत वाढ होते.

महाराष्ट्र आठ जिल्हे वगळता इतर सर्व जिल्ह्यांमध्ये सरासरी पर्जन्यमान अल्प व अत्यल्प आहे. राज्यतील पूर्ववाहिनी नद्यांवर धरणे बांधून त्या पाण्याचा वापर ऊसासाठी केला जातो. धरणाचे पाणी वारुन विशेषतः पश्चिम महाराष्ट्रातील 10 लाख हेक्टर जमिनीवर ऊस पिकविला जातो. पश्चिम महाराष्ट्रातील कोल्हापूर जिल्हा वगळता इतर सर्व जिल्हे अवर्षणग्रस्त आहेत. तरीही राज्यातील ऊसाखाली 84 टक्के क्षेत्र या अवर्षणप्रवण भागात येते. धरणाचे पाणी ऊसासारख्या वारेमाप पाणी पिणाऱ्या पिकाखाली घेणारा महाराष्ट्र भारतातीलच नव्हे तर जगातील एकमेव प्रदेश असावा. महाराष्ट्रातील ऊसाखालच्या एकूण क्षेत्रापैकी 54 टक्के क्षेत्र धरणाच्या लाभक्षेत्रात येते. राज्यातील लागवडीखालील एकूण क्षेत्रापैकी केवळ 6 टक्के क्षेत्रावर ऊस घेतला जातो. पण राज्यातील सिंचनाच्या पाण्यापैकी तब्बल 60 टक्के पाणी ऊसासाठी वापरले जाते. पाणी कोणत्या पिकाला जाते हे स्पष्ट करणारे हे वास्तव! पाणी उपलब्ध झाले तरी त्याचे माणसामध्ये सोडा पण पिकांमध्येही समन्यायी पद्धतीने वाटप होत नाही. पर्यायाने पाणी तेथे ऊस केळी हे चित्र महाराष्ट्राला नवे नाही. म्हणजे पाणी नाही म्हणून शेतीला व शेतकऱ्याचा विकास खुंटलेला आणि पाणी मिळाले तर अन्नधान्याचे उत्पादन वाढण्याऐवजी ऊसासारख्या पाणीखोर पिकांची चलती; त्यातून पाणीवाले आणि बिनपाण्याचे अशी शेतकऱ्यांमधील नवी वर्गव्यवस्था असे चक्र आहे. कदाचित छत्रपती शिव शाहू महाराज जर आजच्या काळात असते तर अशा या पीक आणि पाणी वापराच्या अघोऱ्या परिस्थितीवर नक्कीच आसूड उगारला असता. पाणी तर मिळाले पाहिजे पण त्यातून पिकपद्धतीत विपरित बदल होता कामा नये. यासाठीच सद्यकाळात सजग पाणी वापराची गरज आहे. याचाच अर्थ असा की, उपलब्ध पाण्याचे योग्य नियोजन व वापर करुन पाणी असण्याच्या काळातही काही पिंकांसाठी पाणी वाचवून पाणी शेतीसाठी उपलब्ध करुन देण्याच्या, पाणी वापराच्या सामुहिक निर्णय प्रक्रिया व पद्धतीचा शास्त्रशुद्ध विकास व व्यवस्थापन करणे शक्य होते. पण स्वातंत्र्यानंतर आणि विशेषतः संयुक्त महाराष्ट्राची स्थापना झाल्यानंतरच्या काळात महाराष्ट्रातील सामुहिक पाणी पावराच्या पद्धती मागे पडत गेल्या. मोठ्या धरणामध्ये साठवलेले पाणी उघड्या कालव्यांमधून किंवा नदीच्या पात्रातून द्यायचे आणि ज्याची ऐपत असेल त्याने ते तेथून उचलायचे असे पाणी वापराचे मोकाटीकरण करण्यात आले. त्यातून ज्याच्याकडे अधिक जमीन, त्या श्रीमंताच्या ताब्यात अधिक पाणी अशी मक्तेदारी सुरू झाली.

सिंचनामधील विषमता आणि सिंचनामुळे निर्माण झालेली विषमता हा सिंचनाची मुख्य जबाबदारी असलेल्या राज्याच्या जलसंपदा विभागाने अवलंबलेल्या धोरणाचा परिणाम आहे ही वस्तूस्थिती खुद्द अभ्यासकांनीच मांडली आहे. केवळ सिंचनाची क्षमता निर्माण करण्याचे उद्दिष्ट्ये जलसंपदा विभागाने ठेवले म्हणजे पाणीपुरवठ्याचा विचार झाला पण पाणी मागणीच्या बाजूने साफ दुर्लक्ष करण्यात आले. खरे तर सिंचन खात्यामध्ये शेतीशी संबंधित नसलेल्या अधिकाऱ्यांचा भरणा असल्यामुळे मागणीच्या बाजूकडे दुर्लक्ष झाले हे नाकारता येत नाही? ही उधळपट्टी टाळण्यासाठी, पाण्याचा योग्य वापर होण्यासाठी पाणी वापरणाऱ्यांकडेच व्यवस्थापनाची जबाबदारी देणे योग्य ठरेल.

महाराष्ट्र शासनाच्या आकडेवारीनुसार ऑगस्ट 2012 अखेर राज्यात 2221 पाणी वापर संस्था कार्यरत आहेत तर 6439 संस्था सुरू होण्याच्या प्रक्रियेत आहेत. अशा रीतीने कार्यान्वित झालेल्या पाणी वापर संख्या एकूण 826629 हेक्टर क्षेत्रावर आहेत. नोंदणीप्रमाणे असलेल्या पाणी वापर संस्था कार्यान्वित झाल्या तर राज्यातील एकूण 3207162 हेक्टर क्षेत्र पाणी वापर संस्थाच्या कक्षेत येईल.[8] त्यामुळे हरितक्रांती होवून "शेतात पाणी" हे छत्रपतींचे स्वप्न पूर्ण होईल व शेतीसंदर्भाने आलेली उदासिनता, अस्थैर्य, बेचैनी, अन्याय कमी होवून महाराष्ट्रातील शेतकरी सुखी होईल व आपोआपच त्यांच्या आत्महत्या रोखतील. म्हणजेच पाणी पुरवठ्याबरोबरच पाणी मागणीकडेही तितकेच लक्ष देणे गरजेचे आहे. असे झाले तर पाण्याच्या उपलब्धतेनुसार पिक पद्धतीत बदल होईल. लागवडीखालील क्षेत्रात वाढ होईल. त्यातून शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात वाढ, शेतमजूरांनाही काम, शेतात आधुनिक तंत्राचा वापर, संलग्न उद्योगांचा विकास, शासनाच्या महसूलात वाढ आणि समाजपरिवर्तनात महत्वाचे योगदान मिळू शकेल. विशेष म्हणजे पाण्याचे व्यवस्थापन याद्वारे अधिक चांगले होईल.

वरील सर्व बाबी या महाराष्ट्रापुरत्या आहेत पण त्याही संपूर्णपणे समाधानी आहेत असे म्हणता येणार नाही. याही पेक्षा अतिशय महत्वाची व मोठी गोष्ट **डॉ. आंबेडकरांनी** सांगितली आहे. भारताचे ते पहिले पाटबंधारे, उर्जा मंत्री होते. हिराकुंड प्रकल्प त्यांनी ओरिसा, मध्यप्रांत व पूर्वेकडील राज्यात समन्वय घडवून कमी वेळेत, कमी खर्चात व मोठी सिंचनक्षमता असलेला महत्त्वकांक्षी प्रकल्प पूर्ण करण्याचा त्यांचा अनुभव होता. बर्वे समितीने महाराष्ट्राच्या सिंचनक्षमतेबाबत स्पष्ट केलेल्या मर्यादा (कितीही खर्च करुन कितीही प्रकल्प उभे करा, महाराष्ट्रात पडलेल्या पावसाच्या प्रत्येक थेंबाला अडविल्यानंतरही केवळ 21 ते 25 टक्के क्षेत्रच

ओलीताखाली येवू शकते याला कारण म्हणजे महाराष्ट्रातील निसर्गाची उदासिनता) डॉ. आंबेडकर आपल्या अभ्यास व अनुभवाने अगोदरच जाणून होते. त्यासाठी महाराष्ट्रासहित इतर अवर्षणप्रवण राज्यातील सिंचनाचा प्रश्न हा राज्यपातळीवरचा प्रश्न नाही तर तो भारतीय स्तरावर सोडविला पाहिजे असे म्हणतात. त्यासाठी विविध राज्यामधून वाहत जाणाऱ्या नद्यांसाठी केंद्रीय पातळीवर जबाबदारी घेण्याचेही स्पष्ट करतात.[9] म्हणूनच देशभरातील नद्याजोड प्रकल्पाचा महत्त्वकांक्षी प्रयोग झाला पाहिजे असे ते म्हणतात. विशेषतः उत्तरेकडील नद्या 12 महिने वाहतात. महत्वाचे म्हणजे उन्हाळ्यात बर्फ वितळून या नद्यांना पूर येतात व त्याच काळात भारताच्या महाराष्ट्रासह दक्षिणेकडील पाण्याचे दुर्भिक्ष असते. अशा स्थितीत नद्या एकमेकांना जोडल्या गेल्या तर भारताची पाणी टंचाई कायमस्वरूपी निवारण होवू शकते याबाबत डॉ. आंबेडकरांना विश्वास होता. त्यांचा हा विश्वास कितीही खर्चिक असला आणि अडचणींचा असला तरी भारताच्या चिरंतर विकासासाठी हे पाऊल उचलणे किती महत्वाचे आहे हे लक्षात घेतले पाहिजे. हे कार्य जितक्या लवकर पूर्ण होईल तितके चांगले आहे. अन्यथा तिसरे महायुद्ध झाले तर के केवळ पाण्यासाठी होईल असे म्हणतात. पण त्या अगोदरच राज्या राज्यात पाण्यासाठी यादवी निर्माण होवून राष्ट्रहिताला बाधा येवू शकते हे अलिकउे सुरू झालेल्या विविध पाणी वाटपाच्या तंट्यावरून लक्षात येते.

सारांश : शिव, शाहू छत्रपतींनी त्यांच्या काळात पाणी साठवणूक प्रकल्पाची उभारणी केली. यासाठी त्यांनी प्रचंड जिद्द बाळगली. त्या काळाची ती गरज होती. ही गरज उत्तम रितीने पूर्ण करुन छत्रपतींनी शेती उद्योगाला नवचैतन्य दिले व बळीचे राज्य उभा केले. स्वातंत्र्यानंतर विशेष करुन संयुक्त महाराष्ट्राची स्थापा झाल्यानंतर यशवंतरावांनी हेच कार्य मोठ्या ताकदीने पुढे नेले. पण त्यांच्यानंतर पाणी साठ्याबरोबर पाण्याच्या समन्यायी मागणी व वाटपाकडे लक्ष देणे गरजेचे होते. खरे तर ही सद्यकाळाची गरज होती व आहे. मात्र पाटबंधारे विभागाने या प्रश्नाकडे सोयीस्करपणे दुर्लक्ष केले. त्यातून ज्यांची ऐपत होती अशा शेतकऱ्यांनी ऊस केळी सारख्या पाणीखोर पिकांची जोपासणा केली. त्यातून श्रीमंत शेतकरी अधिक श्रीमंत तर गरीब शेतकरी पाण्याअभावी अधिक कर्जबाजारी व गरीब झाला. शासनाच्या पाटबंधारे विभागाच्या वतीने केलेल्या पाण्याच्या मोकाटीकरणातून निर्माण झालेली ही नवी वर्गव्यवस्था निर्माण झाली. जगातील हे असे एकमेव उदाहरण असावे! यातून शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या घडल्या व घडत आहेत. शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांचे, कर्जबाजारीपणाचे वस्तूनिष्ठ विश्लेषण करताना पाटबंधारे विभागाचा मोठा सहभाग दुर्लक्ष करण्यासारखा नाही. त्यासाठीच या विभागाच्या वतीने पाण्याचे होणारे मोकाटीकरण थांबवून समन्यायी पद्धतीने पाणी मागणीचा विचार झाला पाहिजे. हे पाणी आधुनिक तंत्राद्वारे जसे ठिबक, तुषार इत्यादी पद्धतीने वापरले गेले पाहिजे आणि सिंचनावरील कायमस्वरूपी उपायासाठी डॉ. आंबेडकरांनी सांगितलेला देशव्यापी नद्याजोड प्रकल्प पूर्ण झाला पाहिजे. यासाठी महाराष्ट्राने पुढाकार घेणे आवश्यक आहे. कारण डॉ. आंबेडकर हे शिव शाहू विचार परंपरेतील महाराष्ट्रातील थोर सुपूत्र आहेत आणि असे झाले तरच छत्रपती शिव शाहू महाराजांच्या स्वप्नातील बळीचे राज्य निर्माण होवू शकेल.

संदर्भ :

1. रमेश जाधव (2005), 'लोकराजा शाहू छत्रपती', सुरेश एजन्सी पुणे, तिसरी आवृत्ती, पृ. 316.
2. जयसिंगराव पवार (संपादक), (2007), 'राजर्षी शाहू स्मारक ग्रंथ', महाराष्ट्र इतिहास प्रबोधिनी, कोल्हापूर, द्वितीयावृत्ती, पृ. 695.
3. रामनाथ वाघ (संपादक), (2008),'युगप्रवर्तक यशवंतराव' महाराष्ट्र सरकारी मुद्रणालय, पुणे, द्वितीयावृत्ती, पृ. 273.
4. रामभाऊ जोशी (1976), 'यशवंतराव : इतिहासाचे एक पान', केसरी प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती, पृ. 265.
5. 'महाराष्ट्र आर्थिक पाहणी 2009–2010.
6. दैनिक पुण्यनगरी (औरंगाबाद) मंगळवार दिनांक 07.03.2017, पृ.1.
7. तुकाराम जाधव, (संपादक), (2011), 'महाराष्ट्र 2011', युनिक अकॅडमी, पुणे, पृ. 334.
8. अभय कांता (संपादक), पाक्षिक 1 ते 15 फेब्रुवारी 2014, 'परिवर्तनाचा वाटसरु' द युनिक अकॅडमी, ठाणे, पृ. 27–28.
9. प्रल्हाद लुलेकर (2012), 'अनंत पैलूंचा सामाजिक योद्धा', सायन पब्लिकेशन्स, द्वितीयावृत्ती, पृ. 39.

भंडारा जिल्हयातील भात आणि ऊस पिकाचे आर्थिक व्यवस्थापन

प्रा. विजय आनंदराव दरवडे, संशोधक विद्यार्थी, रा. तु. म. नागपूर विद्यापीठ, नागपूर मो. 9403070156.
डॉ. सुधाकर पी. झांबरे, मार्गदर्शक, एस. एस. जे. महाविद्यालय, अर्जुनी मोर, जि. गोंदिया

शेतीव्यवसाय हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा गाभा आहे. वाढत्या लोकसंख्येचा अन्नाचा प्रश्न, पशुसंवर्धनासाठी लागणारा चारा, जमिनीची सुपिकता टिकवून ठेवण्यासाठी करण्यात येणारी शेती, उद्योगासाठी लागणारा कच्चा माल शेती व्यवसायातून पुरविला जातो. अर्थव्यवस्थेत शेती क्षेत्राचे किती महत्व आहे या संदर्भात अनेक विचारवंतामध्ये मतभेद असले तरी हे सर्वमान्य आहे की, अर्थव्यवस्थेच्या विकासात शेतीचे योगदान सर्वश्रेष्ठ नसले तरी अत्यंत महत्वाचे आहे.

कृषीप्रधान देशात शेतजमीन ही निसर्गाची देणगी असते. बहुतांश आर्थिक विकास तसेच देशाचे भवितव्य शेतीवर निर्भर असते. सामान्यतः सुमारे 45 टक्के राष्ट्रीय उत्पन्न कृषीमधून मिळते तथापी कृषी उत्पादन हे सर्वस्वी नैसर्गिक मोसमी वाऱ्यावर अवलंबून असते. मान्सून वेळेवर आणि योग्य प्रामाणात आला तर राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ घडून येते. परंतू मान्सूनच्या लहरीपणामुळे राष्ट्रीय उत्पन्नात प्रतिकूल परिणाम घडून येत असतो. म्हणून मान्सूनला भारताचा भाग्यविधाता असे म्हणतात. भारतामध्ये वर्षाला जवळपास 35 ते 40 इंच पाऊस पडतो. परंतू निरनिराळया भागात पाऊसाचे प्रमाण कमी अधिक असते.

लहान जमिनीचे तुकडे हे भारतीय शेतक–याची प्रमुख समस्या आहे, परंतु त्याचबरोबर जमीनधारनक्षेत्र विखुरलेले असल्यामुळे ही समस्या अतिशय तिव्र झाली आहे, शेतकरी वर्गाकडे आधीच कमी जमिन आहे, त्यातही ही जमिन वेगवेगळया ठिकाणी विखुरलेली आहे, याचा अर्थ एका शेतक–याकडे असलेली जमिन एका ठिकाणी न राहता तिचे अपखंडन व आतंरविभाजन झालेले आहे, त्यामुळे साधनसंपत्तीचा योग्यप्रकारे उपयोग करण्यात अडचणी निर्माण होतात,. शेती उत्पादनाचा खर्च वाढतो अशा लहान जमिनीच्या तुकडयावरील उत्पादकता कमी असते, भारतीय शेतक–यांकडे सरासरी जमीन धारणेचे प्रमाण कमी असल्यामुळे बहुतेक जमीन धारकांना ज्या जमिनीतुन कुटूंबाची गरज भागविण्या इतपत पूरेसे उत्पन्न मिळू शकत नाही. त्याकरीता अशा परिस्थितीत कृषी उत्पादकतेत वाढ घडून येण्याकरीता कृषीच्या आर्थिक व्यवस्थापनेची गरज आहे.

भारतीय अर्थव्यवस्था ही कृषी प्रधान अर्थव्यवस्था असून येथील मोठी लोकसंख्या कृषी व्यवसायात गुंतलेली आहे. आपल्या देशाला स्वातंत्र मिळाल्या नंतर नियोजनाला सुरूवात झाली त्या वेळेपासून तर आजपर्यंत कृषी क्षेत्रात बरेच आमुलाग्र बदल घडून आलेत. याचा अर्थ नवनविन तंत्रज्ञानाच्या शाखा वाढल्या परंतू भंडारा जिल्हयातील घेण्यात येणा–या पिक पध्दतीत बदल झाल्याचे फारशा प्रमाणात दिसून येत नाही. तर रूढीपरंपरेने घेतल्या जाणा–या पिकांचेच उत्पादन घेतले जाते. त्यामुळे येथील शेतकरी अजुनही मागासलेला आहे. त्याकरीता अशा परिस्थितीत कृषी उत्पादकतेत वाढ घडून येण्याकरीता कृषीच्या आर्थिक व्यवस्थापनेची गरज आहे.

भंडारा जिल्हयामध्ये भात, गहू, ऊस, कडधान्य, भाजीपाला, व इतर पिके ऋतृमानानूसार घेतली जातात. जुन ते सप्टेंबर महिण्यात नैऋत्य मोसमी वा–यापासून पाऊस पडतो. व हे पावसाचे पाणी जलाशय, तलाव ईत्यादी ठिकाणी जमा होते. परंतू कधीकधी पावसाच्या अनिश्चिततेमुळे तलाव व इतर जलाशय कोरडेच असतात. त्यामुळे याचा परिणाम उत्पादकतेवर होत असतो. अशा वेळी शेतकरी संकटात पडत असतो. कमि उत्पादकतेमुळे शेतकरी वर्ग कर्जबाजारी होतो. त्यामुळे भांडवलाची कमतरता भासते. शेतीसाठी घेतलेले कर्ज थकित होते. एकदा का कर्ज थकित झाले तर सरकारी बॅंका त्या शेतक–याला नविन कर्ज देण्यास तयार नसतात. अशावेळी शेतकरी वर्ग हा खाजगी (सावकारी) कर्जाकडे वळत असतो. सावकारी कर्ज हे परवडण्यासारखे नसते तरी पण नायलाजास्तव हया शेतकरीवर्गाला सावकारा कडून कर्ज घ्यावे लागते. अशा परिस्थितीत कृषी उत्पादकता वाढविण्यासाठी हया पिकाचे आर्थिक व्यवस्थापन होणे गरजेचे आहे.

जुन महिण्याच्या सुरवातीला भात शेतीच्या लागवडी करिता जमीनीची मशागत करून लागवडीच्या प्रक्रीयेला सुरूवात केली जाते. जुन ते सप्टेंबर महिन्यात नैऋत्य मोसमी वा–यापासून पाऊस पडतो. व हे पावसाचे पाणी तलावात जमा होते. पिकाला लागणारे जलसिंचन या तलावापासून होते. त्यामुळे भंडारा जिल्हयाला तलावांचा जिल्हा म्हणून ओळखले जाते. जवळपास 85 टक्के शेतकरी भात शेतीची लागवड करतात. भाताचे पिक नोव्हेंबर ते डिसेंबर महिण्यात काढणीसाठी तयार असते. भात पिकाच्या काढणी नंतर जमिनिची पून्हा मशागत करून कडधान्याचे उत्पादन घेतले जाते. तर ज्या ठिकाणी पाणी पुरवठयाच्या सोयी उपलब्ध आहेत. त्या ठिकाणी उन्हाळी धानाचे (रब्बी) पिकाचे उत्पादन घेतले जाते. याचा कालावधी जानेवारी ते मे महिण्याचा असतो तर 10 ते 15 टक्के शेतकरी ऊसाचे उत्पादन घेत असतात. भात पिकाला जास्त पाण्याची गरज असते. तर ऊस पिकाला भात पिकापेक्षा कमी पाण्याची गरज असते. दोन एकराला जेवढे पाणी भात पिकाला लागते तेवढयाच पाण्यात सहा एकरा पर्यत ऊसाचे जलसिंचन होत असते. कारण ऊसाला कमी पाण्याची गरज असते. त्या करिता पाण्याचे योग्य व्यवस्थापन होणे गरजेचे आहे. ज्या जमीनी मध्ये ऊसाचे पिक घेतले जाते ती जमीन लागवडी पासून ते काढणी पर्यंत गुंतलेली असते. त्यात इतर कडधान्याचे किंवा भाजीपाल्याचे पिक घेतल्या जात नाही. परंतू ऊसाच्या लागवडी पासून ते काही महिण्यापर्यंत ऊस शेतीतुन आंतर पिक घेतल्या जाऊ शकतो परंतू ते घेतल्या जात नाही. भंडारा जिल्हातिल भात, ऊस, गहू, कडधान्य, इतर मसाल्याचे उत्पादन व

भाजीपाला ईत्यादी पिके होत असतात. त्यापैकी भात व ऊस पिक हे भंडारा जिल्हयातील महत्वाचे पिक मानले जाते. त्यामूळे भात आणि ऊस पिकाचे आर्थिक व्यवस्थापन कसे केले पाहिजे याचे विवेचन थोडक्यात पुढील प्रमाणे केले आहे.

भात आणि ऊस पिकाच्या उत्पादन व खर्चाचे आर्थिक व्यवस्थपण :– एका वर्षाच्या कालखंडातील भात व ऊस पिकाचे हेक्टरी उत्पादनाचे अंदाजी उत्पादनाचा तपशील पुढील प्रमाणे आहे.

भात व ऊस पिकाचे उत्पादन व खर्च दर्शविणारी सारणी

पिकाचे विवरण	एकूण उत्पादन (हेक्टरी)	एकूण खर्च (हेक्टरी)	एकूण उत्पादन (रूपयात)	शुध्द उत्पन्न रूपयात (हेक्टरी)
भात	40 क्विंटल	32.500 रू.	72.000 / रू. (1800 रू.क्वि.)	40.000 / रू.
ऊस	100 टन	55.000 रू.	180.000 / रू (1800 रू.टन)	125.000 / रू

निष्कर्ष :–वरिल सारणी वरून लक्षात येते की भात पिकाचे हेक्टरी उत्पादन कमी असून ऊस पिकाचे हेक्टरी उत्पादन जास्त आहे. परंतू तरी ही भात पिकांचे उत्पादन घेणा–यांची संख्या जास्त आहे. भात पिकाचे हेक्टरी शुध्द उत्पन्न 40000 रू असून ऊसाचे शुध्द उत्पादन 125000 रू. एवढे आहे.

भंडारा जिल्हयातील भात व ऊस शेतीचे आर्थिक व्यवस्थापन :–

1) पिक निवडिचे व्यवस्थापन :– भंडारा जिल्हयातील भात व ऊस पिक हे प्रमुख अन्नधान्य पीक आहे. म्हणजे भात व ऊस पिकाचे योग्य व्यवस्थापन करून विशिष्ट क्षेत्रात कमीत कमी खर्चात जास्तीत जास्त उत्पादन करून ते उत्पादन बाजारपेठेत उपलब्ध करणे आवश्यक आहे. भात व ऊस उत्पादनाकरिता सुपिक जमिन व पाणीपुरवठयाच्या योग्य उपलब्धता आवश्यक आहे. मानवाच्या शरीराला जशी रक्ताची गरज आहे. तसेच शेती उत्पादनाला पाण्याची गरज आहे. म्हणून जमिनीच्या विशिष्ठ क्षेत्रात कशाचे उत्पादन करावे, उत्पादन कसे करावे आणि किती करावे हे तीन निर्णय घेणे अतिशय महत्वाचे आहे. भात व ऊस शेतीसाठी जमिनीची निवड केल्यानंतर लागवडीसाडी संकरीत बियाणांचा वापर करणे, पिकांवरील निर्माण होणाऱ्या रोगराईवर जंतुनाशक औषधाचा वापर करून उत्पादनात वाढ घडवून आणण्याचा प्रयत्न शेतकऱ्यांनी करायला पाहिजे.

2) किटकनाशकाचा वापर टाळणे :– अधिक उत्पादन देणाऱ्या भात व ऊस पिकाचा शेतीचा बराच प्रसार झाल्याने त्यांच्या लागवडीच्या पध्दतीमध्ये बदल झाला आहे. त्यामुळे किडी, रोग, तणे, व उंदिर यांच्या पैदासीकरिता अनुकूल वातावरण मिळते. भात व ऊसाचे उत्पादन वाढल्याने या शत्रुच्या नियंत्रणासाठी रसायनांचा वापर करण्याची प्रवृत्ती वाढली आहे. पर्यावरणाचे प्रदुषण वाढले आहे. आणि किडी रोगाचे व्याधीजन व यामध्ये प्रतिकार क्षमता निर्माण झाली आहे. म्हणून शेतकऱ्यांनी एकाच उपायाचा अवलंब न करता अनेक उपायाचा उपयोग करावा. आणि रसायनाचा उपयोग कमी करावा. यालाच एकात्मिक किड व्यवस्थापन म्हणतात. या पध्दतीला शास्त्रज्ञांनी अधिक मान्यता दिली आहे.

3) खर्चाचे व्यवस्थापन :– विशिष्ट शेतीच्या तुकडयावर किती मजूरांची आवश्यकता आहे. हे ठरविणे आवश्यक आहे. कारण जमीन ही उत्पादन प्रक्रियेतील स्थिर घटक असून श्रम व भांडवल हे अस्थिर घटक आहेत. म्हणून विशिष्ट जमिनीच्या तुकडयावर किती मजूरांना कामावर लावणे आवश्यक आहे. हे ठरविणे आवश्यक ठरते. कारण आवश्यकतेपेक्षा जास्त मजूरांना कामावर लावल्यास शेती उत्पादनात काहीही बदल न होता. शेतकऱ्यांचे नुकसान होते. शेतीतील उत्पादन वाढविण्यासाठी सोयीसुवधि वाढविणे आवश्यक आहे. उदा. पाणी पुरवठयाच्या सोयी, रासायनिक खते, बि–बियाणे, सुधारीत तंत्रज्ञान खरेदी करणे इ. साठी पैशाची आवश्यकता असते. हा पैसा कोणत्या स्त्रोताद्वारे उपलब्ध करावा हे व्यवस्थापनाचे कार्य आहे.

4) पूर्व मशागतीचे व्यवस्थापन :– भात पीक हे भंडारा जिल्हयातील मुख्य पीक असल्यामुळे लागवडी पूर्व मशागत होणे गरजेचे आहे. जमिनीची आलटून पालटून नांगरणी करून तिची मशागत केली असता त्या जमिनीतील बुरशी नष्ट होऊन बुरशी रोग लागणार नाही. त्यामुळे लागवडी पूर्व मशागत होणे गरजेचे आहे.

5) सुधारित बि–बियाण्यांच्या वापराचे व्यवस्थापन :– भात आणि ऊस पिकाची लागवड करतांनी ज्या जमिनी मधून जे पिक जास्त उत्पादित होते त्याच पिकाची निवड करणे गरजेचे आहे. त्याच प्रमाणे या पिकांची लागवड करतांना सुधारीत बि–बियानांची निवड केली पाहिजे. कारण त्यामुळे निरोगी रोप आणि उगवण क्षमतेत वाढ होऊन उत्पादकतेत वाढ होईल.

6) तणाचे व्यवस्थापन :– भात व ऊस पिकांची योग्य प्रकारे लागवड केल्यानंतर हे पिक निरोगी राहण्यासाठी शेती मध्ये तण वाढणार नाही याची काळजी घेतली पाहीजे. कारण तणामुळे रोगाचा प्रादृर्भाव वाढण्याची दाट शक्यता असते. म्हणून रोप निरोगी राहण्यासाठी, रोपवाढीसाठी योग्य हवा खेळण्यासाठी तणावर नियंत्रण असणे आवश्यक आहे.

7) पाण्याचे व्यवस्थापन :– भात व ऊस पिकांच्या उत्पादनासाठी योग्य पाणीचे व्यवस्थापन होणे गरजेचे आहे. भात पिकाची रोवणी केल्यानंतर जवळपास 4 ते 5 इंच पाणी बांध्यांच्या चारही बाजुला नेहमिकरीता असणे आवश्यक आहे. चार ही बाजुला पाणी नसेल तर त्या जमिनित तण वाढीस लागेल. त्यामुळे ते तण जमीनीमध्ये असलेले पोषक घटकद्रव्य शोषुण घेतो. त्यामुळे मुख्य पिकाला पोषक घटद्रव्याचा पुरवठा होणार नाही. यामुळे मुख्य पिक संकटात येऊ शकतो. त्यामुळे रोपाची वाढ होणार नाही. एवढेच नव्हे तर उदिंर, किंवा इतर शत्रुकिटकाचे प्रमाणात वाढ होऊन पिक नष्ट होण्याची दाट शक्यता असते. तर ऊसाच्या वाढत्या सिंचनाकरीता होणारा बेफाम वापर नियंत्रित करून 30 ते 50 टक्के पाणि वाचविल्या जाऊ शकतो.

ऊसाच्या पिकासाठी प्रति हेक्टरी 25 हजाार घनमिटर पाणि लागते. ठिंबक किंवा तुषार सिंचनाची पद्वत वापरली तर 30 ते 50 टक्के पाण्याची बचत होते. त्याचप्रमाणे ऊस शेतीला नेहमीकरीता पाण्याची गरज असते. परंतू भात शेतीला ज्याप्रमाणे चारही बाजूला पाणी असणे गरजेचे असते. त्याप्रमाणे ऊस शेतीला तेवढया पाण्याची गरज नसते. तर ऊस शेतीला ठिंबक किंवा तुषार सिंचन पध्दतीने पाणी उपलब्ध असल्यास उत्पादन वाढीसाठी वरदान ठरते.

8) खताचे व्यवस्थापन :– आजच्या आधुनिक युगात शेतकरी वर्ग रासायनिक खताला मोठे महत्व देतो. त्यामुळे उत्पादनाचा खर्च दिवसेंदिवस वाढत जातो. हा खर्च कमि करण्यासाठी खताचे व्यवस्थापन करणे गरजेचे आहे. सिंचन किंवा तुषार पध्दतिचा वापर केला तर पाण्याबरोबर खते व औषधांचा खर्चही वाचतो. जमिनीची सुपिकता वाढविण्यासाठी जमिनीची मशागत (नांगरणी/वखरणी) करतेवेळी जमिनी मध्ये असलेला पाला पाचोळा त्या जमिनीमध्ये गाडला गेल्यास जमिनीची सुपिकता वाढते. भाताची लागवड करून झाल्यानंतर 20 ते 25 दिवसानी रोवणी केल्या जाते त्यावेळी बरेच शेतकरी वर्ग चिखलावर खत देत असतात. परंतू त्यावेळेला रोप नाजुक होऊन त्याचे पूर्नजिवन होत असते. अशावेळी ते खत शोषुन घेण्याची क्षमता त्या रोपात नसते. त्याकरीता त्या रोपाला 5 ते 7 दिवस लागत असतात. या कालावधीत बराचसा खत हवेद्वारे व पाण्याद्वारे वाहून जात असतो. या करिता ते रोप जोपर्यंत खत मागत नाही तो पर्यंत रासायनिक खत देऊ नये अशाप्रकारे खताचे योग्य व्यवस्थापन होणे गरजेचे आहे.

9) आर्थिक नुकसानीची पातळी ठरविणे :– आवश्यकता असेल तेव्हाच कीटकनाशकांचा वापर हा एक एकात्मीक कीड व्यवस्थापनाचा महत्वाचा पैलू आहे. त्यासाठी गरजेनुसारच कीटकनाशकांचा फवारा अमलात आणने आवश्यक ठरते. यासाठी निरनिराळया किडींच्या नुकसानीची पातळी माहीती असने आवश्यक आहे.

थोडक्यात ''शेतकऱ्यांना उच्चतम लाभ मिळावा हया दृष्टीने भात व ऊस शेती पिकासाठी आवश्यक जमिनीची निवड ते उत्पादित मालाच्या विक्रीपर्यंतची कार्य व्यवस्थितपणे पार पाडण्याची कला कौशल्य म्हणजे भात व ऊस शेतीचे व्यवस्थापन होय.''

भात व ऊस पिकाचे आर्थिक व्यवस्थपनेचे नियम किंवा पध्दती :– 1) शेतातील पिकाच्या निरीक्षणासाठी उत्पादकते संदर्भातील सर्व साहित्य उपलब्ध आहेत काय, याची खात्री करून घ्यावी. 2) पिकाच्या लागवडी पासून ते काढणी पर्यत तारीख, दिवस, व वेळ यांच्या नोंदीची काळजी घ्यावी. 3) शेतातील पिकांवर हवामानाचा प्रभाव पडत असतो. अशा परिस्थितीत वातावरणातील बदलांच्या नोंदी घेतल्या जाव्या. 4) भात आणि ऊस पिकाची लागवड करित असतांनी ज्या पिकाला पोषक ठरेल अशा जमिनीचा प्रकार व पिकांची अवस्था यांची नोद ठेवावी. 5) पीक वाढीच्या अवस्थेची नोंद करावी. 6) शेतातील विशिष्ट रोगांचे निरिक्षण करता येत नसेल तर अशा परिस्थितीत पर्यवेक्षक किंवा तज्ञांचे मार्गदर्शन घ्यावे. अशा प्रकारे भात आणि ऊस पिकांचे संनियंत्रण करणे अत्यंत महत्वाचे आहे.

संदर्भ ग्रंथसूचीः–

1. झांबरे डॉ. जी. एन., 'भारतीय अर्थव्यवस्था विकास व पर्यावरणात्मक अर्थशास्त्र '
2. ठोंबरे डॉ. शिवाजीराव, 'शेती समस्या व त्यावर उपाय'
3. महिंद्रे डॉ. प्रकाश, कृषि संचालक विस्तार व प्रशिक्षण, कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र राज्य, पुणे – 5

भालचंद्र नेमाडे यांचा भाषाविचार

प्रा. संजय जीवनलाल सिंगनजुडे, विमेन्स कॉलेज ऑफ आर्टस् ॲन्ड कॉमर्स, 310–ब, नवीन नंदनवन, नागपूर–440009
Email :sanjayssinganjude@gmail मोबाईल नं. : 9766962723

ज्ञानपीठ पुरस्कार प्राप्त भालचंद्र नेमाडे हे मराठी कादंबरी, मराठी कविता, वाङ्मयीन समीक्षा आणि तौलणिक साहित्य या क्षेत्रातील एक लक्षात घेण्यासारखे व्यक्तिमत्त्व आहे. त्यांची मुख्य रूची कादंबरीमध्ये आहे. या साहित्यप्रकाराचे स्वरूप, संकल्पना त्याचा आवाका आणि त्याचे मूल्यमापन यांविषयींची त्यांची मते लक्ष वेधणारी आहेत. 1963 साली प्रसिद्ध झालेल्या 'कोसला'ने कादंबरी साहित्यप्रकारात अनेक दृष्टीने क्रांती केली. त्यात रूढ भाषा तंत्राची मोडतोड केली आणि नवीन भाषिक रूपांचा उपयोजन केले. बोलीभाषेला प्राधान्य दिले. त्यांचे भाषाविचार कोणत्या एका ठिकाणी नसून ती 'टीकास्वयंवर', 'साहित्याची भाषा', 'निवडक मुलाखती' आणि 'सोळा भाषणे' या ग्रंथातून पहायला मिळतात. तसेच त्यांच्या विचारांची पाखरण त्यांनी साहित्य संमेलनातून वेळोवेळी दिलेल्या भाषणात पाहायला मिळते.त्यांची भूमिका स्पष्ट आणि कठोर असल्यामुळे त्यांना अनेकदा विरोधही झालेला आहे.जीवनवादी आणि वास्तववाद हा त्याच्या भूमिकेचा आधार असून तिलानवनैतिकते स्वरूप प्राप्त झालेले आहे. लेखकाच्या 'कृतिशीलते'चा पुरस्कार नेमाडे करतात.ते साहित्यात भाषिक कृती साकार करता येते असे मत मांडतात.

आजच्या जागतिकीकरणात मातृभाषाला धोका निर्माण होण्याची भीती नाकारता येत नसल्याने ते मराठी जनमानसाला सावधतेचा इशाराही देतात. ते म्हणतात, ''आपल्या वागण्यातबोलण्यामुळे आपल्या परंपरा, संस्कृती प्रगत–उन्नत व्हायला हवी. संपायला नको. इंग्रजी शाळांमुळे ती तशी होते आहे. म्हणून इंग्रजी शाळा बंद व्हायला पाहिजेत.''[1] एक इंग्रजीचे प्राधापक असूनही ते आपल्या मातृभाषेला चांगले दिवस यावे याविषयी त्यांच्या मनात भाषाप्रेम दिसून येते. त्यांनी इतर भाषांना त्यात इंग्रजी भाषेलाही कधी विरोध केला नाही. त्यांचा विरोध इंग्रजीबोलण्याच्या आग्रहावर आहे. त्यांच्या मते भाषा ही भौगोलिक मानवी समूहाची असते. भारतासारख्या खंडप्राय देशात विविध भौगोलिक समूहाच्या अनेक भाषा आढळतात. त्या प्रत्येक समूहाची एक मातृभाषा असते. ती मातृभाषाच त्या समूहाची ज्ञानभाषा असावी आणि त्या लेखकानेही आपल्याच ज्ञानभाषेतून लिहावं असा आग्रह नेमाडे करतात. त्यामुळे ते म्हणतात, ''जागतिकीकरणात परक्या भाषेत अत्याधुनिक होऊ पाहण्याइतक हास्यास्पद दुसरं काहीच नाही.''[2]

कादंबरी ही सामाजिक–सांस्कृतिक संदर्भातील एक प्रामाणिक आणि गंभीर 'कृती' म्हणून नेमाडे कादंबरीकडे बघतात. प्रभावी सामाजिक आशय, गुंतागुंतीच्या घटकांसमवेत मांडलेल्या समस्या, समाजाच्या अंतर्वर्तुळाचे अथवा साम्ग्र्याने उभारलेल्या संस्कृतीचे तपशीलवार चित्रण हे कादंबरीचे आवश्यक गुणधर्म ते मानतात. त्यांच्या मते आजची नवनैतिकतावादी कादंबरी अधिक उच्च दर्जाची आहे. कारण अशा कादंबरीची मुळे समाजमनात खोलकर रूजलेली असून तिचे स्त्रोत प्रत्यक्ष जीवनाच्या भाषिक आविष्कारातून घेतली जातात.

भालचंद्र नेमाडे यांनी कादंबरी व कादंबरीच्या संकल्पनेबाबत विस्तृत असे विवेचन केले आहे. नेमाडे यांच्या मते, ''कादंबरी म्हणजे प्रदीर्घ भाषिक अवकाश असलेली, आशयसूत्रांचे अनेक पदर असलेली, त्यामुळे विस्तृत संरचना मांडणारी, अनेक पात्रे, प्रसंग अपूर्णतेपेक्षा संपूर्णतेकडे जास्त झुकलेले आहेत, अशी साहित्यकृती असते. कादंबरीत या सर्व गोष्टीमुळे एखादी मोठी कृती साकल्याने मांडता येते. सामाजिक आशय विशाल संदर्भासकट मांडलेला असतो. एखाद्या पोटसमूहाचे, पोटसंस्कृतीचे तपशिलांसह दर्शन घडवलेले असते. संपूर्ण काळाचा किंवा समाजाचा छेद घेतलेला असतो. आशयसूत्रे बळकट असतात. पात्रे सलग उभी राहतात.''[3]नेमाडे यांनी कादंबरीची विस्तृत अशी व्याख्या केलेली आहे. त्यात अनेक घटकांचा समावेश असून भाषिक अवकाशालाही प्राध्यान्य दिले आहे. कारण कादंबरीच्या सर्व घटकांना कादंबरीकार भाषारूपाने कादंबरीत आकार देत असतो.

नेमाडे जो कादंबरीविचार मांडतात त्यात भाषा या घटकालाही महत्त्वाचे स्थान आहे. ते साहित्य आणि परंपरा यांच्यातील परस्परसंबंधांची उकल करण्यावर अधिक भर देतात. परंपरेचा संबंध संस्कृतीशी असते, हे स्पष्टच आहे. व्यक्तीच्या तुलनेत परंपराला व्यापक संदर्भ असतात.भूतकाळ व्यक्तीच्या तुलनेत अधिक सर्जनशील स्वरूपाचे असते. बदलत्याकाळानुसार या परंपरेतील काही जुने घटक छाटून टाकून तीवर नव्या घटकांची कलम करणे गरजचे असते. पण परंपरेचे मुलाधार तेच राहतात. या मुळाला योग्य आणि चांगले खतपाणी केल्यानेच हा संस्कृती विकसित होऊन त्याच्या आधारानेच साहित्याचीही वृध्दी होणे संभव असते. साहित्याला समाजजीवनाचा आरसा मानल्या जाते. आणि समाजजीवनाचा सर्वोत्कृष्ट भाग संस्कृती मानली जाते. ह्या संस्कृतीचे प्रतिबिंब साहित्यात आविष्कृत करण्याचे माध्यम म्हणजे भाषा होय. अशाप्रकारे भाषा, साहित्य आणि संस्कृती यात अनुबंध आहे. भाषा आणि साहित्य घडत असतात. ह्या दोघींच्या संकरातून एकीकडे वाङ्मयीन संस्कृती, तर दुसरीकडे वाङ्मय जन्माला येत असते. ह्या सांस्कृतिक वाङ्मयीन अभिसरणातून साहित्यिक त्याच्या कलेला पोषक ठरणारी द्रव्ये स्वीकारत असतो.

भालचंद्र नेमाडे यांचा भाषाविषयक अभ्यासही दांडगा आहे. शिकत असताना भाषाशास्त्र ह्या विषयाचे अध्ययन त्यांनी केले. नेमाडे कादंबरीविचारात भाषेला अधिक महत्त्व देतात. ते प्रमाणभाषेपेक्षा बोलीभाषेचा वापर आपल्या साहित्यव्यवहारात करताना दिसतात. भाषा ही संस्कृतींना जोडण्याचे कार्य करते. त्यांच्या मते 'भाषा ही संस्कृतीचा

परिपाक असते आणि ती संस्कृतीची कारकही असते.' नेमाडे यांचा भाषाविषयक विचार पुढील प्रमाणे सांगता येईल.

भाषा मनातले विचार व्यक्त करण्याचे साधन मानले जाते. ती संदेशवहनाची खास व्यवस्था आहे. विचारांचे आदानप्रदान भाषेच्या माध्यमातून होत असल्याने समाजातील व्यक्ती–व्यक्तीत सलोखा निर्माण करणारी एक सामाजिक संस्था म्हणूनही भाषेकडे पाहता येते. भाषा समाजात अनेक स्तरावर कार्यरत असते. समाज ज्ञानप्रसार, संस्कृतीचे जतन–संवर्धन–विकास भाषेमुळे संभव आहे. ध्वनीद्वारे मानव आणि इतर प्राणी विशिष्ट प्रकारच्या खाणाखुणा करून इतरांना संदेश पाठवत असतात. ह्या खाणाखुणा म्हणजे 'चिन्ह' अर्थात संकेत म्हणून पाळता येतात. नेमाडे भाषेची व्याख्या करताना म्हणतात, ''खास मानवी अशी संदेशवहनाची व्यवस्था म्हणजे भाषा होय.''[4] या भाषेमुळेच कुटुंब, टोळ्या, गाव, जमात, समाज, राज्य, इ. संस्था मानवाला स्थापन करणे शक्य झाले. मानव सर्व प्रकारची कार्य मग ती आर्थिक, सामाजिक किंवा धार्मिक असो हे सर्व भाषेमुळेच करू शकला. याचा अर्थ असा की जगातल्या सर्व मानवी समुहात त्या त्या समाजाच्या गरजेनुसार अर्थ व्यक्त करण्याची क्षमता असते/आहे. समाजाचे नियंत्रण भाषेच्या साधनाने होऊ लागले. त्यामुळे भाषेला एक पायाभूत सामाजिक संस्था म्हटले जाते. असे नेमाडे सांगतात.

नेमाडे भाषेचे दोन अंगे कल्पितात. पहिले अंग म्हणजे सर्वसामान्य व्यापक संदेशवहनाच्या नियमांचा समूह व दुसरे अंग प्रत्यक्ष वापरात मर्यादित स्वरूपात व्यक्तिसापेक्ष वर्तन म्हणून आढळते. पहिल्या अंगाला ते स्थिर भाषा तर दुसऱ्या अंगाला अस्थिर भाषा म्हणतात. स्थिर भाषा ही सामूहिक व्यवस्था असते, तिच्यात समूहमानस व्यापक स्वरूपात प्रकट होत असते. त्याला नेमाडे व्यक्तिनिरपेक्ष असा निर्णायक नियमांचा संकेतकोश मानतात. ह्याउलट अस्थिर भाषेचा वापर प्रयोगशील, उद्देशपूर्वक म्हणून केल्या जातो. तिच्यात व्यक्तिमानस प्रकट होते. कोणीतरी ती सहेतुक प्रत्यक्ष वापरलेली असते. उदा. एखादा मराठी शेतकरी माणूस आपल्या उद्योगधंद्यानुसार, गरजेप्रमाणे काही शब्द, काही वाक्यरचना वापरील; तर दुसरा समुद्रावर मासेमारीचा धंदा करणारा मराठी माणूस त्याच्या परिसराप्रमाणे शब्द, वाक्यरचना वापरील. ही त्याची अस्थिर भाषा झाली. खरे तर दोघेजण एका व्यापक स्थिर मराठी भाषेचे दोन भिन्न वापरकरी असतात असे नेमाडे म्हणतात. तेराव्या शतकातल्या मराठी पासून तर आजपर्यंतची मराठी, ही सर्व मराठीच्या स्थिर स्वरूपातील वेगवेगळी अस्थिर रूपे असतात. सगळे मराठीचे शब्द आणि मराठी व्याकरणाची रूपे हे विशाल सर्वसमावेशक अशा स्थिर भाषेचेच घटक असतात. गरजेनुसार कुठल्याही मराठी भाषक व्यक्तीला ह्या स्थिर भांडारातले शब्द आणि वाक्यरचना उपलब्ध असतात. स्थिर आणि अस्थिर या दोन अंगांनी मिळून भाषा बनत असते, अशी नेमाडे मांडणी करतात.

नेमाडे यांच्या मते, भाषेचे रूप हे एकपदरी किंवा एकसारखी नसतात. कारण भाषा ही व्यक्तिपरत्वे, जातीजमातीनुसार, भौगोलिक प्रदेशानुसार तसेच काळानुसार बदलत असते. हे सर्व बदल भाषेचे अंगभूत भाग असतात. ते कधी चटकन लक्षात येतात. अथवा येत नाही. एक ध्वनीचा तर दुसरा अर्थाचा असे प्रत्येक भाषिक शब्दांचे दोन अंग मानली जातात. ह्या दोन्ही चिन्हांनी मिळून भाषिक चिन्ह बनत असतात. आणि ह्या भाषिक चिन्हांना परंपरेचे रूढ अर्थ चिकटलेले असतात. नेमाडे म्हणतात, प्रत्येक भाषेची हुकमत प्रत्येक व्यक्तीवर असते त्याचप्रमाणे प्रत्येक व्यक्तीचाही भाषेवर अधिकार असतो. त्यामुळे भाषेचे भेद नैसर्गिक मानून व्यवसायानुरूप, वयानुरूप, लिंगानुरूप शिक्षणाच्या पातळीनुसार, प्रसंगानुसार वापरली जाणारी भाषेची निरनिराळी रूपे साहित्याच्या भाषेत महत्त्वाची मानली जातात. नेमाडे भाषेच्या संदर्भात ती शुद्ध किंवा अशुद्ध असे मानणे अशास्त्रीय मानतात. कारण भाषा वापरण्याचे प्रकार समाजतल्या वेगवेगळ्या गरजांनुसार, प्रथांनुसार व संदर्भानुसार बदलत असतात. ह्या सर्व भाषिक गरजा, प्रथा आणि संदर्भ लक्षात घेऊन साहित्यिक आपल्या कृतीमध्ये वापरीत असतात. भाषेत प्रादेशिक, ग्रामीण, शहरी, सुशिक्षितांची, अशिक्षितांची, इ. भेद नैसर्गिक असल्याचे नेमाडे आपल्या विवेचनात सांगतात.

आधुनिक समाजाचा कल हा बोलीभाषांचे किंवा पोटभाषांचे स्वातंत्र्य मर्यादित करण्याकडे आहे, असे नेमाडे म्हणतात. परंतु नेमाडे मात्र आपल्या कादंबऱ्यांत असा भेद करताना दिसत नाही. नेमाडे बोलीभाषेला अधिक महत्त्व देतात. ते लिखित भाषा आणि बोली भाषा यात अंतर मानत नाही. हे त्यांच्या कादंबऱ्यावरूनही लक्षात येते. नेमाडे वर सांगितल्याप्रमाणे भाषिककृती मानतात, भाषिककृतीची व्याख्या करताना ते म्हणतात. ''भाषेचे एक वैशिष्ट्य असे, की केवळ शब्दांनीही कृती व्यक्त केली जाते. त्या वैशिष्ट्याला भाषिककृती असे म्हणतात.''[5] याचे उदाहरण नेमाडे देतात. 'हा समारंभ संपला, असं मी जाहीर करतो.' 'आजपासून आपण मित्र झालो.' इ. ह्या विधानांना कृतिपरता आहे. ही केवळ अर्थ व्यक्त करत नसून तिचा उपयोग भूतकाळातली घटना सांगण्याकरिता होऊ शकतो. तर भविष्यकाळातील घटनेचे वर्णन करता येणे शक्य असते. नेमाडे आपल्या कादंबऱ्यातही भाषिक कृती साकारलेली प्रत्ययाला येते. भाषिक कृतीविषयी नेमाडे म्हणतात, ''भाषिक कृती समाजावर परिणाम करणारी असेल, तो परिणाम खोलवर असेल, रिॲक्शनरी नसेल. सर्वांना समजेल अशा व्यवस्थित पद्धतीनं विचार करायला लावणारी भाषिक कृतीही तेवढीच महत्त्वाची''[6] असते, असे नेमाडे भाषिक कृतीचे कार्य सांगतात.

नेमाडे यांच्या मते, भाषेची स्थलांतरणाची आणि कालांतरणाची शक्ती कथनपर साहित्याला पायाभूत ठरतात. भाषेला प्रतिकात्मक स्वरूप असते. त्यामुळे अमूर्तकल्पना, विचार, वस्तू यांची चर्चा शक्य होऊ शकते. भाषेमुळे परंपरा व भूतकाळातील सांस्कृतिक वारसा अभंग राहून धर्म, मूल्ये, विचार जतन करून ठेवता येतात. आणि भाषेबद्दल बोलतांनाही आपण भाषेचाच वापर करतो. हे तिचे खास वैशिष्ट्य मानले जाते. भाषेच्या अंगी सर्जनशक्तीही असते. त्याद्वारे भाषेत सौंदर्यकृती निर्माण केली जाऊ शकते. सौंदर्यनिर्मिती अथवा साहित्यनिर्मिती ही भाषेची

मूलभूत कार्य नसून भाषेच्या अनेक वापरांपैकी साहित्य हे एक मानले जाते, असे नेमाडे आवर्जून सांगतात.

नेमाडे यांच्या मते स्वगतपरता हा लेखनप्रक्रियेचा पाया असतो. केवळ बोलण्याला दुसऱ्याशी संवाद करण्याचा संदेशवहनाचा पाया असतो. विशेषतः साहित्य ही कला आत्मनिष्ठ होऊ लागल्यापासून लिखित भाषेचे स्वतःचे तर्कशास्त्र साहित्याच्या परंपरेतून स्पष्ट होत आले आहे. मौखिक आणि लिखित असे साहित्याचे विभाजन केले असता, मौखिक साहित्याची भाषिक शैली अधिक संदेशवहनपर व समूहनिष्ठ ठरते. तर लिखित साहित्याची भाषिक शैली अधिक संवेदनशील, अधिक टीकाऊ आणि सर्वांना उपलब्ध होऊ शकतो. नेमाडे यांच्या मते एकाच साहित्यकृतीत भाषा ही कधी साधन, तर कधी माध्यमाच्या रूपाने कार्य करत असते. भाषा ही मानवाच्या अंतर्बाह्य जीवनाचे अविभाज्य घटक असल्याने तिचा विविध प्रकारांनी उपयोग सुरू असतो. कादंबरीचा अवकाश विस्तीर्ण असतो, त्यामुळे अनेकपदरी आशयसूत्र, अनेक पात्रे, त्यांचे संवाद, परस्परसंबंध व वर्णने यांचे घटक जुळवून कादंबरीचे वाचन करावे लागते असे नेमाडे म्हणतात. भाषेला केवळ बाह्य व प्राथमिक संदर्भामुळे साहित्यिक दर्जा प्राप्त होत नसतो, तर साहित्यिक भाषेच्या रचनेला, विशिष्ट उद्देशाने एका संहितेत मांडलेले असते. कादंबरीतील भाषिक रूपे कादंबरीच्या संहितेतून परस्परांशी काहीतरी संबंध ठेवूनच वापरलेले जातात. संहितेतील भाषेला चिरंतन स्वरूपाचे कालसंदर्भ असतात.

नेमाडे म्हणतात, ''भाषेत उपलब्ध असलेली निरनिराळ्या बोलीभाषांमधील रूपे, परक्या भाषांतून उसनी घेतलेली रूपे, जुन्या काळात वापरली गेलेली, पण नंतर वापरातून नाहीशी झालेली रूपे, व्याकरणाचे नियम बाजूला सारून नव्याने बनवलेली रूपे, ह्या सर्व प्रकारांनी साहित्याच्या भाषेला नवता आणता येते.''[7]याचा अर्थ भाषेत नाविन्यता आणणे शक्य आहे. त्यामुळे कालानुक्रमे भाषेत बदल जाणवतो. नेमाडे यांच्या मते संदेशवहन हे भाषेचे प्राथमिक कार्य सांभाळून नवनवीन भाषिक रूपांचा वापर करून संदेशवहनाच्या मूळ कार्यात भाषिक अर्थसमृद्धी, अधिक विशिष्टीकरण करीत राहणे, ही साहित्यिक भाषेची कसोटी ठरत असते.

नेमाडे यांनी स्वतःच्या कादंबऱ्यात आपल्याच मराठी परंपरेतील वापरलेल्या जुन्या मराठीविषयी कारणमीमांसा करताना केशव सद्रे म्हणतात ''... चक्रधर तुकारामादिकांच्या काळातील मराठी जशीच्या तशी वापरणे किंवा त्याचे पुनरूज्जीवन करणे हे नेमाडेंना अभिप्रेत नसावे. परंपरेचा विसर पडलेल्या, इंग्रजी–संस्कृतच्या अतिरेकी प्रभावाखाली अलंकारिक, सर्वसामान्यांपासून दुरावलेल्या कृत्रिम व पुस्तकी मराठीपेक्षा जुन्या मराठीतील वैशिष्ट्ये आजच्या भाषेत सामावून घेत तिचे अभिव्यक्तिसामर्थ्य वाढविणे शक्य आहे, हा विचार त्यामागे असावा असे म्हणता येईल''[8] सद्रे यांच्या विवेचनावरून असे म्हणता येईल की, जुन्या मराठीचे आजच्या भाषेत समायोजन करून भाषेचे अभिव्यक्तिसामर्थ्य वाढवता येणे शक्य आहे. हा नेमाडे यांचा भाषेकडे पाहण्याचा एक दृष्टिकोन म्हणता येईल.

नेमाडे भाषेचे दोन स्तर मानतात. एक पृष्ठस्तर आणि दुसरे अंतःस्तर. पृष्ठस्तराचे उपस्तर असतात. ती म्हणजे भाषेचे नादरूप, भाषेचे लेखनरूप, भाषेचे शब्दरूप, भाषेचे व्याकरणरूप इ. ह्यानंतर भाषेचे अंतस्तर सामान्यतः सुरू होतात. शब्दांचा उगम हा भाषेच्या अंतस्तरातच असतो, मात्र तो पृष्ठस्तरावर प्रकट होतो असे नेमाडे म्हणतात.

नेमाडे भाषेविषयी एक महत्त्वाचा मुद्दा मांडताना ते म्हणतात, ''भाषेचा मुद्दा वास्तवाच्या आकलनाशी संबंधित असल्याने कृत्रिम मराठीतून चांगले सर्जन होणे अशक्य आहे, असा निष्कर्ष काढता येतो. वास्तवाचे आकलन भाषेच्या द्वारेच होते. कृत्रिम भाषेमुळे आशय व रूप यांची परिमाणे बिघडतात. विशिष्ट आशयसूत्रेच अशा भाषेतून मांडता येतात. रीतिप्रधानता वाढते. ज्या समाजात मोठमोठ्या समुहांची, जातीजमातींची व प्रदेशांची भाषा साहित्यात येण्यापासून परावृत केली जाते, त्या समाजात पर्यायाने विविध समूहांची जीवनाकडे पाहण्याची दृष्टी व पद्धत, ऐवढेच नव्हे तर त्यांच्या सौंदर्यकल्पना आणि मूल्येही साहित्यव्यवहारातून बहिष्कृत केली जातात. एक प्रकारची अल्पसत्ताक वाङ्मयीन अभिरुची रूढ होते.''[9]कादंबरीचा घटक म्हणून एक महत्त्वाचा घटक म्हणजे भाषा होय. आपले विचार भावभावना व्यक्ती भाषेद्वारेच व्यक्त करू शकतो. तसेच वास्तवाचे आकलन सुद्धा भाषेद्वारेच होते. त्यामुळे भाषा ही कृत्रिम नसावी कारण आशय व रूप यांची परिणामे कृत्रिम भाषा बिघडवत असते. आणि त्यामुळे भाषेतून केवळ विशिष्ट आशयसूत्रच मांडता येतात. त्याचा परिणाम म्हणून रीतिप्रधानता वाढीस लागते. नेमाडे प्रादेशिक बोलीभाषेला अधिक महत्त्व देतात. त्यांच्या मते समाजातील प्रत्येक स्तरातील लोकांच्या भाषेला साहित्यात येण्यापासून परावृत्त करू नये, तसे झाल्यास विविध समूहांची जीवनाकडे बघण्याची दृष्टी व पद्धत संकुचित होते,असे नेमाडे सांगतात. त्याचप्रमाणे त्या समूहांची सौंदर्यकल्पना आणि मूल्यही साहित्यव्यवहारातून बहिष्कृत केली जातात. त्यामुळे एक प्रकारची अल्पसत्ताक वाङ्मयीन अभिरुची वाढीस लागते, असे नेमाडे सांगतात.

ही अल्पसत्ताक वाङ्मयीन अभिरुची नाकारण्याचे आणि झुगारण्याचे धाडस तेराव्या शतकात ज्ञानेश्वर–म्हाइंभटापासूनच झाले. अशी अल्पसत्ताक भाषा झुगारण्याची परंपरा असल्याचे स्वातंत्र्यपूर्व काळातील फार थोड्या साहित्यिकांच्या लक्षात आले. एरवी ह. ना. आपट्यांची भोवरे निर्माण करणारी भाषा, फडक्यांची कृत्रिम बनावट, खांडेकरांची आरास, माडखोलकरांची अलंकारिकता, हे दुर्गुण ज्या रीतिप्रधान प्रवृत्तीतून मराठीत आली. ती प्रवृत्ती स्वातंत्र्योत्तर काळात इतिहासजमा होऊ लागल्याचे चित्र दिसते, असे नेमाडे यांचे मत आहे. बोलीभाषा आणि लिखित भाषा यांतील अंतर 1960 नंतर कमी झाले– होऊ लागले. हे मराठी कादंबरीचे मोठे यश आहे. असे नेमाडे आपले मत नोंदवतात. 1960 नंतर ह्या देशी शैलीचे दृश्य परिणाम मराठी कादंबरीत उमटू लागले.

नेमाडे यांचे कादंबरीवर भाषेचा प्रभाव कसा पडत गेला. तिचे भाषिक रूप कसे बदलत गेले यावर नेमाडे यांनी टीकास्वयंवर ह्या ग्रंथात विस्तृत चर्चा केलेली आहे. त्यांची ही चर्चा अव्वल इंग्रजी कालखंडापासून ते 1960 नंतरच्या कालखंडात कादंबरी साहित्यात कसा भाषिक बदल होत गेला याची सविस्तर चर्चा ते करतात. त्यांचे विचार पुढील प्रमाणे सांगता येईल.

अव्वल इंग्रजी कालखंडात इंग्रजांनी शिक्षणाच्या सोयी उपलब्ध करून दिल्या. परंतु नेमाडे यांच्या मते मराठी भाषेचे वळण ब्राह्मणांनी बिघडवले. ते म्हणतात, 'ऐकोणिसाव्या शतकात आंग्लशिक्षित ब्राह्मणांनी मराठीचा विकास केलाच, पण ही विकसित भाषा समाजजीवनाचा एक भागच प्रतिबिंबित होती.' अर्थात यात समाजजीवनाच्या दुसऱ्या भागाकडे दुर्लक्ष करण्यात आले. हा दुसरा भाग म्हणजे ग्रामीण, मध्यमवर्ग असावा. मराठीला ब्राह्मणी वळण लावण्याचा प्रयत्न ब्राह्मणांनी चालवला होता. ब्राह्मणांनी शिक्षणक्षेत्रावर कब्जा केला. शिक्षणाकडे दुर्लक्ष करण्याचे सरकारचे धोरण ठरल्यामुळे स्वातंत्र्योत्तर काळापर्यंत शिक्षणक्षेत्रात ब्राह्मणांचीच मक्तेदारी राहिली. असे नेमाडे यांचे मत आहे. 'एकोणिसाव्या शतकात मराठीचा विकास शिक्षणखात्यानेच प्रायः केला. त्यातही ब्राह्मणांची संख्या प्रबळ होती. ह्या शालेय पुस्तके लिहिणाऱ्या ब्राह्मणांचे मराठी वळण इंग्रजी–संस्कृत सरमिसळीचे कृत्रिम व कामचलाऊ होते. दुसरे मराठी वळण चिपळूणकरांच्या जॉनसनी–संस्कृत पद्धतीचे वर्तमानपत्रातून रूढझाले. मराठी वर्तमानपत्रे आजपर्यंत संपूर्ण ब्राह्मणंची चळवळ असल्याने त्यातील मराठीचे स्वरूपही कृत्रिम, इंग्रजी–संस्कृत व ब्राह्मणीच राहीले.''[10] असा विचार नेमाडे मांडतात.

नेमाडे यांच्या मते, भाषेवर कोणा एकाची मक्तेदारी नसते. ती काहीतरी ग्रांथिक, एकाच वर्गात बोलली जाणारी व उच्च कोटीची, शुध्द स्वरूपाची वस्तू नाही, तर समाजातल्या सर्व थरांत प्रत्येकजण आपल्या आईपासून शिकतो तीच खरी भाषा असते. तसेच ती आत्माविष्काराला पूर्णतः समर्थही असते. शिक्षणाचा प्रसारामुळे हा विचार खेडोपाडी पोहचून सर्व जातीजमातींतील मराठी लोक लिहू लागले. तेव्हापासून हा विचार रूढझाला. त्यामूळे खरेखूरे भाषिक आविष्कार स्वातंत्र्य अनुभवाला आले.

मराठीचे गद्यभाषाशैली अविकसित राहिली. ज्याप्रमाणे बाराव्या तेराव्या शतकात महानुभाव पंथातील लेखकांनी गद्य वाङ्मयाचा विकास केला. त्यानंतर सातत्याने गद्य वाङ्मय लयास गेले. या गोष्टीकडे सातत्याने दुर्लक्ष होत गेले. गद्य भाषाशैली मागे पडली. परिणामी एकोणिसाव्या शतकात मराठीच्या या हिणकसपणाचे मुलगामी परिणाम कादंबरीवर झाले. नेमाडे महर्षि वि. रा. शिंदे यांचे मत नोंदवतात. त्यांच्या मते, ''खरी मराठी भाषा ज्ञानेश्वरापासून तुकारामापर्यंत होती. बिघडता बिघडता लोकहितवादी आणि जोतिबा फुले ह्यांचेपर्यंत ही कशीबशी जीव धरून होती. पण चिपळूणकर व आगकरांनी तर तिचा गळाच चेपला. टिळकांनी व हरिभाऊ आपट्यांनी तोंडात शेवटचे दोन घोट सोडले. पण ते शेवटचेच ठरले.'' (टीकास्वयंवर, दुसरी आवृत्ती, पृ. 248)

ब्राह्मो–आंग्ल संस्कारामुळे मराठी भाषा आविष्कारशून्य बनत गेली. मराठी भाषक उच्चवर्गीय शहरी समाजातली कोवळी मुले इंग्रजी माध्यमातील शाळेत गेल्यामुळे मराठी भाषेकडे दुर्लक्ष झाले. नेमाडे यांच्या मते अशा कोवळ्या मुलांना बौद्धिक पंगुत्व आले. त्यामुळे स्वतंत्र सर्जक भाषा ह्या वर्गातून निर्माण होणे अशक्यप्राय आहे. 'पुणेरी प्रमाणभाषेचे महत्त्व वाढल्याने मराठीच्या वेगवेगळ्या बोलींना तुच्छ समजण्याची प्रथा पडली. त्यामुळे वेगवेगळ्या जातीजमातींचा स्वभाषा लिहिण्याबोलण्यातला आत्मविश्वास नाहीसा झाला. ह्यामुळे समाजाचे प्रतिबिंब लिखित मराठीत सापडत नाही.' (टीकास्वयंवर, दुसरी आवृत्ती पृ. 322) असे स्पष्ट परखड विचार नेमाडे मांडतात.

जगात किंवा देशोदेशी अनेक भाषा बोलल्या जातात. दोन भिन्न भाषा बोलणाऱ्या व्यक्ती एकमेकांच्या संपर्कात कोणत्याही कारणावरून संपर्कात येत असतात. त्यामूळे एका भाषेचा दुसऱ्या भाषेवर प्रभाव नाकारता येत नाही. ही घटना दोन संस्कृतीच्या संपर्कामूळे अस्तित्वात येत असते. त्यामुळे 'शुद्ध' अशी भाषा आज कुठेही अस्तित्वात नाही. रानटी समाज सुद्धा या गोष्टीला अपवाद नाही. भाषा आणि समाज परस्परपूरक असून एकमेकांना निर्माण करणाऱ्या संस्था मानल्या जातात. भाषा टिकली तर संस्कृती टिकून राहते. युरोपातल्या अनेक भाषा इंग्रजी व स्पॅनिश भाषेच्या दडपणा खाली नष्ट झाल्या. तर मराठी सारख्या काही भाषांमध्ये परकीय भाषेच्या आक्रमणातून गरजेपूरती उसनवारी करून आधुनिक होतात. असे नेमाडे म्हणतात.

नेमाडे भाषेचे दोन अंग कल्पितात. एक बाह्य, दुसरा आंतरिक. बाह्य अंगात सामाजिक, सांस्कृतिक, वाङ्मयीन या घटकांचा समावेश होतो. तर वाक्य, शब्दार्थ, व्याकरण, वाक्यरचना, ध्वनी इ. चा समावेश आंतरिक अंगात होतो. भाषेचं खास पर्यावरणही असते. त्या पर्यावरणात ती वावरते, विकसित होते. नेमाडे यांच्या मते मराठी भाषा संकरित आहे. ती मुळात द्रविडी व आर्य भाषांपासून संकरित झाली. पुढे पाचव्या–सहाव्या शतकात ही संकरित भाषा पूर्णत्वाला आली. नंतर चौदाव्या शतकात फारशी भाषेचा खोलवर परिणाम तिच्यावर झाला. पुढे एकोणिसाव्या शतकात इंग्रजीच्या आक्रमणामुळे मराठी भाषेच्या रचनेलाच जबरदस्त प्रभावित केले. भाषिक प्रभाव अत्यंत गुंतागुंतीचा असतो.

नेमाडे यांना तेराव्या शतकातील सर्व जाती जमातीने घडवलेली एकजिनसी, समर्थ मौखिक आणि हस्तलिखित वाङ्मयीन परंपरा महत्त्वाची वाटते. ही समृद्ध परंपरा एकोणिसाव्या शतकाच्या प्रारंभी इंग्रजी राज्य आल्याने दुय्यम ठरली. आणि मुद्रणयुगातली नवी गद्यप्रधान विवेकनिष्ठ इंग्रजीने प्रभावित झालेली परंपरेला सुरुवात झाली.

समाजाच्या खऱ्या ज्ञानाची कसोटी मातृभाषेतच ठरते. हा एकोणिसाव्या शतकातील विचारवंताचा वारसा आपण टिकवला नाही. ''साहित्यिक क्षेत्रात विविध गद्यशैलींचा विकास इंग्रजीच्या परिशीलनाने झाला. गद्यामुळे समाजात विवेकशीलता वाढते. अचूक आविष्कार करण्याची सवय लागते. मराठी गद्यशैली ही इंग्रजीच्या प्रभाची सर्वांत महत्त्वाची बाजू म्हटली पाहिजे. कादंबरी, कथा, ट्रॅजेडी, भावकविता

वाङ्‌मयीन समीक्षा, विनोद, विडंबन, उपहास, वृत्तपत्रीय निबंध असे कित्येक वाङ्‌मयप्रकार इंग्रजीच्या अभ्यासामुळे आणि अनुकरणामुळे मराठीत रूढझाले. मात्र विविध वाङ्‌मयीन तंत्रे, नवनवीन ज्ञानशाखा ह्यांच्या बरोबरच काही नुकसानकारक गोष्टींचीही आयात झाली.''[11]

कादंबरीचा आवाका इतर वाङ्‌मयप्रकारापेक्षा मोठा असतो. त्यामुळे कादंबरीचा विस्तृत भाषिक अवकाश भरून काढावा लागतो. हा भाषिक अवकाश तत्कालीन संबंधित सामाजिक घटना, प्रेरणा, आशा–आकांक्षा इत्यादी तपशिलाने बनत असतो. मराठी कादंबरीचे रूप संकोचलेले असल्याचे नेमाडे सांगतात. त्याचे कारण म्हणजे मराठीत छापून छापून लांबी वाढवल्या दीर्घ कथांना कादंबरी मानण्याचा प्रघात आहे. आणि बऱ्याचशा कादंबऱ्या वस्तुतः दीर्घकथाच आहेत. याला दुसरे जबाबदार घटक म्हणजे वास्तवाचे तोकडे आकलन, वाचकसापेक्षता, प्रकाशकांची अपेक्षा, वास्तवाच्या आकलनाची कमी, ह्याव्यतरिक्त नवनव्या तंत्राचा शोधाचा अभाव, इ. कादंबरीकारांच्या कमकुवतपणाचे कारण म्हणून सांगता येतील,असे नेमाडे सांगतात.

मराठीत इतर भारतीय भाषाप्रमाणे गद्य शैलीची परंपरा ही सलग प्राचीन परंपरा नाही. त्याचा परिणाम म्हणून एकाच चालू भाषिक प्रयोगाचा उपयोग करून सगळे कादंबरीकार कादंबऱ्या लिहित असतात. मराठीत अशी जुनी गद्य परंपरा अस्तित्वात होती. अशा समर्थ गद्यशैली संबंध साधन्याचा प्रयत्न फारच कमी झाला. त्याचे कारण म्हणजे मराठीत टीकाकार नसल्याने हे भान आणून देण्याची जबाबदारी अजून पर्यंत कोणी स्वीकारली नाही. मराठी कादंबरीच्या कमकुवतपणाचे आणखी एक लक्षण सांगताना नेमाडे म्हणतात, वास्तववादाचा आदर्श आपल्या कादंबरीत–साहित्यात जोर धरत नाही. त्याचे कारण म्हणजे आपल्याकडे प्रस्थापित संस्कृतीमूल्य व्यवस्थेप्रमाणे वाङ्‌मयीन संस्कृती वाढत आली. आधुनिक काळातील वाङ्‌मयीन चळवळीचे उदाहरण म्हणजे लिटल मॅगझिन्स व दलित साहित्य. परंतु ह्या दोन्ही चळवळींनीही सकस साहित्यनिर्मिती केली. याची खात्री देत येत नाही असे नेमाडे सांगतात.

सारांश, उपरोक्त विवेचनावरून नेमाडे यांचा भाषासंदर्भातला विचार वरपांगी नसून त्या विचाराला खोलवर स्पर्श करण्याचे सामर्थ्यही दिसते. त्या विचारातून मातृभाषेबद्दलचे प्रेम आणि आपल्या मराठी भाषेला जागतिकीकरणाच्या गर्तेतून वर आणण्याची तळमळ दिसते. खरे ज्ञान आपल्या मातृभाषेतूनच मिळत असल्याने नेमाडे कृत्रिम भाषेचा वापर टाळावे असे ते सुचवतात. कादंबरीकारानेही कादंबरी लेखन करताना बोली भाषेला महत्त्व देण्याचा ते आग्रह धरतात. गौतम बुद्ध, चक्रधरस्वामी आणि ज्ञानेश्वर आदी महापुरुषांनी ज्याप्रमाणे आपले विचार मांडताना मातृभाषेचा आग्रह धरला, त्याप्रमाणे नेमाडेही सर्वांना समजेल अशा जनसामान्याच्या भाषेत साहित्यलेखन करण्याचे आव्हान लेखकांना करतात.

संदर्भ :

1. भालचंद्र नेमाडे, 'मुलाखत – कशाला बोलायला हवे इंग्रजी?,' दैनिक लोकमत, मंथन, 19 एप्रिल 2015.
2. भालचंद्र नेमाडे–भाषण–मराठी आणि जागतिकीकरण, मराठी वाङ्‌मय परिषद, 55 वे अधिवेशन बडोदा, 27 डिसेंबर 1994.
3. भालचंद्र नेमाडे, 'टीकास्वयंवर' साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद, दुसरी आवृत्ती, 2001 पृ. 253.
4. भालचंद्र नेमाडे, 'साहित्याची भाषा' साकेत प्रकाशन, दुसरी आवृत्ती, 1998 पृ. क्र. 2
5. तत्रैव, पृ. क्र. 6
6. भालचंद्र नेमाडे, मराठी साहित्य : प्रेरणा व स्वरूप', परिशिष्ट, संपा. गो. मा. पवार, पहिली आवृत्ती 1986 पृ. 68.
7. भालचंद्र नेमाडे, उनि. पृ. क्र. 17
8. केशव सद्रे प्रस्तावणा, 'आणिक टीकास्वयंवर' संपादन केशव सद्रे, शब्दालय प्रकाशन, प्रथम आवृत्ती 2009, पृ. 16,17
9. भालचंद्र नेमाडे, उनि., 'टीकास्वयंवर' पृ. 248, 249
10. तत्रैव पृ. 247.
11. तत्रैव, पृ. 323.

डॉ. जी. एस. घुर्ये यांचे जातीविषयीचे समाजशास्त्रीय विश्लेषण

प्रा. डॉ. सरोज आगलावे, सहयोगी प्राध्यापक व समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, महिला महाविद्यालय, नंदनवन, नागपूर

भारतीय समाजव्यवस्था ही प्रामुख्याने जातीव्यवस्थेवर आधारीत आहे. जातीव्यवस्था हे भारतीय समाजाचे एक व्यवच्छेदक लक्षण असल्यामुळे जातीव्यवस्था काय आहे ? हे समजून घेण्याच्या दृष्टीने काही पाश्चात्य अभ्यासकांनी जातीव्यवस्थेचे अध्ययन केलेले आढळून येते. सेनार्ट, नेसफिल्ड, रिस्ले यांच्या प्रमाणेच कार्ल मार्क्स, हर्बर्ट स्पेन्सर, मॅक्स वेबर, चार्लस कूले, एमिल दुर्खिम, विल्फ्रेडो पॅरोटो इत्यादी समाजशास्त्रज्ञांनी देखील भारतातील जातीव्यवस्थेचे अध्ययन केले.

पाश्चात्य अभ्यासकांच्या जातीव्यवस्थेच्या अध्ययनानंतर भारतीय समाजशास्त्रज्ञ आणि अभ्यासकांनी जातीव्यवस्थेचे अध्ययन करण्यास प्रारंभ केला. पहिले भारतीय समाजशास्त्रज्ञ डॉ. एस. व्ही. केतकर यांनी 1909 मध्ये 'History of Caste' हा ग्रंथ प्रसिद्ध केला. त्यानंतर 9 मे 1916 मध्ये अमेरिकेच्या कोलंबिया विद्यापीठात आयोजित केलेल्या डॉ. गोल्डनवायझर मानवशास्त्र परिषदेत डॉ. बी. आर. आंबेडकर यांनी, 'Caste in India its Mechanism, Development and Genesis' हा संशोधनपर पेपर सादर केला होता. हा पेपर 1917 च्या 'इंडियन ॲन्टीक्वेरी' (Indian Antiquary, May 1917), मध्ये प्रसिद्ध झाला. डॉ. जी. एस. घुर्ये यांनी लंडन येथे 'जातीचा मानववंशासंबंधीचा सिद्धांत' (Ethnic Theory of Caste), या विषयात पीएच. डी. पदवी मिळविली. त्यांचा 'कास्ट ॲन्ड रेस इन इंडिया' (Caste and Race in India), हा ग्रंथ 1932 मध्ये प्रसिद्ध झाला. हा डॉ. जी. एस. घुर्ये यांचा पहिलाच ग्रंथ होय. या ग्रंथाची 1950 मध्ये दुसरी आणि तिसरी आवृत्ती 1956 मध्ये प्रसिद्ध झाली. तिसऱ्या आवृत्तीमध्ये ग्रंथाचे शिर्षक 'Caste and Class in India' असे होते.

त्यांनतर ग्रंथाच्या प्रकरण रचनेमध्ये काही फेरफार करून या ग्रंथाची चौथी आवृत्ती 1961 मध्ये 'Caste, Class Occupation in India' या नावाने प्रसिद्ध केली होती. पुढे 1969 मध्ये नवी प्रकरणे घालून आणि काही इतर बदल करून या ग्रंथाची पाचवी आवृत्ती 'Caste and Race in India' या शिर्षकाखाली प्रसिद्ध झाली. डॉ. जी. एस. घुर्ये यांचे जातीव्यवस्थेचे समाजशास्त्रीय विश्लेषण प्रामुख्याने याच ग्रंथात समाविष्ट आहे.

'Dr. G. S. Ghurye has been acknowledged as the Loyen of sociology and Anthropology in India and his place with the most eminent social Scientist of the past like Maine, Rivers and others in secure.' अशा प्रकारचा गौरवपूर्ण उल्लेख डॉ. जी. एस. घुर्ये यांचा केला जातो. भारतात समाजशास्त्राच्या अध्ययनाला चालना देऊन या विषयाचा विकास घडवून आणण्याचे महत्वपूर्ण कार्य डॉ. घुर्ये यांनी केले. डॉ. घुर्ये यांनी एकूण 23 संशोधनपर ग्रंथ लिहिलेत. त्यांचे अनेक संशोधन पेपर प्रसिद्ध झालेत. डॉ. घुर्ये यांनी भारतातील जातीप्रथा, भारतीय परंपरा, कुटुंबसंस्था, विवाहसंबंध, सामाजिक तणाव, संस्कृती, धर्मविषयक जाणीव इत्यादी विषयांवर समाजशास्त्र आणि मानवशास्त्रीय दृष्टीकोनातून संशोधनात्मक लेखन केले आहे.

जातीव्यवस्थेचा सिद्धांतः– 'Caste and Race in India' या आपल्या पहिल्याच ग्रंथात डॉ. जी. एस. घुर्ये यांनी भारतीय समाजमनात खोलवर रूजलेल्या जातीव्यवस्थेचे विश्लेषण केले आहे. भारतातील जातीव्यवस्था बघून विदेशी अभ्यासक आश्चर्यचकीत झालेत. जातीव्यवस्थेचे कार्य समजू शकले नाही. परंतु जातीव्यवस्थेमुळे हिंदू समाज विविध गटात विभाजित झाला. याबद्दल मात्र त्यांना माहिती होती. जातीव्यवस्थेचे सर्वव्यापी आणि चमत्कारीपणा ही दोन लक्षणे घेऊन अनेक अभ्यासकांनी जातीचा अभ्यास केला. या सर्व अभ्यासानंतर देखील जातीची एक सर्वसामान्य व्याख्या करता आली नाही. 'जातीव्यवस्थेची गुंतागुंत लक्षात घेता जातीची व्याख्या करणे कठीण आहे,' असे मत डॉ. घुर्ये व्यक्त करतात.[1]

जातीअंतर्गत विवाह आणि जातीनुसार व्यवसाय ही दोन लक्षणे मॅगेस्थेनीस यांनी सांगितलीत. परंतु ही दोन लक्षणे जातीव्यवस्थेची संपूर्ण कल्पना स्पष्ट करण्यात पुरेशी नाही. असे मत डॉ. घुर्ये यांनी व्यक्त करून, त्यानी जातीव्यवस्थेची चटकन लक्षात येणारी सहा वैशिष्ट्ये सांगितली आहेत.[2] 1. समाजाचे खंडात्मक विभाजन 2. अधिक्रम व्यवस्था 3. खानपान आणि सामाजिक संबंधावरील निर्बंध 4. सामाजिक आणि धार्मिक हक्काची विषम वाटणी. 5. व्यवसाय निवडीवर निर्बंध. 6. विवाहावरील निर्बंध.

डॉ. घुर्ये यांनी जातीची महत्वपूर्ण अशी वरील सहा वैशिष्ट्ये स्पष्ट केली आहेत. या सहा वैशिष्ट्यांवरून जातीची कल्पना स्पष्ट होते. त्यांच्या मते, जातीच्या वर्तुळात व्यक्तीला आपले सर्वांगिण जीवन जगता येते. हे जातीचे प्रमुख वैशिष्ट्य आहे. तसेच प्रत्येक जातीची स्वतःची अशी सांस्कृतिक वैशिष्ट्ये आहेत. त्यामुळे प्रत्येक जात हा एक सांस्कृतिक गटच असतो. जातीअंतर्गत विवाह हे देखील जातीचे एक महत्वाचे वैशिष्ट्य डॉ. घुर्ये यांनी प्रतिपादन केले आहे. भारतीय समाजशास्त्रज्ञ डॉ. बी. आर. आंबेडकरांनी 'बहिर्विवाहावर अंतर्विवाहाचे वर्चस्व हे खरे तत्व जातीच्या निर्मितीस कारणीभूत आहे.' (Thus Super position of endogamy on exogamy means the creation of caste.[3]) तर डॉ. इरावती कर्वे यांनी, 'एक अंतर्विवाही गट म्हणजे जात होय' या मुद्द्यावर विशेष भर दिला आहे.[4]

अशाप्रकारे वरील सहा वैशिष्ट्ये स्पष्ट करून जातीव्यवस्थेचे एकंदरीत स्वरूप आणि कार्य डॉ. घुर्ये यांनी स्पष्ट केले आहे.

डॉ. घुर्येच्या मते, 'जातीव्यवस्थेतील जातीच केवळ अंतर्विवाही गट आहेत. असे नव्हे तर उपजातीही अंतर्विवाहाचा नियम पाळतात. म्हणून त्यांनाही जाती समान मानले पाहिजे.' (To regard endogamy as

the chief characteristics of caste is to treat all so called sub-caste as the real caste.[5]) डॉ. घुर्ये प्रमाणेच डॉ. इरावती कर्वे यांनी देखील उपजाती याच खऱ्या जाती आहेत आणि तथाकथित जाती म्हणजे एकच व्यवसाय करणाऱ्या जातींना 'जातीपूंज' म्हटले आहे.[6]

जातीव्यवस्थेची उत्पत्ती :– डॉ. घुर्ये यांच्या पूर्वी अनेक विदेशी आणि काही भारतीय अभ्यासकांनी जातीव्यवस्थेचे अध्ययन केले. परंतु डॉ. घुर्ये इतका जातीव्यवस्थेचा संकीर्ण विचार त्यांच्या पूर्वी क्वचितच कुणी केलेला होता.[7] असे मत डॉ. उत्तम भोईटे यांनी व्यक्त केले. डॉ. घुर्ये यांनी जातीव्यवस्थेच्या उत्पत्तीसंबंधीचे अभ्यासपूर्ण विचार मांडले आहेत.

जातीव्यवस्थेच्या बाबतीत विविध मतप्रवाह आहेत.[8]

१. भारतात निरनिराळ्या वंशाचे लोक राहत होते आणि निरनिराळ्या जाती वांशिक भेदानुसार निर्माण झाल्यात.
२. निरनिराळ्या स्वरूपाचे व्यवसाय करणाऱ्या लोकांचे सुसंघटित असे संघ निर्माण झाले. ते ते व्यवसाय त्या त्या संघांमध्ये वंशपरंपरेने केले जाऊ लागले. या व्यावसायिक संघांनी आपले सामुहिक जीवन आपल्या पुरते मर्यादित केले. या संघांना जातीचे स्वरूप प्राप्त झाले आणि त्यातून पुढे जातीव्यवस्था निर्माण झाली.
३. हिंदूंमध्ये प्रथम वर्ण निर्माण झाले आणि त्यांच्या अंतर्गत विभाजनाच्या तसेच परंस्परांशी झालेल्या संकराच्या प्रक्रियेमधून निरनिराळे गट निर्माण झाले. व त्यांची मिळून जातीव्यवस्था निर्माण झाली.
४. भारतात प्रथम निरनिराळे सांस्कृतिक–वांशिक गट–जनजाती होत्या. त्यातून पुढे जातीव्यवस्था निर्माण झाली.
५. हिंदूंच्या धर्मग्रंथानुसार वर्ण आणि जाती या ईश्वरनिर्मित आहे.

जातीव्यवस्थेचे स्वरूप खूप गुंतागुंतीचे आहे. तसेच जातीच्या गटांमध्ये इतकी विविधता आढळते की, कोणत्याही एका सिद्धांताच्या आधारे जातीव्यवस्थेची उत्पत्ती शोधता येणार नाही. याची जाणीव डॉ. घुर्ये यांना होती.[9] म्हणून त्यांनी आपल्या 'Caste, Class and Occupation' या ग्रंथातील जातीव्यवस्थेच्या उत्पत्ती संबंधीचे विश्लेषण करणाऱ्या प्रकरणाला 'Origins of the Caste Systems' असे शिर्षक दिले आहे.

डॉ. घुर्ये यांनी जाती उत्पत्तीच्या विविध मतप्रवाहाचा उहापोह करून त्यावर टिका केली. जातीव्यवस्था व जातीगटाच्या स्वरूपावर प्रकाश टाकणारी माहिती दिली. परंतु जातीव्यवस्थेच्या उत्पत्तीच्या संबंधात अचूक आणि निश्चित स्वरूपाचे विधान मात्र डॉ. घुर्ये यांनी क्वचितच केले आहे. असे मत डॉ. उत्तम भोईटे यांनी मांडले आहे.[10]

डॉ. घुर्येंच्या मते, आर्य जेव्हा भारतात आले, तेव्हाच त्यांच्यामध्ये ब्राम्हण, क्षत्रिय व वैश्य असे तीन सुस्पष्ट वर्ण, वर्ग निर्माण झालेले होते. या तीन वर्गामध्ये आपसातच विवाह करायला हवेत असे बंधन नव्हते. तरी देखील त्यांच्यात अशा प्रकारचे विवाह क्वचितप्रसंगी होत असावे. चौथ्या शुद्र वर्णाचा उल्लेख तत्कालीन वाङमयात उशीरा येतो.[11] डॉ. घुर्येनुसार शुद्र वर्णाचा उल्लेख तत्कालीन वाङमयात शुद्र वर्ण हा आर्याने ज्यांच्यावर स्वामित्व मिळविलेले होते अशा मुळच्या स्थानिक रहिवाशांनी बनलेला होता. हिंदू जातीव्यवस्था ही आर्यांनी निर्माण केली होती. या सेनार्ट यांच्या विचारांशी घूर्ये सहमत होते. परंतु जातीव्यवस्था ही स्थानिक लोकांनी निर्माण केलेली एक संस्था होती, हे ओल्डनबर्ग व इतरांनी मांडलेले मत ते अमान्य करतात, त्याचप्रमाणे ऋग्वेदकालीन आर्यापूर्वी भारतात ब्राम्हण होते व जातीसंस्थेच्या उगमाचा शोध हा द्रविडी भाषा बोलणाऱ्या आणि पौराहित्य करणाऱ्या ब्राम्हणांमध्ये शोधली पाहिजे, हे हटन यांचे मत डॉ. घुर्ये यांनी पुराव्यासह खोडून काढले आहे.

भारतात आलेले वेदकालीन आर्य स्वतःला 'आर्य' म्हणून घेत असत. त्यांनी जिंकलेल्या स्थानिक लोकांना 'दास' म्हणून संबोधित असत. आर्यांनी स्वतःला दासांपासून अलग ठेवण्याचा आटोकाट प्रयत्न केला. डॉ. घूर्ये यांनी उदाहरणासह हे स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला की, आर्य लोक (केल्टस, अँग्लो सॅक्सन, टयूटन, रोमण, इटालियन) जिथे, जिथे गेले तिथे तिथे त्यांनी स्वतःला स्थानिक लोकांपासून अलग ठेवण्याचा प्रयत्न केला. या त्यांच्या अलग ठेवण्याच्या वृत्तीतूनच धार्मिक कार्यातील शुचितेची कल्पना निर्माण झाली. अलगपणाची वृत्ती व धार्मिक शुचितेची संकल्पना ही सर्व टोळ्यांची दोन वैशिष्ट्ये होती, परंतु त्याचबरोबर त्यांनी इतरांच्या श्रद्धा आणि आचारप्रणाली यांच्याबाबत सहिष्णुता दाखविली.

भारतात आलेल्या आर्यानी येथील मूळच्या रहिवाशांना अंकीत केले. परंतु त्यांना आपल्या धार्मिक, सांस्कृतिक जीवनात सहभागी करून घेतले नाही. स्वतःला वांशिक व सांस्कृतिकदृष्ट्या श्रेष्ठ समजून इतरांना हिनतेने वागविले. परंतु ज्या स्थानिक लोकांनी आर्याचे स्वामित्व मान्य केले त्यांचा 'शुद्र' हा अलग असा वर्ग निर्माण करून त्याचा आपल्या समाज रचनेच्या परिघावरील एक भाग म्हणून स्वीकार केला. (That the Sudra class was largely formed by those aborigines who has accepted the over leadership of the Indo-Aryans and had entered into their service is more than probable.[12])

वेदकालीन ब्राम्हण लेखकांनी ब्राम्हण, क्षत्रिय व वैश्य हे द्विजाती आणि शुद्र हे एक जाती असा भेद दाखविण्यावर सतत भर दिला. असे मत डॉ. घुर्ये यांनी मांडले. जातीव्यवस्थेच्या निर्मितीशी व्यवसाय भिन्नतेचा असलेला संबंध डॉ. घूर्ये यांना मान्य असल्याचे दिसते.[13] समाजात निरनिराळे व्यवसाय करणारे गट निर्माण झाले. त्यांनी ते व्यवसाय वंशपरंपरेने स्विकारले. त्यातूनच निरनिराळे व्यवसाय करणारे ठळक परस्परांपासून अलग, प्रवेश बंद असे व्यावसायिक गट निर्माण झाले. त्यांच्यामध्ये आपपरभावना निर्माण झाली. या गटांनी ब्राम्हण आर्यांनी पुरस्कारीलेला अंतर्विवाहाचा नियम काटेकोरपणे पाळण्यास सुरूवात केली. त्यातूनच या गटांना जातीचे स्वरूप प्राप्त झाले, अशी मीमांसा डॉ. घुर्ये यांनी केली.

डॉ. घुर्येंच्या मते, 'प्रत्येक समाजात निरनिराळ्या व्यवसायाचे श्रेष्ठ–कनिष्ठ असे दर्जे ठरविण्यांत येतात. आणि त्यावरून ते व्यवसाय करणाऱ्या गटाचे सामाजिक दर्जे निश्चित करण्यात येतात. तसेच या

व्यावसायिक जात गटांच्या बाबतीत झाले. त्यामुळे काही व्यावसायिक जातींचा दर्जा इतर काही जातींपेक्षा श्रेष्ठ वा कनिष्ठ ठरविला गेला. ब्राम्हण आर्यांनी धार्मिक शुचितेला महत्व दिले. व या शुचितेचा संबंध त्यांनी स्वच्छतेशी जोडला. परिणामस्वरूप स्वच्छ व्यवसाय करणाऱ्या जातींना अस्वच्छ व्यवसाय करणाऱ्या जातीपेक्षा अधिक उच्च सामाजिक दर्जा व प्रतिष्ठा मिळाली आणि व्यावसायिक जातीची एक उतरंड तयार झाली. अस्वच्छ व्यवसाय करणाऱ्यांना अस्पृश्य मानले गेले. त्यांना समाजाच्या परिघाच्या बाहेर ठेवण्यात आले.

अरोरा, गुजर, लोहाणा, डोम, भाटीया, भील, ओरायन, मुंडा, संथाल, अहीर, महार, नायर, मराठा ही नावे मुळच्या आदिवासी (Aborigines) जमातींची नावे आहेत.[14] असे मत डॉ. घुर्ये यांनी स्पष्टपणे म्हटले नाही, तरी काही आदिवासी जमातींना जातीचे स्वरूप प्राप्त झाले. आणि त्यांचा जातीव्यवस्थेत समावेश झाला, असा अर्थ ध्वनित होतो.

डॉ. घुर्ये असा निष्कर्ष काढतात की, 'जातीव्यवस्था ही गंगा आणि यमुनेच्या खोऱ्यात स्थिरावलेल्या आर्यांनी प्रामुख्याने ब्राम्हण वर्णियांनी निर्माण व विकसित केली आणि तिथूनच ती देषाच्या इतर भागात प्रसार पावली.' (That I may conclude that caste in India is a Brahmin child of Indo-Aryan culture, cradled in the land of the Ganga and the Yamuna and then transferred to other parts of the country.[15])

जातीव्यवस्थेच्या उत्पत्ती बाबत विश्लेषण करतांना डॉ. घुर्ये म्हणतात की, उच्च वर्गाकरिता विशेष हक्क आणि कनिष्ठ वर्गासाठी अपात्रता हे सर्वच वर्ग समाजाचे सार्वत्रिक स्वरूपाचे लक्षण आहे. त्यामुळे चार जातीचे अधिकार आणि अपात्रतेचा ब्राम्हणी सिद्धांताचे विशेष विश्लेषण करण्याची आवश्यकता नाही. (Special rights for the higher classes and disabilities on the lower one's was almost a universal feature of class society, and the Brahminic theory of four caste with their rights and disability That does not call for any special explanation.[16])

फक्त हिंदूव्यवस्थेत आढळणारी अस्पृश्यता ही मात्र एक वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. डॉ. घुर्येच्या मते, आर्यांनी निर्माण केलेल्या धार्मिक व व्यावसायिक शुचितेच्या कल्पनांमधूनच अस्पृश्यता निर्माण झाली. धार्मिक कार्यापासून काही लोकांना वगळण्याची प्रथा ब्राम्हण ग्रंथाच्या काळापासूनच प्रचलित होती. स्पर्शाने विटाळ होतो ही कल्पनाही त्याच कालखंडात रूढ झाली. तसेच काही गटांना ते करीत असलेले व्यवसाय अस्वच्छ असल्यामुळे अस्पृश्य मानले गेले.

उपसंहार :– डॉ. जी. एस. घुर्ये यांनी जातीची एक सर्वसामान्य व्याख्या देण्याऐवजी जातीची ठळक वैशिष्ट्ये स्पष्ट केली. या वैशिष्ट्यांवरून जातीची कल्पना स्पष्ट होते. भारतात आर्य आले, तेव्हा त्यांच्यात तीन वर्ण होते. पुढे येथील स्थानिक रहिवाशांना जिंकल्यानंतर, ज्या रहिवाशांनी त्यांचे स्वामित्व स्विकारले, त्यांचा आर्यांनी 'शुद्र' हा चौथा वर्ण निर्माण केला परंतु त्यांच्याशी वैवाहिक संबंध जोडले नाही. त्यांना सामाजिकदृष्ट्या खालचा दर्जा दिला. तर धार्मिक कार्यातील शुचितेच्या कल्पनेमधून अस्पृश्यता निर्माण झाली.

थोडक्यात, जातीव्यवस्था ही गंगा आणि यमुनेच्या खोऱ्यात स्थायिक झालेल्या आर्यांनी प्रामुख्याने त्यांच्यातील ब्राम्हण वर्णीयांनी निर्माण केली आणि तेथूनच ती देशाच्या इतर भागात प्रसार पावली. डॉ. घुर्येंचे जातीव्यवस्थेचे विश्लेषण समाजशास्त्रीय दृष्टीकोनातून करण्यात आले असले तरी त्यांच्या विश्लेषणामध्ये काही मर्यादा आहेत, असे स्पष्ट मत डॉ. भोईटे यांनी मांडले आहे.[17] डॉ. घुर्ये यांची अभ्यास पद्धती ही भारतातील विद्याशास्त्रीय आहे. त्यामुळे त्यांचे लिखाण बरेचसे वर्णनात्मक आहे. त्यांच्या लिखाणात सैद्धान्तिक चौकट आढळत नाही.

अशा प्रकारच्या काही त्रुटी डॉ. घुर्ये यांच्या संशोधनात आढळत असल्या तरी भारतीय जातीव्यवस्थेचा समाजशास्त्रीय दृष्टीकोनातून केलेल्या त्यांच्या अध्ययनामुळे जातीवरील समाजशास्त्रीय अध्ययनाला एक दिशा मिळाली आहे.

संदर्भ :–

1. Ghurye, G. S. - Caste, Class and Occupation, Popular Book Depot, Bombay, 1961 P.1
2. तत्रैव पृष्ठ, 2 ते 17.
3. Ambedkar, Dr. B. R. - Caste in India, 1917, (Dr. Ambedkar's Writing and Speeches, Vol. I, Part – I, Edu. Deptt. Govt. of Maharashtra, Bombay, 1979 p.9)
4. डॉ. उत्तरा शास्त्री – डॉ. इरावती कर्वे (लेख) महाराष्ट्रातील जातीसंस्थाविषयक विचार – संपादक : प्रा. यशवंत सुमंत, डॉ. दत्तात्रय पुंडे, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे 1988, पृ. 256.
5. Ghurye, G. S. - Caste, Class and Occupation, Popular Book Depot, Bombay, 1961 P.18.
6. डॉ. उत्तरा शास्त्री – डॉ. इरावती कर्वे (लेख) पृ. 259.
7. डॉ. उत्तम भोईटे– डॉ. गोविंद घुर्ये (लेख), महाराष्ट्रातील जातीसंस्थाविषयक विचार – 1988, पृ. 220.
8. तत्रैव, पृष्ठ, 220.
9. तत्रैव, पृष्ठ, 220.
10. तत्रै, पृष्ठ, 220.
11. Ghurye , G.S - Caste, Class and Occupation, 1961 P.169``B 220
12. तत्रैव पृष्ठ, 169.
13. डॉ. उत्तम भोईटे, डॉ. सदाशिव घुर्ये (लेख), पृ. 224
14. Ghurye, G. S . - Caste, Class and Occupation, 1961 P.31
15. तत्रैव, पृष्ठ, 172.
16. तत्रैव, पृष्ठ, 176.
17. डॉ. उत्तम भोईटे – डॉ. सदाशिव घुर्ये (लेख), पृ. 238.

ISSN 2278-3199

Published By

DEPARTMENT OF SOCIOLOGY

SETH NARSINGDAS MOR ARTS, COMMERCE & SMT. GODAVARI DEVI SARAF SCIENCE COLLEGE

TUMSAR, DIST. BHANDARA - 441912.

Email-principalsnmorcollege@rediffmail.com / rjbhagat1968@yahoo.co.in
Website - www.snmorcollege.org.in
Phone No. - 07183-233300 / 07183-233301 Mobile - 09422113067 / 09420359657